HOUTBOUW OP OOST-JAVAANSCHE TEMPELRELIEFS

TH. P. GALESTIN

320 Dyd.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0279 5554

320 D 48

HOUTBOUW
OP OOST-JAVAANSCHE TEMPELRELIEFS

36531.

HOUTBOUW OP OOST-JAVAANSCHE TEMPELRELIEFS

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS PROF. MR. A. S. DE BLÉCOURT, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID, VOOR DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 3 APRIL 1936, DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

THEODOOR PAUL GALESTIN

GEBOREN TE BATAVIA

's-GRAVENHAGE

1936

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

AAN MIJN OUDERS

VOORWOORD.

Na het afsluiten van dit proefschrift, is het mij een behoefte een woord van dank te richten tot al diegenen, wier gewenschte en door mij zeer gewaardeerde hulp voor het uitwerken van een eenmaal gekozen onderwerp onmisbaar is gebleken.

Indien Gij, Heeren Curatoren der Leidsche Universiteit, als beheerders van het Mr. H. Vollenhoven-Fonds, mij niet op een zoo royale wijze met een studiebeurs uit genoemd Fonds hadt verblijd, zou het maken van een studiereis naar Nederlandsch-Indië voor mij wel altijd een vrome wensch gebleven zijn. Ook hier spreek ik mijn diepgevoelden dank uit voor het in mij door Uw College gestelde vertrouwen.

Gehoor gevend aan een door de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte uitgesproken wensch, mag ik hier de hoogleeraren, onder wier leiding ik het voorrecht had in Leiden te mogen studeeren, niet afzonderlijk noemen en bedanken.

Wanneer ik thans overga tot hen, die mij tijdens het verblijf in Indië op verschillende wijzen hebben voortgeholpen, mogen hun namen genoemd worden in verband met de door mij gevolgde reisroute.

Te Batavia is het vooral Dr. F. D. K. Bosch, Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, geweest, die mij met raad en daad gesteund heeft en die mij later vergunning verleende om in dit proefschrift enkele ongepubliceerde foto's O. D. af te drukken. Voor al zijn vriendelijke hulpvaardigheid worde hem ook hier mijn oprechte dank betuigd.

Veel ben ik verschuldigd aan Prof. Dr. R. A. Hoesein Djajadiningrat, Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, Dr. R. Ng. Poerbatjaraka, Dr. G. F. Pijper, Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, Mr. J. Kunst en den Heer E. W. van Orsoy de Flines.

Tijdens mijn verblijf te Modjokerto was ik zoo fortuinlijk de oudheden in de buurt te mogen bezichtigen onder leiding van Ir. H. Maclaine Pont. Zijn inlichtingen waren voor mij speciaal van waarde, gezien het feit, dat deze bouwkundige een der beste kenners is van oude en nieuwe Javaansche architectuur. Dat mijn dankwoord hier den oud-Regent van Modjokerto, R. A. A. Kromo Djojo Adinĕgoro, niet meer kan bereiken, wordt door schrijver dezes zeer betreurd.

Dr. R. Goris ben ik groote dankbaarheid verschuldigd voor de wijze, waarop hij mij van zijn rijke kennis en ervaring in zake Balische aangelegenheden heeft doen profiteeren. Dat ik in staat gesteld werd om een door hem ondernomen studiereis over Bali mede te maken, is indirect te danken aan het Curatorium van de Kirtya Liefrinck-Van der Tuuk. De gegevens, mij door de Balineezen Wajan Bhadra, I Njoman Kadjĕng en I Kĕtoet Kadjĕng verstrekt, zijn voor het schrijven dezer dissertatie meermalen van direct belang gebleken.

Op Zuid-Bali is het vooral de Heer J. A. Houbolt geweest, die mij ten eerste inleidde tot hetgeen met Balische bouwkunst samenhangt, en die mij verder introducties verschafte voor vele inheemsche bouwmeesters, kunstenaars en handwerkslieden. Van de vele technische gegevens, die ik aan deze Balineezen te danken heb, is slechts een klein gedeelte in dit proefschrift verwerkt; ik hoop later op een en ander nader terug te komen, waarbij vanzelf de namen van mijn zegslieden met eere genoemd zullen worden. Voordat ik hier van Bali afstap, moge een woord van dank gericht worden tot den Heer Walter Spies.

Ook den Heer L. M. Sarkies te Soerabaja dank ik voor zijn vriendelijke hulp.

Den toenmaligen Regent van Grissee, R. A. A. Soerjowinoto, ben ik erkentelijk voor de mij verstrekte inlichtingen en introducties in verband met een bezoek aan de heilige plaatsen in de buurt.

De familie Dr. Ongkiehong betuig ik mijn oprechten dank voor de mij te Semarang bewezen diensten; hierdoor werd het mogelijk de voor mijn onderzoek belangrijke plaatsen als Koedoes, Dĕmak enz. meermalen te bezoeken.

Een introductie voor de kraton Kasĕpoehan, dank ik aan den Heer O. C. van der Plas, Resident te Cheribon.

Pangeran Ario Aloedo, Hoofd van genoemden kraton, was zoo bereidwillig mij persoonlijk over het een en ander te willen inlichten. Hem ben ik zeer veel dank verschuldigd.

In niet mindere mate geldt dit ook ten opzichte van den Heer J. C. Krijgsman van den Oudheidkundigen Dienst, die mij in technisch opzicht waardevolle aanwijzingen gaf en voor schrijver dezes een langer verblijf in deze interessante streek mogelijk maakte. Van deze gelegenheid maak ik tevens gebruik om de namen te noemen van R. D. Widjojobroto, Pĕnggawe kraton Kasĕpoehan, en van R. Soebroto; deze laatsten hebben mij op menig interessant gegeven

van genoemde kraton en van den Cheribonschen houtbouw in het algemeen gewezen.

Voor het feit, dat Z. H. Hamangkoe Boewono VIII, Sultan van Djokjakarta, mij toestond eenigen tijd in zijn kraton te werken en kennis te nemen van de fraaie specimina van Javaanschen houtbouw, welke daar te vinden zijn, moge Z. H. hier mijn eerbiedige dank worden betuigd.

Ook Z. H. Pangeran Adipati Ario Pakoe Alam VII, Hoofd van het Pakoe Alamsche Huis, ben ik veel dank verschuldigd voor zijne belangstelling in het onderzoek en voor het mogen bezichtigen van zijn kraton.

Dat ik te Djokja in den korten tijd, die mij ter beschikking stond, wegwijs kon worden, dank ik aan den Heer P. R. W. van Gesseler Verschuir en in niet mindere mate aan Ir. J. L. Moens, R. Soedjono Tirtokoesoemo, Dr. Th. G. Th. Pigeaud, den Heer S. Koperberg, Dr. W. F. Stutterheim, de familie Ir. Resink en aan den Heer C. Overbeck. Veel ben ik hun verschuldigd! De rijke foto-collectie van het Java-Instituut, die ik ter inzage mocht krijgen, is voor mijn onderzoek van groote waarde geweest. Verder mag ik niet vergeten mijn erkentelijkheid te betuigen voor de mij door M. P. Wignjodigoeno en door R. L. Djajengpoelasto verstrekte technische en andere gegevens, die betrekking hebben op de kraton van Djokja.

Z. H. Pangeran Adipati Ario Mangkoe Nagoro VII, Hoofd van het Mangkoe Nagorosche Huis, is zoo minzaam geweest mij toe te staan zijn kraton te bezichtigen. Voor de vele waardevolle gegevens, die Z. H. mij verstrekt heeft, betuig ik hierbij mijn eerbiedigen dank.

Voordat ik hier van Java afscheid neem, moge met nadruk genoemd worden de familie G. M. Johannes, die mij steeds in Indië heeft voorgelicht en voor wier hartelijken steun ik mijn dank niet in woorden kan uitdrukken.

Na mijn terugkeer in Holland, is het de Heer Th. van Erp geweest, die mij herhaaldelijk van zijn technische kennis heeft doen profiteeren, en zoo uiterst bereidwillig was om zijn desbetreffende aanteekeningen te mijner beschikking te willen stellen. Ik ben waarlijk niet de eenige onder de jongeren, die hem dankbaar blijft voor zijn vriendelijke hulpvaardigheid.

Ten slotte zij het mij vergund den Heeren A. W. P. Holwerda, J. C. Lamster, H. T. Damsté, Dr. W. H. Rassers, R. Adolf, Dr. C. van Arendonk en F. M. Schnitger mijn dank te betuigen.

HOOFDSTUK I.

Inleiding.

1.

Aan de behandeling van het onderwerp dezer dissertatie moge een inleidend woord voorafgaan

Het was tengevolge van een opmerking van Prof. Dr. N. J. Krom, die op een zijner colleges de aandacht vestigde op de wenschelijkheid de voorstellingen van architectuur op de reliefs der Oost-Javaansche tempels aan een apart onderzoek te onderwerpen, dat bij ons het denkbeeld rees, aan dit onderzoek een proefschrift te wijden.

Tijdens het verzamelen en schiften van de te verwerken gegevens werd het ons echter duidelijk, dat voor een dergelijk onderzoek — wilde het inderdaad vruchtbaar zijn en ook maar eenigszins aanspraak kunnen maken op volledigheid — een studiereis diende te worden ondernomen naar Java en Bali, ten einde het slechts dáár te raadplegen of te verzamelen materiaal in het onderzoek te kunnen betrekken.

Ons in overleg met den promotor opgemaakt reisplan werd, nadat wij op Java waren aangekomen, nader uitgewerkt naar aanleiding van een desbetreffende bespreking met den Chef van den Oudheidkundigen Dienst; volgens dit reisplan werden vele streken van Java en Bali bezocht.

Zoo hebben wij, op een enkele uitzondering na, alle reliefs waarop ons onderzoek betrekking heeft met eigen oogen kunnen aanschouwen en tevens gelegenheid gehad om onderweg kennis te nemen van datgene, wat op Java en Bali met het bouwen van tegenwoordige inheemsche architectuur samenhangt.

In steeds grooter mate werd ons hierbij duidelijk, dat, mogen ook de desbetreffende reliefs eenig licht werpen op de geschiedenis van verloren gegane of tegenwoordig nog bestaande verwante architectuur, de grondige bestudeering van wat tegenwoordig in dit opzicht onder de inheemsche bevolking nog leeft, bij een poging tot verklaring van het op die reliefs voorgestelde in vele gevallen een beslissende rol kan en behoort te spelen.

Nu wil het geval, dat de dragers van bouwkundige tradities langzamerhand mét de door hen overgeleverde kennis aan het verdwijnen zijn. Hun wijze van bouwen wijzigt zich door noodzakelijk geachte vernieuwingen, die, hoewel in meerdere of mindere mate heilzaam, een werkelijke kennis van het verouderde niet meer zoo noodzakelijk maken en daardoor verloren doen gaan. Men kan over deze dingen denken zooals men wil, vast staat echter, dat degene, die van de oudere bouwkundige tradities een studie wil maken niet te licht moet denken over het gevaar, dat aan een langer wachten is verbonden.

Onder de specimina van architectuur, voorgesteld op de reliefs der Oost-Javaansche tempels, bevinden zich voorstellingen van steenbouw en houtbouw. In vele gevallen is houtbouw met steenbouw gecombineerd. Bij een studie der genoemde voorstellingen van architectuur is een beperking noodzakelijk. Den steenbouw te behandelen zonder kennis te nemen van de gegevens, verstrekt door de zeer rijke collectie van de Vereeniging Majapahit, is ten eenen male onmogelijk. Doch deze gegevens zijn nog niet verwerkt. Daarvoor is, zooals bij een bespreking over het materiaal met Ir. H. Maclaine Pont bleek, een studie van op zijn minst een jaar ter plaatse een vereischte. De gelegenheid daartoe ontbrak ons. Daarom bepalen wij ons thans tot de studie der voorstellingen van houtbouw op genoemde tempels. Daarbij zullen wij nu en dan kunnen steunen op daarop betrekking hebbende gegevens der Oud-Javaansche literatuur, terwijl ook schriftelijke en mondelinge gegevens van het huidige Java en Bali, die wij, met gewaardeerde en gewenschte hulp van Nederlandsche en inheemsche deskundigen, tijdens onze reizen mochten verzamelen, gedeeltelijk in onze studie zullen worden verwerkt.

Het artikel van Parmentier.

Het eenige artikel, dat zich speciaal bezighoudt met de voorstellingen van achitectuur op de reliefs der Hindoe-Javaansche tempels, werd geschreven door Henri Parmentier en verscheen in het jaar 1907 [1]). „Les notes qu'on trouvera ici" — schrijft hij aan het begin van genoemd artikel — „sont le résultat d'une mission d'études sur les rapports des monuments javanais et des monuments chams qui nous fut confiée en juillet—août 1904 par l'Ecole française d'Extrême-Orient".

[1]) L'architecture interprétée dans les bas-reliefs anciens de Java, par M. H. Parmentier, Chef du Service archéologique de l'Ecole française d'Extrême-Orient, B. E. F. E. O. VII, 1—2, p. 1—60.

In het jaar 1914 verscheen van zijn hand als het ware een vervolg op deze studie, getiteld: L'architecture interprétée dans les bas-reliefs du Cambodge [1]).

Parmentier is — behalve een uiterst kundig archaeoloog — architect. Hij heeft de reliefs op Java, waarover het eerstgenoemde artikel handelt, onder persoonlijke voorlichting van Brandes ter plaatse kunnen bestudeeren en de bouwkundige gegevens, die ze bevatten, zelf in voortreffelijke teekeningen naar het origineel vastgelegd. Uitstekend op de hoogte van wat Indo-China als vergelijkingsmateriaal op dat tijdstip kon bieden, beschikt hij over den breeden blik, dien de behandeling van zijn onderwerp vereischt. Even helder als de teekeningen die hij maakt zijn de beschouwingen, die er aan worden vastgeknoopt.

Met eere mag hij dan ook worden genoemd als de man, die een hechten grondslag legde voor de studie der architectuur zooals die is weergegeven op de reliefs der door hem behandelde tempels.

Sedert het verschijnen van zijn fraai artikel zijn echter vele jaren van intensieven archaeologischen arbeid op Java verloopen. Het is ten gevolge daarvan nu mogelijk om meer reliefs in het onderzoek te betrekken, het vraagstuk van andere zijden te belichten, en hierdoor in enkele opzichten critiek te leveren op het door hem geschrevene. De criticus echter houde zich duidelijk voor oogen, dat het terrein van zijn werkzaamheid eerst werd aangewezen en geëffend door de studie van den Franschen geleerde, die de gelegenheid schiep om voort te werken op „.... une base plus sûre à des études malheureusement encore bien peu avancées" [2]).

Voor en na het verschijnen van Parmentier's studie, zijn eenige voorstellingen van architectuur op de door ons te behandelen reliefs door andere geleerden besproken. Waar het pas geeft zullen wij daarvan in den loop van deze studie gewagen.

Een critiek op het artikel van Parmentier in zijn geheel is nog niet verschenen. Ook wij kunnen daar nog niet aan denken, gezien de redenen, die ons dwongen van een studie der op de reliefs afgebeelde voorstellingen van steenbouw af te zien.

Ook zullen wij ons, zooals gezegd, in tegenstelling tot Parmentier beperken tot de Oost-Javaansche tempels, hoewel wij hier en daar gelegenheid zullen hebben naar de Midden-Javaansche te verwijzen;

---

[1]) B. E. F. E. O. XIV, 6, p. 1—28.
[2]) B. E. F. E. O. VII, 1—2, p. 53.

wij hopen echter ook deze eenmaal in een apart onderzoek te mogen betrekken.

2.

Thans volgen eenige algemeene beschouwingen naar aanleiding van de gevolgde werkmethode.

Definitie van houtbouw.

Indien wij in het vervolg over houtbouw spreken, is het nuttig eerst vast te stellen wat wij daaronder verstaan. In dit bijzonder geval is onze definitie de volgende: onder het woord houtbouw vatten wij samen die uitingen van oude en nieuwe Javaansche en Balineesche architectuur, welke — in het algemeen gesproken — bestaan uit een onderbouw van aangestampte aarde of van steen (baksteen en natuursteen in verschillende combinaties al dan niet vermengd met aarde, leem, grind of steengruis) en een bovenbouw van vergankelijk materiaal (hout, bamboe, vezels, doeken, gebakken aarde, alang alang, palmbladeren enz.). Enkele stellages zonder onderbouw worden in het onderzoek betrokken.

Determinatie van houtbouw op de reliefs.

Nu hebben zij, die niet op de hoogte zijn van de feiten op Java en Bali, het recht te vragen in hoevrre wij *weten*, dat die bepaalde voorstellingen van architectuur op de te onderzoeken reliefs *bedoeld* waren als afbeeldingen van wat wij onder houtbouw verstaan.

Een antwoord op deze vraag moet ongeveer als volgt luiden: wil men in dit opzicht zekerheid hebben, dan moet men ten eerste op de hoogte zijn van tegenwoordig nog toegepaste of nog bestaande houtconstructies o.a. op Java en Bali; ten tweede, gewapend met de noodige kennis over deze zaken, de reliefs kunnen *lezen*, ten einde bepaalde voorstellingen juist te determineeren.

Contrôle bij de determinatie.

Uit het vorige blijkt, dat in dit opzicht veel afhangt van mindere of meerdere persoonlijke kennis. Om, voor zoover wij daartoe gelegenheid hadden en kregen, eigen kennis te controleeren, hebben wij steeds getracht ter plaatse eigen ideeën te toetsen aan die van personen, die in dit opzicht als deskundig gelden. Daartoe hebben wij, voor zoover dat ons mogelijk was, contact gezocht met en gewerkt onder leiding van inheemsche bouwmeesters in vele streken van Java en Bali, terwijl ook Europeesche geleerden het hunne

hebben gedaan om ons bij onze studie voort te helpen en voor bovengenoemd contact zorg te dragen.

Behandeling der reliefvoorstellingen.

De ongeveer vierhonderd afbeeldingen van gebouwen, die voor dit doel in aanmerking komen, kunnen natuurlijk niet elk afzonderlijk in het wilde weg behandeld worden zonder in onnoodige herhaling te vervallen. Zij moeten zooveel mogelijk ingedeeld worden in typen.

Na verschillende methoden van indeeling te hebben beproefd, kwam de volgende ons het best voor. Wij hebben eerst ruwweg de gebouwtjes in groepen ingedeeld naar gelang van *het aantal houten stijlen waardoor het dak gedragen wordt*[1]). Zoo vindt men in de Hoofdstukken II—VI respectievelijk behandeld gebouwen met één, vier, vijf, zes, acht en meer stijlen.

Deze gebouwtjes worden in elk Hoofdstuk zoo noodig nog eens verdeeld volgens het *grondplan*, dat rechthoekig of vierkant kan zijn; verder volgt een (hier niet nader aangegeven) onderverdeeling in *typen*. Bij deze typen en ook in het algemeen gaan wij van het eenvoudige tot het meer ingewikkelde over, waarmee — het zij uitdrukkelijk gezegd — *geen ontwikkelingsstadia* van één type zijn bedoeld.

Zoo komen bij elkaar te staan die gebouwtjes, waarvan voorloopig nog alleen vaststaat, dat zij *in bouwkundig opzicht* veel op elkaar lijken. Nu moet worden vastgesteld of zij al dan niet een gelijke *functie* hebben volgens de gegevens van de reliefs. Dit kan slechts geschieden wanneer wij alle desbetreffende exemplaren afzonderlijk onderzoeken. Deze kunnen op verschillende tempels voorkomen, het is dus zaak hierbij een chronologische volgorde in acht te nemen. Bovengeschetste indeeling kan niet in *alle* gevallen consequent worden toegepast.

In Hoofdstuk VII worden tenslotte gebouwtjes behandeld, die volgens de reliefvoorstellingen geheel of gedeeltelijk door *wanden gesloten* zijn, of waarvan op het relief te zien is, dat zij door *gordijnen* gedeeltelijk afgesloten kunnen worden. Het zal blijken, dat hierbij wel eens verwezen kan worden naar typen met overeenkomstig grondplan of aantal stijlen *zonder* wanden of gordijnen, terwijl in andere gevallen ten opzichte van de bedoeling van den beeldhouwer onzekerheid blijft bestaan.

[1]) Zooals men weet worden o.a. op Bali sommige gebouwen ook wel eens genoemd naar het aantal stijlen, waardoor het dak gedragen wordt.

Bij elk Hoofdstuk komen teekeningen voor van de behandelde typen, waarbij echter niet altijd alle exemplaren van zoo'n type afgebeeld zijn. Deze teekeningen zijn slechts een hulpmiddel voor den lezer, zij maken geen aanspraak op fotografische nauwkeurigheid en hebben niet de pretentie om de artistieke kwaliteiten van het relief te benaderen. Ook werden zij niet op gelijke schaal vervaardigd.

De personen, die op het relief soms in de gebouwtjes te zien zijn, werden door ons niet afgebeeld, hoewel op hun aanwezigheid bij de behandeling van afzonderlijke bouwsels de aandacht werd gevestigd.

In de Bijlagen vindt men o.a. enkele op houtbouw betrekking hebbende notities.

HOOFDSTUK II.

Gebouwen met één houten stijl.

Onder de specimina van architectuur, voorgesteld op de tempelreliefs van Oost-Java, komt een type van gebouwen voor, dat belangrijk is voor de geschiedenis van de Javaansche bouwkunst. Op Java zelf komt het type, voor zoover wij weten, in de werkelijkheid zoo goed als nergens meer voor, op de Oost-Javaansche reliefs daarentegen in ongeveer acht en veertig exemplaren.

Hoewel reeds Van der Tuuk dit type op Bali kende, waarover straks, is Brandes de eerste geweest, die van daadwerkelijke belangstelling voor dit soort gebouwen voorzoover het op de bovengenoemde reliefs voorkomt blijk gaf, door reeds in de Oudheidkundige Rapporten van 1903 een schematische voorstelling naar een afbeelding ervan op een relief uit de Kṛṣṇāyana-serie van Panataran te laten opnemen en te voorzien van een kort bijschrift waaruit blijkt, dat hij de reliefvoorstelling in bouwkundig opzicht op juiste wijze heeft gedetermineerd [1]).

Genoemd bijschrift moge hier verkort worden overgenomen (O. R. 1903, p. 68): „*Model pĕṇḍapa, op één stijl.*" Het belang

---

[1]) O. R. 1903, p. 68, Plaat 40. Een kleine onnauwkeurigheid moge hier even worden rechtgezet. In werkelijkheid slaat de uitdrukking op p. 68: „onderste reeks, relief No. 101" op Plaat 39 van genoemd Rapport, op welke Plaat niet, zooals op p. 68, een „schaal 1 op 2", doch een „schaal 1 a 4" wordt opgegeven. De uitdrukking: „op één stijl" van p. 68 slaat echter op Plaat 40, waarbij o.a. staat: „Bovenste relief", hetgeen op p. 68 verkeerdelijk vermeld staat bij „Model pĕṇḍapa, op vier stijlen". Verder staat op Plaat 40 o.a. „schaal 1 a 4", hetgeen weer niet klopt met de opgave van p. 68 bij het gebouw op één stijl: „schaal 1 op 2".

De teekening op Plaat 40 kan, te oordeelen naar de versiering aangebracht op den onderbouw en de lijnen van het topstuk, verder bepaaldelijk naar aanleiding van de weergave der houten stukken tusschen vloer en neuten, alleen betrekking hebben op het meest linksche gebouwtje op Plaat 111, No. 16 van O. R. 1908 (overgenomen van de bekende fotocollectie J. van Kinsbergen, map IV, No. 260). Plaat 40 (O. R. 1903) geeft eenigszins aanleiding tot misverstand, het gebouwtje in quaestie wordt er gedeeltelijk in doorsnede (zonder verhooging op den vloer), gedeeltelijk frontaal (zonder aanduiding van pannen) weergegeven, hetgeen moge blijken uit een vergelijking van foto en teekening voornoemd. Het gebouw vindt men afgebeeld op Plaat I, No. 21 van dit proefschrift.

ervan blijkt wanneer wij nagaan wat Parmentier als karakteristiek van dit soort gebouwen geeft naar aanleiding eener bestudeering van het hem indertijd (1904) toegankelijk reliefmateriaal: „*De nombreux petits édifices, tous identiques sont restés pour nous un problême [88]. Ils sont sur plan carré et ne présentent généralement qu'un étage de toiture. Mais cette toiture n'est supportée par aucun pilier apparent. On voit seulement au milieu une indication de sculpture qui peut se rapporter à un rocher ou à un feu. Nous ignorons et le rôle et le mode d'exécution de ces bizarres édicules*" [1]).

Het blijkt, dat Maclaine Pont — zonder dat met zooveel woorden te zeggen — het in wezen met Brandes eens is wat betreft het feit, dat ons gebouwtje een *stijl* heeft, te oordeelen naar de volgende passage [2]) uit een zijner belangrijke artikelen over de Javaansche architectuur, een passage, die wij hier willen citeeren: „In sommige bouwwerken uit de late middeleeuwen moeten volgens de tempelreliefs vertakte pilaren bij wijze van schoren verwerkt zijn geweest, waarvoor men eenerzijds speciaal gegroeide stammen of takken koos, anderzijds die ook wel in houtverbindingen namaakte. Enkele losse exemplaren zijn van deze vertakte pilaren over n.l. te Toeban en te Sendang Doewoer bij Patjiran (zie afbeelding No. 12). Heeft men in den oorsprong dezer constructie een eerste toepassing van schoren te zien uit een tijd toen men nog geen scheeë houtverbindingen maakte? In ieder geval werd de vormgeving overgenomen in een tijd, dat men die al lang kende. Schoren zien wij reeds bij den in de Boroboedoer-reliefs afgebeelden volksbouw toegepast, een tamelijk belangrijk feit".

Het type waarover Brandes, Parmentier en Maclaine Pont schreven [3]), is als *relief* te vinden op de tjaṇḍi's Djago, Djawi, Soerawana, Tigawangi en Kĕḍaton, verder, eveneens als relief, op één

---

[1]) L'architecture interprétée dans les bas-reliefs anciens de Java, par H Parmentier, B. E. F. E. O. VII, 1907, p. 38. Zie: Planche IV (maisons et pendopos) No. 88, waar een afbeelding van dit gebouwentype staat, een afbeelding, die volgens p. 58 van P.'s artikel, genomen is naar een relief van Panataran, met bijschrift: *abri*? (vraagt. van P.). Verder wordt dit type onder P.'s teekeningen ook nog gevonden op Pl. IV, No. 94 (van tjaṇḍi Djawi) en Pl. V, No. 118, geheel links (van tjaṇḍi Djago). De Fransche geleerde werkte op Java in 1904 (zie zijn artikel op p. 1).

[2]) Javaansche Architectuur, Djawa III, 1923, p. 163.

[3]) Bij hun beschrijvingen van bepaalde reliefreeksen te Panataran, hebben Knebel en Van Stein Callenfels terloops wel eens een *benaming* voor enkele exemplaren van dit type op genoemde reliefs opgegeven. Wanneer deze exemplaren ter sprake komen zal de desbetreffende benaming worden behandeld.

der muren van de oude moskee van Sĕṇḍang Ḍoewoer. Van deze reliefs werden die te Soerawana, Tigawangi, Kĕḍaton en Sĕṇḍang Ḍoewoer door Parmentier nog niet in zijn studie betrokken, terwijl Maclaine Pont niet naar bepaalde tempels heeft verwezen.

Uit het voorgaande moge gebleken zijn, dat het niet overbodig is de voorstellingen van dit gebouwentype nog eens aan een onderzoek te onderwerpen; tot dit onderzoek gaan wij thans over.

Met uitzondering van het relief van Sĕṇḍang Ḍoewoer, behooren bovengenoemde voorstellingen tot de illustraties van verhalen, waarvan wij alleen die kennen welke uitgebeeld zijn op Djago, Soerawana, Tigawangi en Panataran. De reliefs van Djawi zijn nog niet verklaard, evenmin dát bepaalde verhaal op Kĕḍaton, hetwelk in zijn illustraties een exemplaar van ons type vertoont, terwijl op één enkel paneel van Soerawana, dat naast enkele andere geen uitbeelding is van het *hoofd*verhaal op dien tempel en mét die andere paneelen nog niet verklaard is, nog twee specimina van ons type te vinden zijn.

Ter inleiding van ons onderzoek moge het volgende worden opgemerkt. Wij zullen trachten de *constructie* der op de reliefs voorgestelde exemplaren van ons type te benaderen. Deze constructie is, zooals Maclaine Pont reeds opmerkte, gedeeltelijk te bestudeeren aan de hand van bepaalde losse onderdeelen op Java. Genoemde onderdeelen behooren echter op het oogenblik niet meer tot een *compleet* gebouw, hetwelk te vergelijken zou zijn met die van onze reliefs. Zooals later blijken zal, is het verder heel goed mogelijk, dat die onderdeelen vroeger deel uitmaakten van *andere* typen, waarbij zij n.l. *ook* kunnen voorkomen volgens de gegevens der reliefs. De door Maclaine Pont vermelde stijlen van Toeban en Sĕṇḍang Ḍoewoer kunnen vergeleken worden met andere, ten deelen los staande, ten deele tot complete gebouwen behoorende stijlen op Java. Al deze stijlen zijn voorzien van bepaalde kenmerken welke wij ook bij die van onze éénstijlige reliefgebouwtjes zien. Gelukkig zijn wij echter bij de bestudeering van de constructie dezer reliefgebouwen met één stijl niet uitsluitend aangewezen op losse onderdeelen van Java zelf. Maclaine Pont vermeldt n.l. niet, dat op Bali nog gebouwen voorkomen, welke *in hun geheel* te vergelijken zijn met die op de reliefs. Voor zoover die Balineesche gebouwen schrijver dezes bekend zijn uit eigen aanschouwing, uit gepubliceerde of ongepubliceerde foto's en teekeningen, of uit beschrijvingen van andere auteurs, zullen zij straks worden vermeld.

Afgezien van een poging tot benadering van de constructie onzer

gebouwen op de reliefs, zal ook worden getracht om uit die reliefs gegevens te verzamelen welke ons iets kunnen leeren aangaande hun *functie*. Hierbij kan dan verwezen worden naar de tegenwoordige bestemming van dit type op Bali. Zijn wij eenmaal iets te weten gekomen over de constructie en de functie onzer reliefgebouwen, dan kunnen vergelijkingsobjecten uit andere deelen van den archipel worden opgespoord om te zien of deze onze conclusies in het algemeen bevestigen of daarmede in strijd zijn.

ENKELE, BETREKKELIJK OUDE, HOUTEN STIJLEN VAN JAVA, WELKE IN SOMMIGE OPZICHTEN VERGELEKEN KUNNEN WORDEN MET DIE VAN ONZE ÉÉNSTIJLIGE GEBOUWTJES OP DE OOST-JAVAANSCHE RELIEFS.

1o. Gevorkte, rijk bewerkte, gedeeltelijk gebroken houten stijl, welke behoord heeft tot de oudere, nu afgebroken, moskee van Sĕṇḍang Ḍoewoer [1]).

2o. Gevorkte, bewerkte houten midden-stijl van de Langgar Kĕtjil, Kraton Kasĕpoehan, Cheribon [2]).

3o. Gevorkte, houten stijlen (twee) behoorende tot het gebouwtje, dat Sĕmar tinandoe genoemd wordt, in de sitinggil van Kraton Kasĕpoehan, Cheribon [3]).

4o. Gevorkte, bewerkte houten stijl, te Toeban [4]).

5o. Gevorkte, bewerkte houten stijl, *nu* geplaatst in de „paseban soka", Goenoeng Djati, Cheribon [5]).

---

[1]) Reeds genoemd door Macl. P. (zie boven). Foto O. D. 6761 geeft dezen stijl van één kant te zien, andere kanten werden door ons ter plaatse gefotografeerd en geteekend. Bij dezen stijl bestaan de vorken uit aangehechte stukken hout, welke, evenals de stijl zelf, versierd zijn o.a. met afbeeldingen van gebouwtjes. Voor de moskee raadplege men o.a. Krom, Inleiding, II, Reg., s.v. Sĕṇḍang Ḍoewoer. Zie verder Pijper, Afbraak van moskeeën, O. V. 1930, Bijlage H, p. 240—242.

[2]) Foto O. D. 11474; eigen foto ter plaatse genomen; zie O. V. 1928 (3—4), Plaat II, Legenda: onder L („Langgar Kĕtjil dalam"). De vorken van den middenstijl zijn, evenals de stijl zelf, rijk versierd en bestaan uit aangehechte stukken hout.

[3]) Zie voor het gebouwtje, f. O. D. 9214, 9219; eigen foto's en teekeningen; zie O. V. 1928 (3—4), Pl. III, A5: hier Sĕmar *K*inandoe genaamd, doch juister: Sĕmar *t*inandoe op p. 131 van dat Verslag (Bijlage K, Rapport omtrent de Kraton „Kasĕpoehan" te Cheribon, door Perquin, die — op p. 131 o.c. — aanteekent, dat de twee stijlen „Allah en Moehammed" heeten). De vorken bestaan uit aangehechte stukken hout.

[4]) Gereproduceerd en besproken door Maclaine Pont, Djawa III, Pl. II, 12, p. 163. Deze stijl doet sterk denken aan dien te Sĕṇḍang Ḍoewoer.

[5]) Eigen foto en teekeningen; vorken, evenals de stijl zelf, versierd.

6o. Gevorkte, bewerkte houten stijlen (telkens twee) in de twee gebouwtjes, die op een der enceintes staan van de mĕnara te Koedoes [1]).

ENKELE BESTAANDE GEBOUWEN OP BALI, TE VERGELIJKEN MET DIE OP DE OOST-JAVAANSCHE RELIEFS; ENKELE BALINEESCHE BENAMINGEN VOOR DIT TYPE.

1o. Een gebouwtje van vierkant grondplan in de poera tĕntĕn te Kintamani. Het enkelvoudig tentdak van dit gebouwtje wordt gedragen door één middenstijl [2]).

2o. Een dergelijk gebouw, aan één kant vóór de groote poort (de gĕloeng agoeng) te Bĕsakih. Op een correspondeerende plaats aan den anderen kant van deze poort, stond tijdens ons bezoek slechts een onderbouw, die zeer goed voor een dergelijke constructie bestemd kan zijn. Dit laatste wint aan waarschijnlijkheid wanneer men bedenkt, dat in een foto van Van Erp (ongepubliceerd, No. XVII, 4) deze poort te zien is met daarvóór weer twee exmplaren van een vierkanten onderbouw, op deze foto staat een dergelijk éénstijlig gebouwtje juist op den onderbouw aan den *anderen* kant. Hieruit

[1]) Eigen foto's en teekeningen; één dezer stijlen (wanneer men genoemde enceinte binnenkomt, de eerste links) draagt een inscriptie. Aangezien in O. R. 1910, p. 154 vermeld staat, dat een (aldaar gedeeltelijk getranscibeerde) Javaansche inscriptie staat op een *dwarsbalk* van de „balé boeboet", en ook wij voor deze gebouwtjes de naam bale boeboet noteerden, zijn wij in het onzekere of de door ons bedoelde inscriptie dezelfde is als die, welke door Knebel wordt vermeld. De door ons opgemerkte inscriptie komt n.l. voor *op den stijl zelf*.

[2]) Ter plaatse werd door ons een foto genomen en werden schetsteekeningen gemaakt. Wij meenen deze poera met het éénstijlig gebouwtje er in afgebeeld te zien door Nieuwenkamp, in Zwerftochten op Bali, 1922, teekening op p. 184, vermelding van het teekenen dezer poera op p. 185: „Toen maar weer afgedaald naar Kintamani...., daarom ben ik in de buurt gebleven en heb een teekening gemaakt van een kleinen poera aan den ingang van het dorp. De poera is geheel van bamboe opgebouwd; alleen de méroe (met zeven daken van arènvezels) is van hout". Of de poera intusschen verbouwd is weten wij niet, maar zooveel is zeker, dat ons éénstijlig gebouwtje door Nieuwenkamp op een plaats is gezet waar het ook nu staat. In Nieuwenkamp's teekening ziet men bij dit gebouw een onderbouw, die *nu* ingewikkelder van constructie is. Zijn teekening laat nog een tweede constructie met één stijl (zonder dak) zien. Op den vloer van deze laatste constructie ziet men iets liggen, wat misschien een tweede stijl zou kunnen zijn. Immers tegenwoordig bezit deze poera ook een gebouwtje van rechthoekig grondplan met twee stijlen, een gebouwtje dat op deze zelfde plaats staat. *Tegenwoordig* zijn de meeste gebouwtjes in deze poera niet *geheel* uit bamboe opgetrokken, de vloeren en de stijlen zijn, evenals sommige gedeelten van de binnendakconstructie, van hout. Wij vermelden dit, omdat wij straks onze gebouwen op de reliefs o.a. met het éénstijlig gebouwtje uit de poera tĕntĕn gaan vergelijken.

is te concludeeren, dat te Bĕsakih *beide* exemplaren van den onderbouw kunnen dienen als voetstuk voor een éénstijlig gebouw. Deze gebouwen *flankeeren de poort aan de buitenzijde*. Het exemplaar te Bĕsakih wordt door de bevolking *tegenwoordig* genoemd: *bale ongkara*. Men deelde ons te Bĕsakih mede, dat een dergelijk gebouw te Badoeng: *bale badjra* genoemd zou worden.

Van der Tuuk, die Bĕsakih vóór de restauratie kende, geeft in K. B. N. W. I, 37 s.v. hundar 2o, o.a. op: „undar andir: nm. van een balé met slechts één staander in 't midden, en zitplaats van voorname personen te Basakih (undar andir buwana: kapel?, Wg. 72)". Het is dus mogelijk, dat ook vóór de restauratie ons gebouw op genoemde plaats stond en dat het indertijd: *undar andir* heette. Dat kan in zooverre inderdaad het geval zijn geweest gezien het feit, dat ook door ons als een andere benaming voor dit type op Bali de term: *moendar mandir* opgeteekend werd. De *bale ongkara* van Bĕsakih dient o.a. voor het *plaatsen van offers* (*bantĕn*) voor de *dewa dalĕm*, en als het ware voor een *magische bewaking*[1]) *van de hoofdpoort*. Naar aanleiding van den term: *b. ongkara* zal straks nog iets gezegd worden in samenhang met een bepaald soort fundamenten te Panataran.

3o. Een *bale moendar mandir* vonden wij vermeld onder de onuitgegeven aanteekeningen van Goris met de notitie: „aan weerszijden van een poortgebouw, zooals b.v. in de poera Gadoeh te Blahbatoe". Het is misschien mogelijk deze *bale* terug te vinden in een foto van Moojen. Deze laatste publiceerde n.l. in 1920[2]) een foto van de poera Gadoeh te Blahbatoe, waarbij *aan de binnenzijde* rechts vóór de poort een éénstijlig gebouw te zien is. Moojen heeft deze foto nog eens gepubliceerd in zijn „Kunst op Bali, inleidende studie tot de bouwkunst", 1926, Plaat CLXXIV, met bijschrift: „Binnenzijde van den verwoesten tempel te Blăgă, Poera Gadoeh". Een detail van deze foto, waarop het éénstijlig gebouwtje goed uitkomt, zien wij als Plaat CLXXVI van laatstgenoemd boek. Op Bali worden, als synoniemen voor *bale moendar mandir*, opgegeven: *bale badjra*, *bale ongkara* en *bale timbang*; de termen: *bale badjra* en *bale ongkara* vindt men, voor zoover wij weten, niet bij Van der Tuuk, K. B. N. W.

---

[1]) Vgl. Coolsma, Soendan.-Holl. Woordenb., s.v. andir, II: „Lieden, voorheen belast met het toezicht over een weg of gedeelte daarvan; *oendar-andir*, op de wegen toezicht houden".

[2]) Bali, Verslag en voorstellen aan de Regeering van Nederlandsch-Indië, uitgave v. d. Bond van N. I. kunstkringen en N. I. heemschut, Batavia 1920.

4o. Een *bale timpang* wordt (volgens een schets van Goris, 20, No. 6) gevonden in de poera Mandi te Sĕmboeng. Hierbij teekent deze geleerde een éénstijlig gebouwtje, en noteert: „... *bale timpang* (*timbang*)". In zijn schets 201, No. 3 komt weer een *bale timbang* (met één zuil) voor, staande in de poera paměradjan van den Poenggawa van Abian Base, bij Gianjar. Hierbij de aanteekening: „*timbang*[1]) = (Boeleleng) *timpang* = (Tabanan) *moendak sari*".

5o. Nieuwenkamp publiceerde twee keer een zelfde afbeelding van een constructie, die in hoofdzaken geheel met die van onze reliefgebouwtjes overeenkomt[2]). De auteur deelt over deze constructie het volgende mede: „Hiernevens ziet ge afgebeeld een zeer fraai specimen van een houten godenzetel, met een dak, rustend op één kolom. De dakbedekking bestaat uit vezels van den arènpalm — doek —, de bedekking bij uitnemendheid, daar dit „doek" zoo goed als niet aan rotting onderhevig is. Daarom ook rusten de houten pooten en de middenkolom niet dadelijk op het steenen onderstel maar op een kussentje van dit zelfde materiaal. In deze nissen of zetels — pasimpangan, tijdelijk verblijf — worden de goden wanneer men ze raadplegen wil, uitgenoodigd zich voor een poosje neer te zetten om de smeekbeden aan te hooren". Blijkens het tekstverband stond deze *pasimpangan*[3]) in een huiserf te Sangsit. Uit het bovenstaande make men niet op, dat *alle pasimpangan*'s slechts *één* stijl hebben waarop het dak rust, men kan er echter uit leeren, dat dergelijke gebouwtjes met één stijl op Bali ook wel eens op deze wijze genoemd kunnen worden.

In de (door Rouffaer in 1906 geschreven, belangrijke) Voorrede bij de uitgave van het eerste gedeelte uit Nieuwenkamp's „Bali en Lombok" — het eerste gedeelte van dit werk verscheen in 1906, de complete eerste uitgave in 1910 — komt de volgende passage voor, in verband met N.'s afbeelding van de *pasimpangan* in genoemd werk:

---

[1]) Vgl. K. B. N. W., s.v.: timpang (II, 771 b) en timbang (II, 791 a). Onder timbang wordt daar echter opgegeven: „*bale timbang*, een loods v. 2 staanders op de akkers en dienende om er in te schuilen".

[2]) Bali en Lombok, p. 31, met beschrijving; Zwerftochten op Bali, p. 80.

[3]) Van der Tuuk (K. B. N. W., III, 348 b) geeft s.v. simpang, 2°, o.a.: „*pasimpangan*, woonplaats, tijdelijke v.e. godheid zooals het rek op stijlen in tuinen voor i dèwaju Malating, *pang". Deze laatstgenoemde godheid „Malating" mogen wij misschien gelijkstellen (drukfout?) aan Dewi Mĕlanting. Van der Tuuk geeft s.v.: mlanting, o.a. op: „eigenn. v. e. godheid, dochter v. Padanda Waïi Raüh, op een sanggah, in de tuinen wordt aan haar geofferd; ....". Zie de mededeelingen over deze godin door Goris, in: Bali, uitgegeven door de Officieele Vereeniging voor Toeristenverkeer in Nederlandsch-Indië, p. 24—25, 30, 33.

„Of zie dien wonderlijk-luchtigen Godenzetel op p. 31, met dak van zwarte arenpalm-vezels, en die óók al weer rechtstreeks in verband staat met dergelijke prieel-achtige zitjes op basreliefs der Hindoetempels van Java afgebeeld, nauwelijks tegenwoordig ook meer begrepen; een teekening, die in 1904 aan Dr. Brandes zoowaarlijk het licht deed opgaan omtrent dat detail".

Deze voor onze studie belangrijke opmerking van Rouffaer vereischt een korte toelichting. Men moet er n.l. *niet* uit opmaken, dat Brandes door Nieuwenkamp's teekening er toe gebracht zou zijn om in O. R. 1903 een schematische teekening naar een éénstijlig gebouw op een Panataranrelief te doen opnemen. Immers, de korte, in het voorgaande vermelde, aanteekening van Brandes komt voor in een „Driemaandelijks Rapport", dat weliswaar eerst in 1905 werd gepubliceerd, maar reeds in November 1903 werd afgesloten. Terwijl Nieuwenkamp *voor het eerst* een voet op Bali zette in Maart 1904. De mededeeling van Rouffaer geeft echter *wel* te kennen, dat — dank zij dit onderdeel van Nieuwenkamp's werk op het Oostelijk eiland — reeds in 1904 door Brandes *verband gelegd werd* tusschen de *functie* van dit type op Bali en die van dit soort gebouwen afgebeeld op de Oost-Javaansche reliefs. Blijkbaar heeft Brandes een en ander aan Nieuwenkamp en Rouffaer medegedeeld, zonder daarover iets te publiceeren en zonder in de gelegenheid te zijn geweest om Parmentier, die in 1904 op Java werkte, van zijn pas verworven kennis omtrent dit detail geheel en al te laten profiteeren.

6o. Wanneer twee gebouwtjes van dit type aan weerszijden schuin vóór of achter een poort geplaatst zijn, noemt men ze *naar aanleiding van een dergelijke flankeering* ook wel: *pĕngapit lawang* of *pĕngapit kori*. Genoemde termen kunnen echter ook worden gebruikt voor op deze wijze geplaatste houten of steenen bouwsels van *andere* constructie.

Het spreekt van zelf, dat met dit Javaansch en Balineesch materiaal — waarbij op het oogenblik, om verwarring te voorkomen, nog niet de door ons ter plaatse verzamelde namen voor onderdeelen werden opgegeven — de gegevens van die eilanden niet uitgeput zijn. Wij vermoeden, dat ook Lombok in dit opzicht verhelderend kan werken; helaas hadden wij geen gelegenheid ter plaatse een en ander persoonlijk te bestudeeren. Moge het bovenstaande anderen er toe brengen dit materiaal aan te vullen [1]).

[1]) Voor verdere studie kan worden gewezen op het feit, dat *afbeeldingen* van éénstijlige gebouwen nog voorkomen op ander materiaal. Zoo bijv. op

Gezien het feit, dat gebouwtjes welke haast precies lijken op onze typen van de reliefs, op Bali nu nog voorkomen, is met zekerheid vast te stellen, dat zij ook op Java in werkelijkheid bestaan hebben, in elk geval gedurende den tijd waarin afbeeldingen ervan voorkomen op de reliefs van Djago tot Sĕṇḍang Ḍoewoer, en waarschijnlijk reeds lang daarvóór. Want uit de omstandigheid, dat de oudere reliefs van Baraboeḍoer en Prambanan onder de afbeeldingen van huizen dit type niet vertoonen, is niet af te leiden, dat het in dien tijd op Oost-Java en misschien ook op Midden-Java niet voorkwam. Immers, ook op Oost-Java zijn er tempels uit den tijd *tusschen* Djago en Sĕṇḍang Ḍoewoer, die wel verschillende gebouwentypen op hun reliefs vertoonen, maar dit speciale type niet. Zoo iets kan toegeschreven worden aan den aard van een in beeld gebracht verhaal of aan methoden van afbeelden, die in een bepaalden tijd of in een bepaald gebied in zwang waren. Staat eenmaal vast, dat ons type op Java bestaan heeft (en misschien in een enkel geval nog bestaat in een door ons niet onderzocht gebied), dan is onze volgende conclusie deze: datgene wat wij op de reliefs bij ons gebouw waarnemen tusschen den onderbouw of den vloer en het dak, is niet — zooals Parmentier vermoedt — een voorstelling van een rots of van een vuur, maar een zeer suggestieve uitbeelding van één, al dan niet versierden, middenstijl van hout, dien men zich aan het boveneinde al dan niet gevorkt moet voorstellen, zooals de genoemde Javaansche en Balische voorbeelden leeren.

CONSTRUCTIE VOLGENS DE RELIEFS.

In het onderstaande zal worden getracht om de onderdeelen van

het, uit den Hindu-Javaanschen tijd dateerende, *lemmet* van sommige *krissen*: zie Publ. O. D. I, 1925, Pl. 50 (naast Arjuna, Van Stein Callenfels noemt het bouwsel een „meroe", o.c. p. 53); f. O. D. 7256—7257 (twee kanten van een kris, elke kant vertoont o.a. afbeeldingen van éénstijlige gebouwtjes, vgl. O. V. 1924, 3—4, p. 122 onder bedoelde fotonummers). Verder op sommige *wajang beber* voorstellingen: zie bijv. f O. D. 7900—7901 (O. V. 1926, 1—2, p. 42 onder bedoelde fotonummers); f. O. D. 7955 (O. V. 1926, 1—2, p. 47); tijdschrift „Wendingen", 4de jrg. 7—8 (1921), p. 24 bovenste foto links boven; wajang beber uit Sriwĕdari-Museum te Solo. Ook op een *Balineesch tempelrelief* komt een éénstijlig gebouw voor, aan de binnenzijde van een steenen balustrade bij de poera kawitan — of: °kawiwitan — te Soekawati. Zou een steenen pajoengvormig bouwsel in een nis van de Goa Garba (aan de rivier Pakĕrisan op Bali) misschien kunnen zijn een *nabootsing in steen* van een gewijd houten éénstijlig gebouw?: zie f. O. D. 8630 (O. V. 1927, 3—4, Bijlage C; vgl. Stutterheim, Oudheden van Bali, I, *Tekst*, 1929, p. 72, 73, 147, *Platen*, 1930, fig. 40).

Dit materiaal werd uit den aard der zaak in onze studie nog niet verwerkt.

onze gebouwtjes op de reliefs nader te bekijken. Hierbij zullen wij nu en dan gelegenheid hebben om naar de werkelijkheid te verwijzen. Zie de verschillende typen op Plaat I, waar in enkele gevallen niet alle *exemplaren* dezer typen aangegeven zijn. Deze exemplaren zullen echter wel worden gevonden op de foto's waarvan telkens opgave wordt gedaan.

Onderbouw.

Van onze gebouwtjes op de reliefs, staan 24 van de 48 voorbeelden op een duidelijk aangegeven onderbouw [1]), die, te oordeelen naar de constructie van gelijksoortige onderdeelen nog tegenwoordig op Java en Bali vervaardigd, bestaan kan hebben uit een buitenbekleeding van natuur- of baksteen (in het laatste geval al dan niet voorzien van een of andere pleisterlaag) en een binnenvulling van aarde vermengd met andere bestanddeelen zooals riviersteenen enz.

Het grondplan van den onderbouw en van het geheele gebouwtje was en is vierkant, zooals Bali leert en wij uit alle voorbeelden uit de reliefs kunnen opmaken. Parmentier sprak reeds van een: plan carré.

De hoogte van dezen onderbouw was en is, in overeenstemming met de plaatsing en de positie die dit gebouwtje in een bepaald maatschappelijk milieu ingenomen zal hebben en heeft, verschillend, zooals Bali en de reliefs ons leeren; hierbij hangt natuurlijk ook veel af van de afbeeldingswijze van een bepaalden beeldhouwer.

De zijwanden van den onderbouw zijn òf glad gelaten òf versierd [2]), niet alleen op de reliefs maar ook op Bali. Een profileering in deze zijwanden zien wij op de reliefs uit één voorbeeld van Djago en uit twee van Panataran [3]).

De diepte van de fundeering zal — gelijk op Bali het geval is — samengehangen hebben met de hoogte van den onderbouw.

Trap.

Tegen den onderbouw zien wij, op de reliefs, te Djawi (f. O.D. 1834, 1855) bij twee voorbeelden en te Tigawangi bij alle drie voor-

[1]) *Djago*, foto's O. C. 148, 164; *Djawi*, foto's O. D. 1834, 1843, 1852, 1854, 1855, 1856; *Soerawana*, foto's O. D. 3445, 3446, 3448, 3449; *Tigawangi*, foto's O. D. 7108—7110; *Panataran*, foto's van Kinsbergen 260, 264, 266, zie verder T. B. G. LVII, plaat tegenover p. 218.

[2]) *Tigawangi*, foto O. D. 7110; *Panataran*, foto v. K. 260.

[3]) *Djago*, foto O. C. 36; *Panataran*, foto's v. K. 260, 264. Te *Tigawangi* is in twee gevallen (f. O. D. 7110) versiering en geleding gecombineerd.

beelden een trap van steen aangebracht. Bij Djawi reikt deze trap tot het bovenvlak van den onderbouw, bij Tigawangi is dat slechts bij één van de drie voorbeelden aldaar het geval (f. O. D. 7108—7109).

Zoowel bij Djawi als Tigawangi is deze trap slechts tegen één zijde van den onderbouw aangezet (te Tigawangi zien wij de trap de geleding en de versiering onderbreken) en beslaat niet de geheele breedte daarvan. Bij Djawi staat alleen de achterkant van de trap tegen den onderbouw aan, te Tigawangi alleen één der zijwanden [1]). Beide methoden van trapplaatsing komen ook bij gebouwen van ander type zoowel op de reliefs als in de werkelijkheid voor.

Bij alle drie voorbeelden van Tigawangi loopt de stijging van de trap (van den beschouwer gerekend) van links naar rechts. Zooiets is echter te wijten aan de uitbeeldingswijze van een bepaalden beeldhouwer, want ook stijgingen in een tegengestelde richting komen bij dit soort trappen zoowel op de reliefs als in de werkelijkheid voor.

Neuten.

Alle afbeeldingen van ons gebouwtje op de reliefs vertoonen aanduidingen van neuten, hetzij staande op den grond, hetzij op een onderbouw. Een enkel onduidelijk geval van Djago en een schematische voorstelling van ons type te Sĕṇḍang Ḍoewoer vormen op dezen regel geen uitzondering.

In werkelijkheid zullen neuten van dit soort — ook bij andere gebouwentypen — in den regel van steen zijn geweest, hoewel ook houten neuten van dit type op Bali nog gemaakt worden, zij het ook bij hooge uitzondering [2]).

In overeenstemming met wat wij in de werkelijkheid op Java en Bali — in het algemeen gesproken — zien, hebben de neuten den vorm van een afgeknotte pyramide. Hoewel fraai bewerkte neuten op Bali bij dit type met één stijl wel eens voorkomen [3]), zijn de zijkanten dezer neuten in onze desbetreffende reliefvoorstellingen overal glad gelaten.

[1]) De andere zijwand, naar den beschouwer toegekeerd, heeft in twee gevallen (f. O. D. 7110) een versiering in den vorm van een trapsgewijs oplooppend vlak, dat bij het hakken van genoemden zijwand werd uitgespaard.

[2]) Dit zagen wij in de werkplaats van I Goesti Kĕtoet Rai te Den Pasar, Bali. Ook ronde neuten van hout kwamen voor: foto O. D. 6761 (Sĕṇḍang Ḍoewoer). Zooals wij gezien hebben zijn de neuten van den door Nieuwenkamp geteekende *pasimpangan* — de auteur noemt deze neuten een „kussentje" — van arènvezel.

[3]) Moojen, Kunst op Bali, f. CLXXVI.

Aan de hand van het *aantal* neuten, dat wij op Bali bij dit type aantreffen, moge hier een en ander gezegd worden ten aanzien van wat de Javaansche reliefs ons te zien geven.

In het algemeen worden onder dien kant van den vloer, welke naar den beschouwer is toegekeerd, op de reliefs twee neuten afgebeeld, verder nog één neut onder één der zijkanten van den vloer. Hieruit zou men geneigd zijn op te maken, dat wij ons vier neuten moeten voorstellen in werkelijkheid. Djago en Soerawana vertoonen echter (bij dit type) onder den „voorkant" van den vloer drie neuten [1]). Moeten wij ons in die gevallen ook aan de andere kanten onder den vloer volgens de bedoeling van den beeldhouwer een derde neut voorstellen, zoodat wij in werkelijkheid een achttal neuten zouden krijgen? Wij kunnen slechts het volgende opmerken: ook op Bali hebben wij te Kintamani en te Bĕsakih aan de vier zijden van het zich daar bevindend type van ons gebouw een derde neut in het midden aangetroffen, maar op die plaatsen was bij dit gebouwtje nog een middeneut (in het midden van den onderbouw onder den vloer) aanwezig: dus negen neuten in het geheel [2]). Bali laat dus zien òf negen neuten (8 opzij, 1 midden) òf vijf neuten (4 opzij, 1 midden).

Het is dus mogelijk, dat ook op Java vroeger in werkelijkheid een middenneut aan de zijkanten aanwezig kan zijn geweest, gezien het voorbeeld van Djago en Soerawana. Moeten wij ons in die gevallen ook nog een neut op het *midden* van den onderbouw voorstellen (d.i. dus negen neuten in het geheel)? En moeten wij zulks ook aannemen bij die reliefvoorstellingen, welke slechts twee neuten aan de zijkanten geven (d.i. dus vijf neuten in het geheel)?

Op Bali dient de op het midden van den onderbouw geplaatste neut om den stijl te dragen, welke door den houten vloer heen in deze neut steekt [3]). Het is dus mogelijk om aan te nemen, dat ook op Java de stijl in werkelijkheid zoo'n steunpunt noodig had. Dit steunpunt werd echter niet afgebeeld.

[1]) *Djago* bij één van de drie gebouwtjes: f. O. C. 148, bij Parmentier worden bij dit gebouwtje slechts twee van de drie neuten aan den „voorkant" geteekend, B. E. F. E. O. VII, Pl. V, No. 118 (links); *Soerawana* zes keer: f. O. D. 3445—3449.

[2]) Ook het voorbeeld van Blăgă (Bali), Moojen, f. CLXXVI, laat ons zoo'n neut in het midden op den onderbouw zien, daar echter met vier neuten er om heen, in het geheel dus vijf neuten, iets dergelijks ook bij de pasimpangan van Nieuwenkamp.

[3]) Te Bĕsakih is deze neut grooter dan de acht andere, te Blăgă kleiner en ook anders van vorm (rond) dan de vier andere.

Er is nog een mogelijkheid. Gegeven het feit, dat aan den „voorkant" op de reliefs *meestal* twee neuten afgebeeld werden, *kan* de de weergave van een derde neut op Djago en Soerawana ook iets anders beteekenen: het — ter wille van de duidelijkheid — naar voren geschoven zijn van de (anders onzichtbare) neut in het midden van den onderbouw [1]).

Is dit het geval geweest, dan moeten wij ons dit type op de reliefs dus voorstellen als hebbende *vijf* neuten, zooals op Bali in de poera Gadoeh te Blahbatoe en bij de pasimpangan van Nieuwenkamp. Met het oog op wat Bĕsakih en Kintamani ons leeren, kunnen echter de reliefvoorstellingen van Djago en Soerawana ook duiden op een *negen*tal neuten bij dit soort gebouwtjes.

Concludeerende kunnen wij zeggen, dat, zooals ook op Bali het geval is, op Java in den tijd van de beeldhouwers *naast* elkaar voorgekomen kunnen zijn gebouwen van dit type nu eens voorzien van vijf, dan weer van negen neuten.

Stijlen van hout, die den houten vloer dragen.

Hoewel op de reliefs bij dit type slechts in één geval aan den voorkant aanduidingen van korte verbindingsstukken tusschen de hoekneuten en den houten vloer te zien zijn, n.l. te Panataran [2]), leeren voorbeelden uit de werkelijkheid op Bali [3]), dat vroeger ook op Java de vier of acht hoekneuten waarschijnlijk niet zonder dergelijke korte houten steunstijltjes den houten vloer gedragen zullen hebben. Misschien ontbreken zij in het algemeen op de reliefs omdat hierbij een methode van weergave is gevolgd, die het gezicht geeft *op* den vloer.

Bali leert ons ook iets omtrent de wijze waarop deze korte houten stijlen soms met elkaar of met den middenstijl *onder* den vloer verbonden kunnen zijn: te Bĕsakih en Blahbatoe geen horizontale dwarsbalken, wel te Kintamani waar deze dwarsbalken een raam vormen; bij de genoemde pasimpangan zijn de korte stijlen elk afzonderlijk door een dwarsbalk met het gedeelte van den middenstijl onder den vloer verbonden.

1) Dat naar voren brengen van wat op een terugliggend plan is zien wij, wat de neuten van gebouwen op de reliefs betreft, het sterkst op de reliefs van Trawoelan.

2) Foto v. K. 260; het is dit gebouwtje, dat in schematische weergave opgenomen werd in O. R. 1903, pl. 40. Zie onze Plaat I, 21.

3) Dit zag schrijver dezes te Bĕsakih en Kintamani, het blijkt verder uit de foto v. Moojen (poera Gadoeh, Blahbatoe), en uit Nieuwenkamp's teekening (pasimpangan).

Vierkante houten vloer.

De vier of acht korte hoekstijlen dragen op Bali een vierkanten vloer van hout. Dit zien wij ook bij alle reliefvoorstellingen van dit type. Hierbij dient echter vermeld te worden, dat wij op die reliefs in vele gevallen nog een tweeden, kleineren houten vloer vinden, welke direct op den eersten ligt en den middenstijl omvat, a.h.w. om hem meerdere stevigheid te geven. Bij de Balineesche exmplaren welke wij persoonlijk konden bestudeeren, was zoo'n tweede vloergedeelte, of wil men: een verhooging van den eersten vloer, niet te zien. Toch moet iets dergelijks op Java voorgekomen zijn, zij het ook niet bij alle exemplaren, evenals wij dat op de reliefs bij vele, maar niet bij alle voorbeelden kunnen opmerken.

De teekening van deze twee direct op elkaar liggende vloeren is op de reliefs soms heel eenvoudig (Djago, Djawi, Soerawana, Tigawangi, Kĕḍaton, Panataran) soms meer uitgewerkt (Djago, Soerawana, Tigawangi, Panataran, Sĕṇḍang Ḍoewoer).

Zoo iets is weer te danken aan de verschillende uitbeeldingswijzen van een zelfde onderwerp door verschillende beeldhouwers, hetgeen blijkt uit het feit, dat de twee methoden van weergeven naast elkaar op één tempel of op één lang reliefstuk voorkomen.

Zooals Bali en Java ons leeren, bestaat zoo'n vloer in de werkelijkheid, ook bij andere typen, meestal uit een buitenrand gevormd door vier afzonderlijke stukken hout, die b.v. door middel van houten pennen aan elkaar passen. Voor zoover op de reliefs zichtbaar, loopen de aansluitingen meestal volgens de lijnen van denkbeeldige diagonalen in den vierkanten vloer. Deze aansluitingen zijn bij dit type o.a. te zien op de reliefs van Djago, Djawi, Soerawana en Panataran [1]).

Zoo'n klein detail leert, dat de beeldhouwers de werkelijkheid nauwkeurig volgden.

Het door bovengenoemden buitenrand omsloten vierkant vlak, wordt op Bali gevuld door houten planken, zooals ook te zien is bij enkele exemplaren op de reliefs te Djago en Soerawana [2]).

Soms wordt het door de buitenranden van den ondersten vloer omsloten stuk geheel overdekt door het tweede vloertje, soms alleen voor een gedeelte.

Deze tweede vierkante vloer wordt soms bijna frontaal weer-

[1]) *Djago*, f. O. C. 148; *Djawi*, f. O. D. 1831; *Soerawana*, f. O. D. 3445—3446; *Panataran*, f. van K. 260 (3 keer), 266.

[2]) *Djago*, f. O. C. 148; *Soerawana*, f. O. D. 3445—3449.

gegeven (één keer te Tigawangi en verder bij het eenige exemplaar van Sĕṇḍang Ḍoewoer), in andere gevallen meestal als een eenvoudig vierkant vlak, dat in het midden den middenstijl omsluit. Bij enkele voorbeelden van Djawi en Panataran vertoont ook deze tweede vloer de vier aan elkaar passende randen met diagonaalsgewijs loopende aansluitingen, die in de lijn liggen van die op den ondersten vloer [1]).

Houten middenstijl.

Hebben wij boven gezien, dat — volgens Balineesche gegevens — datgene wat op de Javaansche reliefs tusschen de houten vloeren en het dak te zien is inderdaad opgevat moet worden als een voorstelling van een houten middenstijl, thans gaan wij dezen stijl op de reliefs wat nauwkeuriger bekijken. Te Djago loopt het zichtbare gedeelte van den stijl bijna recht omhoog [2]). Bij Djawi zien wij echter reeds duidelijk van beneden naar boven uitbuigende lijnen, waartusschen in enkele gevallen een soort krullen aangebracht zijn [3]).

Op Soerawana vindt men naast rechte stijlen ook naar boven uitbuigende. Te Tigawangi rechte of flauw uitbuigende stijlen. Kĕḍaton laat een langen rechten middenstijl zien. Panataran daarentegen weer de uitbuigende, soms met aanduidingen van de ondereinden van vorken of schoren, welke aanduidingen herinneren aan de bovengenoemde krullen van Djawi. Op Sĕṇḍang Ḍoewoer vindt men weer een rechten stijl.

Een en ander is weer genomen naar de werkelijkheid. In het ééne geval (de rechte lijnen) liet de beeldhouwer slechts zien het *ondereinde* van een stijl, die dáár waar het dak hem verder verbergt natuurlijk in werkelijkheid ook schoren gehad kan hebben; in het andere geval een stijl met een *gedeelte* van de naar boven uitbuigende schoren of vorken. De boven genoemde schematische krullen bij Djawi, Soerawana en Panataran zijn òf uitbeeldingen van het diepe relief, dat wij in de werkelijkheid b.v. bij de in het voorgaande genoemde stijlen te Sĕṇḍang Ḍoewoer en Toeban kunnen zien, òf schematische aanduidingen van de vorken of schoren. Op Panataran zijn ook de gedeeltelijk afgebeelde schoren van krullen voorzien, zooals ook in de werkelijkheid op Java deze schoren soms rijk versierd zijn.

---

[1]) *Djawi*, f. O. D. 1831; *Panataran*, f. v. Kinsb. 260 (3 keer).

[2]) Foto O. C. 148, bij de twee andere voorbeelden is de steen hier afgesleten, foto's O. C. 36, 164.

[3]) Bijv. f. O. D. 1831, 1838, 1854—1855.

Boven werd reeds gezegd, dat op Bali deze middenstijlen door den houten vloer heen in de midden op den onderbouw staande neut steken.

Dakconstructie.

Bij een bestudeering der dakconstructie van ons gebouwentype op de Javaansche reliefs, kunnen wij uitgaan van twee punten. Ten eerste wijzen wij op het feit, dat het dak gedragen wordt door een houten middenstijl, welke al dan niet voorzien is van vorken of schoren. Ten tweede op het gegeven, dat de uitbeelding van de dakbedekking ons eenig houvast geeft bij een poging om de constructie aan den binnenkant te benaderen.

Eén ding staat verder vast: alle daken hebben bij dit soort gebouwen op de reliefs een vierkant grondplan, in overeenstemming met het vierkant grondplan van den vloer en van den onderbouw.

Uit vergelijking van de desbetreffende reliefvoorstellingen met voorbeelden uit de werkelijkheid kan worden opgemaakt, dat de dakbedekking bij dit type òf bestaan heeft uit houten dakpannen (*sirap*): Djago, Tigawangi, Panataran en Sĕṇḍang Ḍoewoer — òf uit ander plantaardig materiaal, b.v. arènvezel enz.: Djawi, Soerawana en Panataran. Te Panataran komen op de reliefs bij dit type dus beide methoden van dakbedekking naast elkaar voor. Te Kintamani zagen wij een derde soort van indekkingsmateriaal bij een gebouwtje van ons type, bestaande uit puntige langwerpige, naast elkaar en over elkaar geplaatste „pannen" van bamboe, gecombineerd met arènvezel (bij de hoekkepers en het topstuk)[1]).

Dakbedekking met houten pannen.

Uit vele voorbeelden van bedekking met houten pannen bij vele typen van gebouwen op Java (en in geringer mate op Bali) valt op te maken, dat de pannen aan hun bovenachterkant voorzien zijn van één of twee pennen van hout of bamboe. Deze pennen, op gelijke hoogte ingestoken, hangen aan panlatten welke laatste aan hoekkepers van hout of bamboe vastzitten. Ons gebouwtje, dat een tentdak bezit, heeft dus vier gelijke dakschilden en vier hoekkepers. De hoekkepers

[1]) Zie Nieuwenkamp's teekening van de poera te Kintamani, waarbij o.a. een tentdak voorkomt, dat op deze wijze ingedekt is, Zwerftochten op Bali, p. 184.

moeten aan hun ondereinde bevestigd zijn aan de aansluitende gedeelten van gordingstukken[1]).

De panlatten worden gesteund door daksparren, die aan hun ondereinde vastzitten aan de ondergordingen; de daksparren zitten — indien zij in evenwijdige richting loopen — aan hun boveneinde vast aan de hoekkepers, doen zij dit niet en loopen zij van boven af straalsgewijs uit, dan zitten zij onder vast in of aan de ondergordingen, boven aan een houten nokstuk. De middelste dakspar is soms dikker en van ander materiaal (bijv. hout tegenover bamboe) dan de overige daksparren.

Bovengenoemd houten nokstuk bestaat òf uit één massief stuk, òf uit vier samengevoegde gedeelten. Aan dit nokstuk, of aan de samenvoegingen van twee nokstukgedeelten, zitten ook de hoekkepers aan hun boveneinde vast.

Voor het geval, dat de daksparren evenwijdig loopen (zie boven), zit de middelste dakspar — of: zitten de middelste daksparren — boven vast in het nokstuk of een gedeelte van het nokstuk. Is het dakschild hoog, dan worden de daksparren op één of meer plaatsen gesteund door tusschengordingen. Deze zitten, evenals de ondergording, vast aan de hoekkepers en vormen één of meer vierkante ramen.

Het ter hoogte van het midden der dakschilden geplaatste raam wordt soms versterkt door middel van een „kruis"; door het kruispunt loopt de middenstijl. De vier plaatsen van de gordingstukken, waaraan de uiteinden van het kruis vastzitten, worden indien de stijl vorken of schoren bezit, door deze laatste gedragen, waartoe de boveneinden van de vorken soms afgeplat worden en van een pin, die in de gordingstukken steekt, worden voorzien. Soms zijn die vorken of schoren echter alleen als versiering van den stijl aanwezig en reiken zij niet tot de genoemde plaatsen van de gordingstukken. In dat geval zijn zij natuurlijk niet afgeplat aan hun boveneinde en daar niet voorzien van een pin.

Het gedeelte van den stijl tusschen het kruis en topstuk zou men, indien de stijl dus werkelijk doorloopt tot den top, een makelaar kunnen noemen. Deze makelaar is dan een ondersteuning van het nokstuk.

Soms loopt de stijl niet door en is aan den onderkant van het nokstuk al dan niet een of andere versiering aangebracht, die ons

[1]) In de Nederlandsche terminologie pleegt men de onderste gordingen wel muurplaten te noemen, hier is echter van muren geen sprake.

herinnert aan den versierden onderkant van de afsluitingssteenen boven in het steenen dak van sommige Hindu-Javaansche tempelkamers.

Het spreekt van zelf, dat in de werkelijkheid op Java niet overal een binnendakconstructie bij dit type voorgekomen zal zijn welke *precies* aan de boven gegeven beschrijving beantwoordt. Men heeft naturlijk gewerkt met het materiaal, dat men ter beschikking had.

Onze beschrijving berust echter niet op fantasie maar is een samenvatting van bestaande constructiemethoden op Bali bij dit soort gebouwtjes, in vergelijking met de bovengenoemde vaste aanknoopingspunten der reliefs.

Deze laatste leeren ons ook, dat bij Djago, een enkele keer heel vaag bij Djawi, verder bij Tigawangi en Panataran de bovenkant der hoekkepers aangeduid wordt door lijnen, die ons aan pannen van hout of van gebakken aarde herinneren. Beide soorten van bedekkingsmateriaal voor deze gedeelten komen op Java en Bali nog voor, terwijl gewezen worde op de kleine aarden dakpannen uit de collectie „Vereeniging Majapahit" te Trawoelan, welke voor dit doel gediend hebben.

Meestal zijn in de werkelijkheid de einden van de hoekkepers voorzien van samengestelde of enkelvoudige sluitstukken van hout of gebakken aarde. Deze geven aan de dakeinden die typische opwaartsche knik, welke wij op de reliefs zien bij Djago, Djawi, Soerawana, Tigawangi, Panataran en Sĕṇḍang Ḍoewoer [1]).

Bij dit gebouwentype op de reliefs zijn ze het meest geprononceerd weergegeven te Soerawana.

Bij sommige afbeeldingen van ons gebouwtje op de reliefs zien wij als horizontaal ondereinde van het (van den beschouwer der reliefs gerekende) voorste dakschild een soort rand (Soerawana, Panataran), die soms een golvende lijn vertoont (Panataran) [2]). Ook bij andere typen van gebouwen op de reliefs komt iets dergelijks soms voor.

Wij kunnen denken aan strooken van katoen (al dan niet beschilderd) als versiering, zooals deze nog op Bali, Java en elders in de werkelijkheid voorkomen, evenals in sommige illustraties op gekleurde Balische doeken.

Men kan echter ook denken aan op die wijze gesneden stukken

---

[1]) Zij komen op deze en andere reliefs zooals men weet ook bij anders geconstrueerde huisjes voor.

[2]) *Soerawana* bijv. f. O. D. 3445; *Panataran*, f. van Kinsb. 260, 266.

hout, zooals dat niet alleen op Java en Bali maar bijv. ook in China in de werkelijkheid voorkomt. Hout is in een tropisch klimaat hiervoor duurzamer dan katoen. Dit laatste materiaal ziet men dan ook in dergelijke gevallen op Bali vaak in gerafelden toestand.

In de Oud-Javaansche literatuur worden dergelijke versieringen van gebouwtjes reeds beschreven.

Topstuk van gebakken aarde.

Alle voorstellingen van ons gebouwtje op de reliefs (met enkele uitzonderingen, die door de plaatsing van dit type boven aan een reliefgedeelte geen werkelijke uitzonderingen zijn[1]) geven als bekroning van het dak een soort topstuk. Deze topstukken vinden wij, niet alleen op Java en Bali, in de werkelijkheid op zoovele plaatsen terug, dat wij met zekerheid kunnen zeggen, dat zij van gebakken aarde zijn geweest en — in de meeste gevallen — van binnen hol.

Bij de afbeelding van deze topstukken, welke ook bij andere gebouwentypen van vierkant grondplan zoowel op de reliefs als in de werkelijkheid voorkomen, is wel eens een variatie toegepast welke beantwoord heeft aan de werkelijkheid. In enkele gevallen zijn ze in de werkelijkheid ook uit twee los op elkaar staande gedeelten samengesteld (Java).

Reeds hier moge de vraag gesteld worden: hoe zitten deze topstukken op het dak vast? Sommige reliefs geven ons daaromtrent bij dit type uitsluitsel (Djawi, Tigawangi, Panataran). Java en Bali en enkele andere gebieden bijv. Lombok (te oordeelen naar in ons bezit zijnde foto's) leeren, dat zoo'n topstuk òf zit op het houten nokstuk, òf op een apart op dat nokstuk vastgehecht tweede houten blok, dat, evenals het nokstuk zelf, uit één stuk of uit vier samenstellende deelen bestaat en — al naar den vorm van den onderrand van het topstuk — rond of vierkant is.

Dakbedekking van ander materiaal.

Op Djawi (waar alle daken, ook die van andere afgebeelde gebouwentypen, glad zijn gelaten, hetgeen niet altijd aan afslijting der steenen te wijten is aangezien zulks ook het geval is bij nog goed geconserveerde reliefgedeelten), Soerawana, Kĕḍaton en op enkele voorstellingen van ons type te Panataran, zien wij geen aan-

---

[1]) *Soerawana*, f. O. D. 3446; *Kĕḍaton*, f. O. D. 3422; *Panataran*, f. van Kinsb. 266.

duidingen van houten pannen. Wij hebben hier te denken aan een bekleeding met alang-alang, arènvezel, of palmbladeren [1]).

Arènvezel zien wij bij dit type met één styl op Bali toegepast te Bĕsakih, Blahbatoe en bij de pasimpangan door Nieuwenkamp afgebeeld; wij hebben in het voorgaande reeds gezien, dat te Kintamani nog een gecombineerde dakbedekking van bamboe en arènvezel voorkomt bij een exemplaar van een éénstijlig gebouw.

In de gevallen waarin alang-alang, palmblad of arènvezel als dakbedekking toegepast werd, zijn geen panlatten noodig geweest.

Meervoudig dak.

Aangezien Parmentier Soerawana en Kĕḍaton niet in zijn studie heeft betrokken, kon hij ook niet mededeelen, dat op de reliefs van die tempels voorbeelden aan te wijzen zijn van ons type met meervoudig dak. Ook te Panataran zien wij één keer iets dergelijks [2]). Voor zoover wij weten, komt op Bali in de werkelijkheid dit type met meervoudig dak niet voor. Hetgeen niet wil zeggen, dat wij moeten denken aan fantasie van de beeldhouwers. Zeker niet wanneer wij slechts zoo'n gering vergelijkingsmateriaal uit de werkelijkheid over hebben. Aangezien meerdere daken bij dit type op drie (of vier?: Djawi) *verschillende* tempels te zien zijn, kunnen wij aannemen, dat op Java oudtijds dit verschijnsel voorgekomen kan zijn.

Alleen Panataran leert duidelijk, doch slechts in één geval, hoe wij ons de verbinding tusschen de daken moeten voorstellen [3]): wij zien drie vorken, waarvan de twee uiterste schuin uitstaan. Te Soerawana zien wij tusschen de daken slechts een dubbele of enkele horizontale geleding, waarmede wel houten tusschenschotten bedoeld zullen zijn.

DOEL VAN HET GEBOUWTJE VOLGENS DE RELIEFS.

Hebben wij ons tot nu toe bezig gehouden met de constructie, thans worde een poging gedaan om uit de reliefs op te maken waartoe dit

---

[1]) *Djawi*, f. O. D. 1829—1838, 1841—1846, 1852—1856; *Soerawana*, f. O. D. 3445—3448; *Kĕḍaton*, f. O. D. 3423; *Panataran*, f. van Kinsb. 260.

[2]) *Soerawana*, twee daken: f. O. D. 3445—3446, drie daken: f. O. D. 3445—3447; *Kĕḍaton*, twee daken: f. O. D. 3422; *Panataran*, twee daken: f. van Kinsb. 260. Misschien ook één voorbeeld van twéé daken te *Djawi*, hoewel daar ook een bijzonder uitgewerkt topstuk bedoeld kan zijn, f. O. D. 1831.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de daken naar boven toe kleiner worden en ook vierkant van grondplan zijn.

[3]) Foto v. Kinsb. 260.

soort gebouwtjes gediend kan hebben. Ten slotte zullen de resultaten van deze relief-studie getoetst worden aan de desbetreffende gegevens uit de werkelijkheid.

Djago.

De volgorde der reliefs van Djago volgend, treffen wij ons gebouwtje het eerst met zekerheid aan op een relief uit de Pārthayajña-serie. Wij zien het (Pl. I, 2) staan in de schaduw van één der zijmuren van een tempelcomplex, dat, volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels, behoord heeft tot de afbeelding der *woudkluizenarij* van Mahāyaṇi, in het bosch Wanawatī [1]).

Vervolgens komt het voor op een relief uit deze zelfde serie, in samenhang met een gebouwtje op vier stijlen, welke twee gebouwtjes volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels moeten voorstellen de *woudkluizenarij* van Çrī Dwaipāyana (Foto O. C. 164, verder 162, 163, 165). Pl. I, 1. Over het derde voorbeeld van Djago verkeeren wij eenigzins in onzekerheid, ten gevolge van de afslijting van den steen op een relief uit de Kuñjarakarṇa-serie. Had het gebouw in quaestie ook een (gevorkten) middenstijl, dan stond het, weer volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels, in een ommuurde tempelenceinte tezamen met een gebouwtje, dat op den eeredienst betrekking heeft. Het geheel moet voorstellen: *het heilig verblijf van Bhaṭāra Wairocana, in den hemel van Indra* [2]). De gegevens

---

[1]) Foto O. C. 148. Brandes, Djago-monografie, p. 59, f. 148 = f. O. C. 148; Parmentier, B. E. F. E. O. VII, Planche V, 118; Van Stein Callenfels, Verklaring van Basrelief-series B. De Basreliefs aan het Tweede Terras van Tjandi Toempang (Djago), met een plattegrond, T. B. G. LVIII, p. 361—379; Poerbatjaraka, Inhoudsopgave van het gedicht Pārthayajña (MS. Bat. Gen. No. 530 Kropak No. 845) Bijlage van bovengenoemd artikel van Van Stein Callenfels, p. 380—390; Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst, 2e dr., II, p. 117—119.

Een nog niet uitgegeven getranscribeerde tekst (voorzien van een voorloopige vertaling) van het Pārthayajña, vervaardigd door Poerbatjaraka, werd ons door dezen geleerde te Batavia, ter wille van de bestudeering der daarin voorkomende bouwkundige termen, ter inzage gegeven.

[2]) Foto O. C. 35—36. Brandes, Djago-monografie, p. 49, f. 36 = f. O. C. 36; bij Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, V. B. G. XXXXIII, wordt ons gebouwtje op p. 231 niet genoemd. Zie verder: Kern, De legende van Kuñjarakarṇa volgens het oudst bekende handschrift, met oudjavaanschen tekst, Nederlandsche vertaling en aanteekeningen, Verh. der Kon. Akad. van Wet. te Amsterdam, Afd. Lett., Nieuwe Reeks, Deel III, No. 3 (met één plaat), herdrukt in: Kern, Verspr. Geschr., deel 10, p. 1 sqq; Van Stein Callenfels, De Kuñjarakarṇa-Legende aan Tjandi Toempang (Djago), T. B. G. LVII, p. 445—454; Krom, Inleiding, 2de dr. II, p. 116—117.

van Djago leeren dus, dat ons gebouwentype daar voorkomt: vóór een muur van een tot een woudkluizenarij behoorend tempelcomplex, in een woudkluizenarij en — misschien — in een hemelsch verblijf van een Buddhistischen heilige in Indra's hemel. Dus: *in verband staande tot of in gezelschap van gebouwen, welke op den eeredienst betrekking hebben of staan in een gewijde omgeving.*

Soerawana.

Wat betreft de verklaarde reliefs van Soerawana en de volgorde van het in die reliefs gevolgde verhaal (Arjuna-Wiwāha of Mintaraga), komt ons gebouwentype eerst voor in een afbeelding van den *hemel van Indra*[1]) (Pl. I, 13—15), verder (Pl. I, 10) in een voorstelling van *het paleis van den daemonenvorst Niwātakawaca*[2]).

Wat de onverklaarde tafereelen van Soerawana aangaat, wijzen wij op twee dergelijke gebouwtjes met één dak, voorkomende op een paneel[3]) waarop staat afgebeeld een man, die een vrouw in zijn armen draagt in een omgeving, die gevuld is met bloemen en planten, zoodat wij — misschien — aan een *tuin of een bosch* kunnen denken (Pl. I, 11—12).

Dus bij Soerawana: *in Indra's hemel, in het paleis van een daemonenvorst en in een tuin of een bosch.*

Het zijn de gebouwen van dit type in Indra's hemel, die een twee- en drievoudig dak hebben. Meervoudige daken gelden ook hier blijkbaar als *iets voornaams,* aangezien bij den daemonenvorst een type met één dak voorkomt.

Tigawangi.

Op de reliefs van Tigawangi, waarin, zooals Van Stein Callenfels aantoonde, de Sudamala werd afgebeeld, komt ons gebouwtjé drie maal voor. Eerst vóór of aan één kant vóór een poort van een kluizenarij (die van den heiligen kluizenaar Tambrapetra)[3]), ver-

[1]) Foto O. D. 3445—3447 (hemel van Indra), 3448 (lusthof v. Niwāt.). Lit.: Van Stein Callenfels, De Mintaraga-Basreliefs aan de Oud-Javaansche bouwwerken, Publicaties van den O. D. in N. I., I, p. 36—53, Plaat 42, Paneel 18 (hemel van Indra), Plaat 43, Paneel 20 (paleis van Niwātakawaca). Zie verder: Poerbatjaraka, Arjuna-Wiwāha, tekst en vertaling, B. K. I. 82. Krom, Inleiding, 2de dr., II, p. 213—215.

[2]) Foto O. D. 3449 = Plaat 38, Paneel 28 van Publ. O. D. I. Zie: Krom, Inleiding, 2e dr., II, p. 215.

[3]) Foto O. D. 7108—7109 = platen 8b en 9a in de dissertatie van Van Stein Callenfels, De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, V. B. G. LXVI (eerste stuk).

volgens in een hoek van een huiserf van genoemde kluizenarij [1]), ten slotte weer aan één zijde vóór een poort van de zelfde kluizenaarswoning [2]).

We kunnen ons voorstellen, dat het eerste en het derde gebouwtje volgens de gedachte van den beeldhouwer in werkelijkheid één gebouw moeten afbeelden, eerst weergegeven bij de komst van Sudamala, dan bij die van Sakula.

Dus te Tigawangi: vóór een poort en binnen een ommuring van een woonerf eener *kluizenarij*, d.w.z. *in of bij een omgeving, die een gewijd karakter heeft.* (Pl. I, 16—17).

Panataran.

Op dezen tempel komt ons gebouw alleen voor op de reeks der Kṛṣṇāyaṇa-reliefs [3]).

Ten eerste op een tafereel, dat een gesprek *aan het zeestrand* tusschen Kṛṣṇa en Baruṇa voorstelt [4]). Dan bij een *gesprek tusschen Kṛṣṇa en zijn onderdanen* [5]). Vervolgens op een paneel waarop *een aanbidding van Wiṣṇu* voorgesteld is [6]). Voorts bij een illustratie van de ontvangst van een bode door Kṛṣṇa; volgens den tekst (Z. VI) bevinden wij ons hier in of bij *het paleis van Kṛṣṇa* te Dwarawatī [7]) (Pl. I, 19). Op een volgend paneel komt ons gebouwtje drie maal voor, eerst — volgens den inhoud van het verhaal — *in het paleis* te Kuṇḍina [8]), dan *buiten de poort van dat paleis* [8]), vervolgens *in een tuin behoorende bij dat paleis, in welken tuin ons gebouwtje staat naast een vijver* [8]). (Zie respectievelijk Pl. I, 22, 20, 21).

[1]) Foto O. D. 7110 = plaat 10a in Van St. C.'s dissertatie.

[2]) Foto O. D. 7110 = plaat 10b in Van St. C.'s dissertatie.

[3]) Knebel, O. R. 1908, p. 78—76; Van Stein Callenfels, Een bas-relief van het tweede terras van Panataran, T. B. G. LVI, p. 345—349 (met een plaat), De basreliefs van het tweede terras van Panataran, T. B. G. LVII, p. 219—226, Bijlage E: Inhoudsopgave van den Krĕṣṇāyana door Poerbatjaraka. In het tweede Panataran-artikel van Van St. C. wordt de goede volgorde opgegeven van de platen der reliefs dezer serie welke te vinden zijn in O. R. 1908, tevens wordt daar een afbeelding gegeven van het relief met de z.g. „aanbidding van Wiṣṇu", een relief, dat tot deze serie behoord en niet in O. R. 1908 werd opgenomen als plaat, doch door Knebel wel werd beschreven. De platen van deze serie in O. R. 1908 werden genomen naar de desbetreffende foto's J. van Kinsbergen. Krom, Inleiding, 2e dr., II, p. 262—264; Van St. C., De Kṛṣṇāyana aan Panataran, T. B. G. LXIV, p. 196—206.

[4]) O. R. 1908, pl. 107, No. 8 rechts.

[5]) O. R. 1908, pl. 107, No. 8, midden.

[6]) T. B. G. LVII, pl. tegenover p. 218.

[7]) O. R. 1908, pl. 110, No. 15 links.

[8]) O. R. 1908, pl. 111, No. 16 (rechts, midden en links). Het is het rechtsche

Ten slotte komt dit gebouwtje voor bij illustraties van den *lusthof van het paleis* van Kṛṣṇa te Dwarawatī. Eerst *in de buurt van een waterpartij*[1]), vervolgens *bij een vijver*[2]), verder op een tafereel waarop vrouwen *bij een bron* zich vermaken[3]).

Te Panataran dus: in of vóór de poort van paleizen, bij een voorstelling van een gesprek met Baruṇa, bij een aanbidding van Wiṣṇu, en verder in lusthoven van paleizen in de buurt van bronnen, waterpartijen en vijvers.

Djawi.

Aangezien de reliefs van Djawi nog niet zijn verklaard, verkeeren wij omtrent de beteekenis van het daarop afgebeelde verhaal in het onzekere. Voorzoover wij op aanduidingen der reliefs zelf kunnen afgaan, zien wij ons gebouwtje afgebeeld: *bij vijvers* in bosschen of tuinen (f. O. D. 1829, 1831 = Pl. I, 5); *bij tempels* gelegen in een of ander landschap (f. O. D. 1833, 1841, 1843); *in een landschap van bergen en bosschen* (f. O. D. 1834—138 (= Pl. I, 4), 1842, 1844—1845); *in de buurt van een dorp* (f. O. D. 1852); *op een huis-, of paleiserf binnen of op een muur* f. O. D. 1854 (= Pl. I, 7) —1855 (= Pl. I, 8)[4]); *buiten den muur van bovengenoemd huis of paleis* (f. O. D. 1856 = Pl. I, 6).

Kĕḍaton.

Ons gebouwtje komt op dezen tempel één keer voor op een relief, dat behoort tot een reeks afbeeldingen welke nog niet verklaard zijn. Foto O. D. 3422 laat zien „een gevechtsscène, waarbij ook eenige vrouwen tegenwoordig zijn"[5]). Pl. I, 9.

---

gebouwtje, dat twee daken en een krullende versiering aan het onderste dak heeft, het is dus meer uitgewerkt dan de twee andere omdat het bij een paleis is afgebeeld. Het linksche gebouwtje (naast een vijver) wordt door Van Stein Callenfels (T. B. G. LVII, p. 225) *bale kambang* genoemd. Ten onrechte. Een b. k. is een gebouw, dat niet *naast* maar *altijd midden in een vijver* wordt geplaatst en afgebeeld, zooals ook de naam: *drijvende* bale aangeeft. Later hierover meer (Hoofdst. III, **C**, 1).

[1]) O. R. 1908, pl. 113, No. 23.

[2]) O. R. 1908, pl. 116, No. 24.

[3]) O. R. 1908, pl. 113, No. 24.

[4]) Het op f. O. D. 1855 (1856) afgebeelde huis of paleis binnen een muur zien wij bij Parmentier, B. E. F. E. O. VII, pl. IV, No. 94.

[5]) Krom, Inleiding, 2e dr. II, p. 227. Zie nog de meer uitvoerige, oudere, beschrijving van dit relief door Knebel (O. R. 1904, p. 117, no. 27), die o.a. spreekt over de „huisjes aan den bovenkant".

Sĕṇḍang Ḍoewoer.

Een alleenstaande afbeelding van ons type op een muur van de moskee [1]).

Wat betreft de plaatsing van ons gebouwtje in een of andere omgeving, mogen, in het volgende, de gegevens uit de werkelijkheid op Bali met die van de Javaansche reliefs met elkaar worden vergeleken in een tabel. Wat Bali betreft, zullen alleen die voorbeelden, welke wij zelf zagen in de werkelijkheid of op foto's, in deze tabel worden opgenomen, voor de andere vergelijke men de in het voorgaande vermelde gegevens van Bali.

op Bali	plaatsing van het gebouw	op Oost-Javaansche reliefs
Kintamani, Blahbatoe	*in een tempel*	Djago
Bĕsakih	*vóór een tempelmuur*	Djago
	in of bij een kluizenarij	Djago, Tigawangi
	naast of bij vijvers, bronnen of waterpartijen, welke al dan niet tot lustverblijven behooren	Djawi, Panataran
	binnen de ommuring van een huis of een paleis, in de buurt van een poort	Djawi, Soerawana, Panataran
	in tuinen of bosschen	Djawi, Soerawana
	in Indra's hemel	Soerawana
	bij gesprek met Baruṇa	Panataran
	bij de aanbidding van Wiṣṇu	Panataran

FUNCTIE VAN ONS GEBOUW OP OUD-JAVA.

Gegeven het feit, dat, volgens de reliefs, *nimmer personen in onze gebouwtjes afgebeeld zijn,* kan een blik op bovengaande tabel in

[1]) Volgens eigen teekening, ter plaatse vervaardigd.

vergelijking met de in het voorgaande door ons opgesomde Balineesche gegevens naar het ons voorkomt leeren, dat dit type op Oud-Java, evenals tegenwoordig op Bali, gediend heeft voor *gewijde* doeleinden.

Soms is zulks rechtstreeks uit de reliefs af te leiden: bij een plaatsing in een tempel of bij de aanbidding van een godheid. Vergelijking met Balineesche gegevens leert verder, dat ook de plaatsing van dit type met één stijl aan één of twee kanten schuin vóór of achter een poort, duidt op een gewijde functie van ons gebouw. Komt dit type op de reliefs voor in een huis-, of kloostererf, dan denke men aan de huistempeltjes of offernissen op de Balineesche woonerven: wij hebben gezien dat een *pasimpangan* op Bali wel eens een gebouw met één stijl kan zijn. Wanneer wij op de reliefs zien, dat ons gebouw voorkomt bij vijvers, bronnen en waterpartijen, dan kunnen wij denken aan de op overeenkomstige plaatsen opgestelde kleine Balineesche offernissen of godenhuisjes, welke dienen als tijdelijke woonplaats voor goden of geesten van het water. Waar verder ook op Bali in tuinen, bosschen of langs den weg, voorts op bergtoppen zulke nissen op gewijde plaatsen te vinden zijn, wordt het voorkomen van ons gebouwtje ook op die plaatsen in de reliefvoorstellingen verklaard. Hierbij worde medegedeeld, dat Balineezen bij het zien van door ons naar Djawi-reliefs geteekende exemplaren van ons gebouw, daarvoor (te Singaradja) als naam opgaven: *taksoe*. Zooals men weet duidt deze benaming op bepaalde dienaren van de goden, die — als middelaars tusschen goden en menschen — met name in *toegoe*'s huizen, de kleine steenen nissen waarvan de plaatsing soms gelijk kan zijn aan die van onze éénstijlige huisjes op Bali, n.l. als *pĕngapit kori* en *pĕngapit lawang*[1]).

In dit verband kan misschien ook gewezen worden op twee kleine terrassen van vierkant grondplan, gelegen aan weerszijden vóór een poortrestant, in een gedeelte van een ringmuur om den hoofdtempel te Panataran. Deze twee kleine, vierkante terrassen dragen *vijf neuten, waarvan vier in het vierkant om een middenneut geplaatst zijn*. Bij een situatiekaart van Panataran in het bezit van den Heer

[1]) Moojen, Kunst op Bali, Pl. XLVI, geeft een foto van een *houten* offernis te Tabanan; deze offernis lijkt in zooverre meer op onze gebouwtjes met één stijl dan op gewone *toegoe*'s, dat het kleine nisje zelf gedekt wordt door een dak van arènvezel met aarden topstuk, terwijl dat nisje rust op een *houten* stijl, die in een kleinen vierkanten steenen onderbouw steekt. Dergelijke offernissen, die rusten op *stijlen* waarvan de doorsnede kleiner is dan die van het nisje zelf, vonden wij ook in Noord-Bali in een poera te Soedadji.

Th. van Erp, teekende Dr. Bosch bij deze twee terrassen en ook bij de twee *achter*[1]) genoemd poortrestant aan: „*balei ongkara?*". Zooals wij in het voorgaande gezien hebben, werd te Bĕsakih als naam vóór éénstijlige huisjes vóór de gĕloeng agoeng ook: *bale ongkara* opgegeven. Genoemde situatiekaart *zonder* aanteekeningen van Dr. Bosch vindt men op f. O. D. 6771.

HOE WERD DIT TYPE OP OOST-JAVA GENOEMD?

Het Balineesch materiaal leert, dat voor dit type op dat eiland *verschillende* benamingen in gebruik zijn. Iets dergelijks kan ook op Oud-Java het geval geweest zijn. In de Oud-Javaansche literatuur komen vele termen voor ter aanduiding van gewijde gebouwtjes; welke van deze termen oudtijds speciaal voor dit type in gebruik waren is echter niet zeker. Knebel noemt gebouwtjes van dit type, in zijn beschrijving van Kṛṣṇāyaṇa-reliefs te Panataran[2]), wel eens „*sanggar pamĕlĕngan (bedehuisje)*". Deze benaming wordt door Knebel echter ook een keer gebruikt ter aanduiding van een op *andere* wijze geconstrueerd gebouw op deze zelfde reliefreeks, een gebouw van vierkant grondplan, waarvan het dak niet door één maar door *vier* stijlen gedragen wordt[3]). Knebel werd tijdens zijn reizen dikwijls door Javanen vergezeld; het is dus mogelijk, dat hij over een en ander door zijn reisgenooten ingelicht werd. Hoe het ook zij, uit zijn benaming blijkt, dat ook hij dit type bestemd achtte voor *gewijde* doeleinden[4]).

DE CONSTRUCTIE VAN HET ÉÉNSTIJLIG GEBOUWTJE IN GROOTER VERBAND BEKEKEN.

Wat bij ons gebouwtje afgezien van de functie direct opvalt, is de constructie met één stijl. Wij hebben gezien, dat dit soort gebouwen vroeger op Java, evenals thans op Bali, een gewijde functie had.

Zijn er in den archipel nog andere constructies te vinden, die toegepast worden bij gewijde bouwsels en waarbij één stijl of één paal een rol speelt?

[1]) Eén van de twee terrassen achter den poortmuur is echter van *rechthoekig* grondplan, terwijl op beide laatstgenoemde terrassen geen neuten te vinden zijn.

[2]) O. R. 1908, p. 78—86.

[3]) O. R. 1908, p. 80, bij beschrijving van den Noordergevel, 6e paneel = O. R. 1908, pl. 106, No. 6. Zie voor dezen term, Gericke en Roorda, J.-N. Hdwb., s.v. *sanggar*, Jansz. Pract. J.-N. Wdb., s.v. *pĕlĕng*.

[4]) Knebel gebruikt den term „bedehuisje (*sanggar pamĕlĕngan*)" nog eens in een beschrijving van een relief uit Meleri, O. R. 1908, p. 145, No. 3. Zie Hoofdstuk VII, p. 215.

In dit verband kan worden gewezen op het feit, dat de *nadoe* [1]) van Flores *in constructief opzicht* eenigszins aan onze éénstijlige gebouwtjes op de reliefs doet denken. Ook de *nadoe* heeft één, soms versierden en soms gevorkten, middenstijl; deze stijl, of liever, deze offerpaal draagt, evenals onze gebouwtjes, een dak. Dit dak is echter rond en niet vierkant. Wel is het een puntdak, dat bekroond wordt door een topstuk. Deze *nadoe*'s hebben voor zoover wij weten geen houten vloer, die op steunstijltjes rust; zij steken in den grond, terwijl steenen om hun ondereinde zijn gerangschikt.

Het is ons bekend, dat er bij de Bataks [2]) en de Dajaks [3]) bepaalde typen van *knekelhuisjes* zijn bij de constructie waarvan de middenstijl een rol speelt. Doch deze knekelhuisjes hebben verder een afwijkenden vorm. Bovendien zijn onze éénstijlige gebouwtjes volgens de interne gegevens van de reliefs zeker geen *knekel*huisjes, evenals de Balineesche voorbeelden van dit type met één stijl dat niet zijn.

Hebben de op Javaansche rijstvelden voorkomende offerhuisjes voor Dewi Sri [4]) iets met ons type van de reliefs te maken, zij het slechts in ver verwijderd verband? [5]).

Deze huisjes rusten n.l. wel eens op één stijl, doch hebben een ander grondplan en een anderen dakvorm.

Als geheel lijkt zoo'n offernis voor Dewi Sri eerder op een nagebootst rijstschuurtje op een paal dan op een offerpaal voorzien van een dak.

ADDENDUM.

Nadat de eerste hoofdstukken van dit boek persklaar waren, bleek uit een artikel van Stutterheim, getiteld: Enkele interessante reliefs van Oost-Java (Djawa, 15de jrg., 4—5, Sept. 1935, p. 130—144),

---

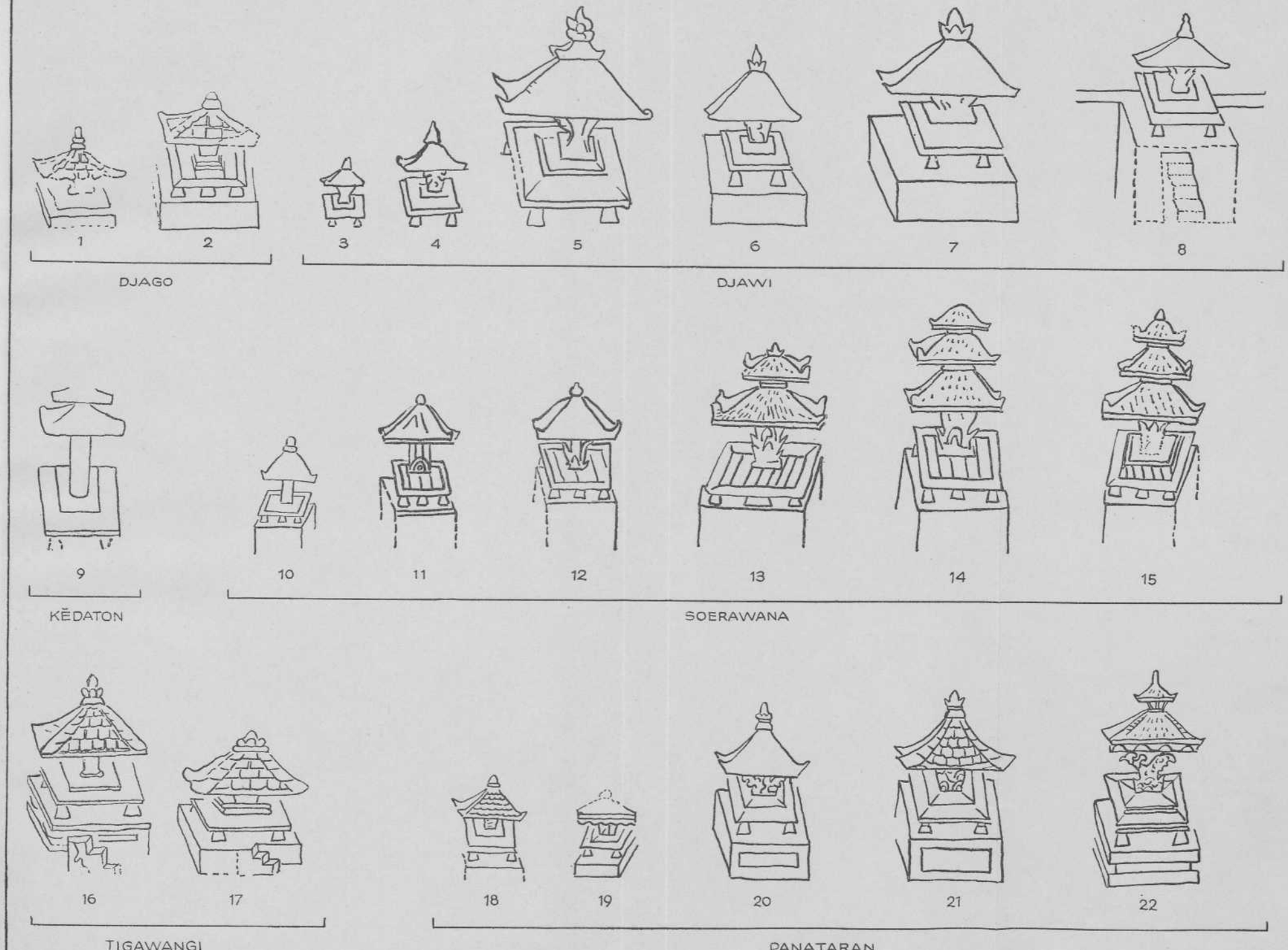
[1]) Van Staveren, De Rokka's van Midden-Flores, T. B. G. LVII, p. 119—175 (met afb. op. p. 131); de Heer J. C. Lamster wees ons op mooie foto's van *nadoe*'s met beschrijving in „Katholieke Missiën", 1929, p. 130—131.

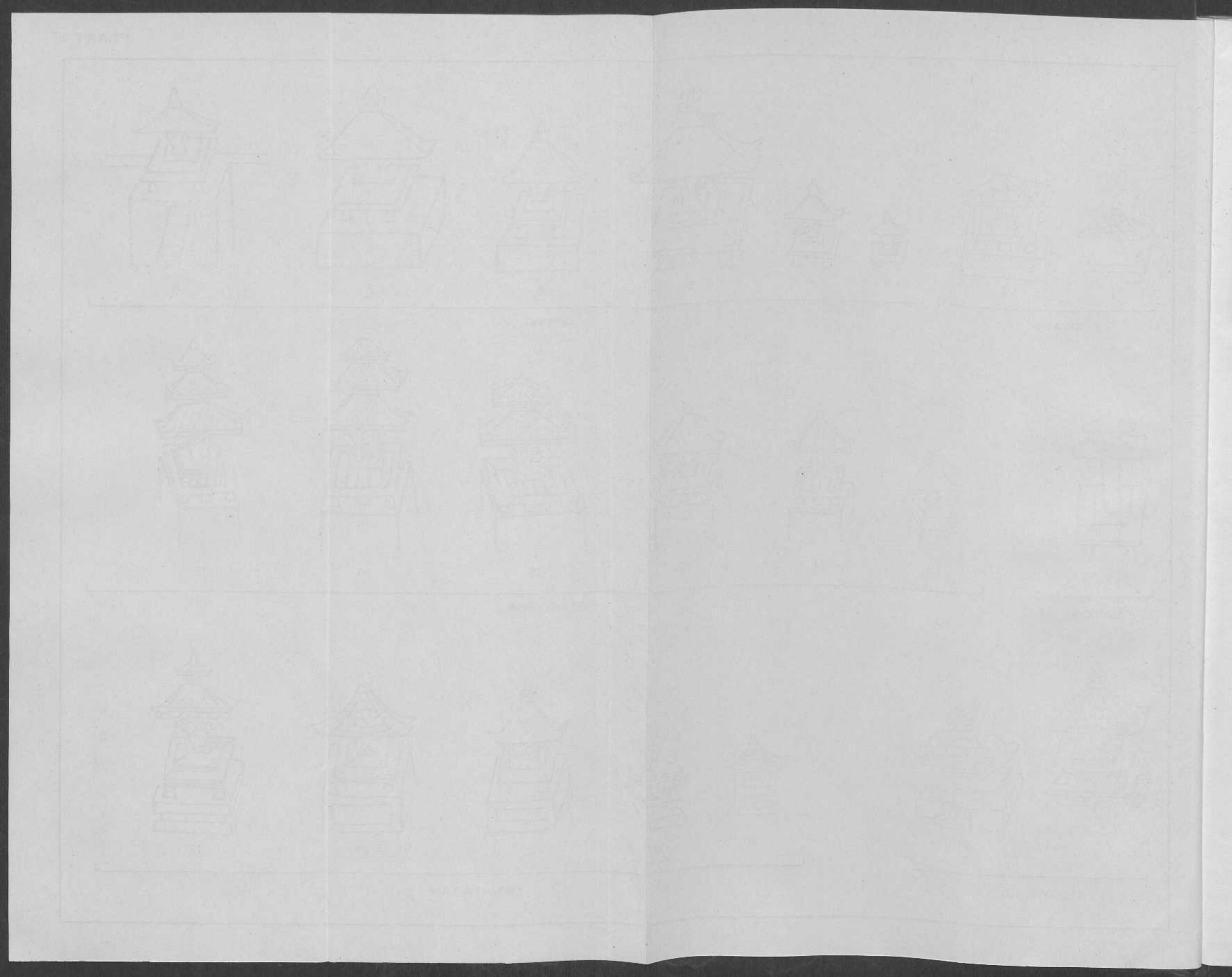
[2]) Voorbeelden in het Koloniaal Instituut, Nos. A 4943, 137/15, 137/15a; vgl. Gids K. I. III (Sumatra), p. 63 (No. 5). Deze opgaven danken wij aan den Heer J. C. Lamster. De *gĕritĕn*'s kunnen echter ook op *vier* stijlen rusten, zie b.v. Harley Harris Bartlett, The sacred edifices of the Batak of Sumatra (Occasional contributions of the University of Michigan, No. 4, 1934, Pl. XIV, 2).

[3]) Kol. Inst. No. A 1554 (opgave Lamster); zie Gids K. I. XII (Borneo), p. 45.

[4]) Van Eerde, De Volken van Nederlandsch-Indië, II, p. 262; Lamster, „Indië"-album, pl. 44.

[5]) N.l. als plaats waar deze godin, evenals Dewi Mĕlanting in de pasimpangan, tijdelijk vertoeft.

1
2
3
4
5
6
7
8
DJAGO
DJAWI
9
10
11
12
13
14
15
KĒDATON
SOERAWANA
16
17
18
19
20
21
22
TIGAWANGI
PANATARAN

dat op een —reeds door Knebel in O. R. 1908, p. 268 beschreven — relief uit Plasakĕrĕp een éénstijlig gebouw voorkomt. Zooals Stutterheim opmerkt (o. c. p. 144, noot 1) heeft Knebel het éénstijlig gebouw op dit relief in zijn beschrijving niet genoemd. Waar van dit relief geen foto O. D. bestaat — Stutterheim publiceert een foto Holt — konden wij het bouwsel in onze studie nog niet verwerken.

Een gedeelte van Stutterheim's reliefbeschrijving moge hier volgen:: „De plaats, waar de persoon gezeten is, is een woonerf, dat omringd is met een muur, waarin een poort. Links van die poort ziet men een boom, welke vanuit een terrasje oprijst, een heilige boom dus, en rechts van de poort een b a l é, welks met s i r a p p e n gedekt dak van opwippende dakkepers is voorzien en op één stijl rust — waarschijnlijk is deze aan de bovenzijde vertakt. De b a l é heeft een steenen terras en een op neuten rustenden vloer".

Als aanvulling op onze Plaat 1 geven wij hier een schetsje van het gebouw naar de foto in Djawa (o.c. fig. 5). Het huisje heeft weer een vierkant grondplan, de gedeeltelijk beschadigde onderbouw schijnt geprofileerd te zijn; op den onderbouw zien wij, aan den voorkant, twee neuten onder den houten vloer, het is dus een gebouwtje met *vijf* neuten. De houten vloer heeft nog een verhooging om de onderzijde van den middenstijl, iets waarop wij bij de beschrijving van sommige andere gelijkgeconstrueerde gebouwen reeds wezen; het topstuk als bekroning van het enkelvoudig tentdak is verweerd of beschadigd. Wij hebben reeds gezien, dat een plaatsing van een éénstijlig gebouw *aan één zijde naast den binnenkant van een huispoortje* méér voorkomt. In verband met onze conclusies houden wij ook dit gebouwtje voor een *gewijd* bouwsel. Op grond van interne gegevens plaatst Stutterheim het onverklaard relief „nà de bloeiperiode van de Majapahit-kunst" en wijst terecht op de mogelijkheid, dat „de plaatsing van den heiligen boom en de éénstijlige b a l é links en rechts van de poort ons misschien later nog eens van nut [kan] zijn bij het onderzoek naar de Oudjavaansche erven en hun indeeling en versiering".

HOOFDSTUK III.

Vier stijlen.

A.

OFFERALTAREN.

In het volgende zal getracht worden om na te gaan op welke wijze een op de reliefs van Djago, Djawi, Kĕḍaton en Panataran voorkomend type van hout-, of bamboeconstructies voorzien van vier stijlen bouwkundig gedetermineerd kan worden.

Wij hebben op het oog zekere tafelvormige bouwsels van *rechthoekig grondplan*, bestaande uit vier stijlen van hout of bamboe welke een platte bedekking dragen waarop voorwerpen kunnen worden uitgestald. De stijlen, welke al dan niet in steenen neuten steken, staan soms op een onderbouw. Tegen den onderbouw aan, of op den grond vóór ons bouwsel staat wel eens een trap van steen.

Deze tafelvormige constructies behooren niet tot het eigenlijk meubilair van een huis, doch kunnen gerangschikt worden onder de eenvoudigste producten van de Javaansche architectuur in hout of bamboe.

Aangezien Parmentier dit bouwkundig type in zijn studie over de architectuur voorgesteld op de basreliefs van de Hindoe-Javaansche tempels niet verwerkt heeft, lijkt ons een desbetreffende verhandeling niet overbodig.

Bij de beschrijving en de verklaring van de reliefs waarop bedoelde constructies zijn afgebeeld, werd ook aan deze laatste terloops wel eens eenige aandacht geschonken. Hoewel het *doel* van genoemde constructies daarbij eenige keeren op juiste wijze werd aangegeven, kon — waar het daar ging om een verklarende beschrijving van een tafereel als geheel — aan een speciale bouwkundige bestudeering ervan uit den aard der zaak nog niet gedacht worden.

Thans daartoe overgaande, zullen wij eerst uit de verklaarde reliefs probeeren op te maken waartoe ons bouwsel dient, om vervolgens ook de onverklaarde reliefs in ons onderzoek te betrekken. Daarna zullen wij trachten aanknoopingspunten te zoeken in de nog bestaande

inheemsche architectur op Bali. Eerst wanneer dit is geschied, kan er sprake zijn van een bouwkundige beschrijving naar aanleiding van de gegevens der reliefs in vergelijking met die uit de werkelijkheid.

VERKLAARDE RELIEFS.

Djago.

Eén der reliefs van Djago waarop ons type voorkomt, behoort tot de serie illustraties van de Arjuna-Wiwāha of Mintaraga[1]). Pl. II, 3.

Op dat relief zien wij de met zulk een voorliefde op de Javaansche reliefs en elders voorgestelde scène van Arjuna en Çiwa (in jagersgedaante), waarin beiden jacht maken op een wild zwijn in de buurt van Arjuna's verblijfplaats op den „Indraberg".

Voor aanwijzingen omtrent deze verblijfplaats en de omgeving waarin zij zich bevindt volgens het tekstverband van de Arjuna-Wiwāha, kan o.a. worden verwezen naar de volgende woorden in den door Poerbatjaraka uitgegeven kakawin-tekst[2]): *āçrama* (Z. V, 3, 2), *tunghāning wiwara* (Z. V, 3, 4), *wiwara* (Z. VII, 5, 2), *tapowana* (Z. XIII, 1, 1), *agraning indraparwwata* (Z. XIII, 1, 2).

Aangezien onze constructie stellig geen *wiwara* of *āçrama* is — grotopeningen en kluizenarijen worden op de Javaansche reliefs anders uitgebeeld — kunnen wij op het oogenblik alleen zeggen, dat zij staat in de buurt van de (op dit Djago-relief niet afgebeelde) kluizenaarsgrot op den Indraberg, waar Arjuna als asceet leeft en boete doet, dus *in een gewijde omgeving.*

Kĕḍaton.

Volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels toont het paneel uit de serie voorstellingen van de Arjuna-Wiwāha of Mintaraga van Kĕḍaton, waarop onze constructie voorkomt[3]): „Ardjoena, aangekomen in Indralaja, waar hij, eerbiedig sĕmbah makend, zich wendt naar een gebouw met open voorgalerij, wellicht het verblijf

---

[1]) Djago-monografie van Brandes, foto 191 = foto O. C. 191.

[2]) B. K. I., 82. In Publicaties Oudh. Dienst I, 1925, pl. 54, blad 7 verso, tweede gedeelte van links, is bij de episode welke in de kakawin Z. V, 3, beschreven is geen grot afgebeeld doch wel een huisje, waarmee de kluizenarij wordt aangegeven.

[3]) Foto O. D. 3407. Knebel beschrijft het relief in O. R. 1904, p. 115, No. 12, en spreekt daarbij o.a. over een „tempel" en een „tempeldak".

van Indra zelf, tenzij, wat waarschijnlijk is, er een altaar mede bedoeld is"[1]).

Met deze verklaring van ons tafereel kunnen wij ons niet vereenigen of slechts in zooverre, dat ook wij aannemen, dat „het gebouw met open voorgalerij" een *altaar* is. Pl. II, 6.

Aangezien de kennis omtrent het *doel* van ons gebouwtje onverbrekelijk met de reliefverklaring samenhangt, zijn wij wel genoodzaakt onze eigen opvattingen ten aanzien van de beteekenis van dit tafereel hier te laten volgen. Wij wijzen op het feit, dat het desbetreffend paneel van Kĕḍaton het slot van de afbeeldingen uit deze serie (Arjuna-Wiwāha of Mintaraga) is en *direct volgt* op een paneel waarop Arjuna afgebeeld staat in gezelschap van o.a. de twee halfgoden, die hem namens Indra uitgenoodigd hebben om naar den hemel te komen.

Waar in de kakawin, *na* de vermelding van de uitnoodiging, gesproken wordt over Arjuna's afscheid van het *kluizenaarswoud*[2]), dat op den Indraberg ligt en ver verwijderd is van Indra's hemel, aangezien verder het boven besproken bouwsel van Djago ook in het kluizenaarswoud staat en *in wezen gelijk is* aan onze constructie van Kĕḍaton, meenen wij te mogen aannemen, dat het tafereel van dezen laatsten tempel *niet* moet voorstellen Arjuna's aankomst in Indra's hemel, doch weergeeft de episode van het afscheid van het kluizenaarswoud, hetgeen gepaard gaat met een huldebetuiging bij den top van den Indraberg. In den tekst wordt hierbij de uitdrukking *māngañjali* gebruikt. Op het Kĕḍaton-relief doet Arjuna's handhouding sterk aan dezen term denken, de held van het verhaal staat vóór of bij een soort *altaar*.

Over een dergelijk bouwsel wordt in den tekst niet afzonderlijk gesproken, maar toch hoeft het voorkomen ervan in deze episode te Kĕḍaton geen bevreemding te wekken. Immers, het is een bekend verschijnsel, dat men op heilige plekken een offeraltaar opricht waarbij devotie verricht wordt. Zooals wij zien zullen, zijn ook op ons altaar van Kĕḍaton voorwerpen uitgestald, welke op offers lijken.

Boven werd reeds opgemerkt, dat de overeenkomstige constructie te Djago veel op ons altaar van Kĕḍaton lijkt. Het is dus mogelijk,

---

[1]) Publ. O. D. I, pl. 46, pan. 12; vgl. Krom, Inleiding, 2e dr., II, p. 226.

[2]) Zang XIII, 1 (1—2):

mamwit narendrātmaja ring tapowana,
māngañjali ryy agraning indraparwwata,

dat ook op het Djago relief een altaar werd voorgesteld waarvan de plaatsing in een kluizenaarswoud op zich zelf niet onredelijk is.

Panataran.

Op de verklaarde reliefs van Panataran komt ons altaarvormig bouwsel twee keer voor.

Eerst op een reliefgedeelte [1]) waarop is voorgesteld de episode uit de Kṛṣṇāyaṇa [2]) waarin beschreven wordt hoe Kṛṣṇa, alvorens zijn residentie te verlaten, bij het opkomen van de zon zijn devotie verricht. Wij zien op het relief Kṛṣṇa met gevouwen handen (als Arjuna op het relief van Kĕḍaton) staan voor een altaarvormige constructie waarop eenige voorwerpen uitgestald zijn [3]) en waarnaast of waarvóór een steenen offernisje [3]) opgesteld staat. Pl. II, 8.

In dit geval hebben wij dus te doen met een *offeraltaar waarvoor iemand 's morgens vroeg* (zie de zon met stralenbundels in overeenstemming met de bewoordingen van den tekst) *zijn devotie verricht.*

Vervolgens zien wij onze constructie bij de uitbeelding van de komst van Kṛṣṇa te Kuṇḍina [4]). Pl. II, 7.

Hoewel wij in de buurt van onze stellage iets zien, dat op een poort gelijkt [5]), is de eigenlijke kratonpoort verderop afgebeeld. Wij bevinden ons dus vóór de kraton. Ons bouwsel staat naast een boom in de onmiddellijke nabijheid van een steenen offernisje en twee andere gebouwtjes; de aanwezigheid van deze offernis bewijst, dat ook hier devotie verricht wordt. Dat heilige plaatsen dikwijls onder boomen gevonden worden is verder bekend genoeg.

Uit de verklaarde reliefs van Panataran is dus op te maken, dat onze stellage in het eerste geval een offeraltaar is, en in het tweede dat ook *kan* zijn gezien het feit, dat een offernis in de directe nabijheid geplaatst is.

---

[1]) Foto van Kinsbergen No. 265 = O. R. 1908, pl. 109, No. 11 (rechts).

[2]) Zang XV, Inhoudsopgave van de Krĕṣṇāyana door Poerbatjaraka, als bijlage toegevoegd aan het artikel van Van Stein Callenfels: De basreliefs van het tweede terras van Panataran, T. B. G. LVII, p. 219—226.

[3]) Over de op het altaar uitgestalde voorwerpen en over deze bij onze altaren veel voorkomende nissen wordt straks gesproken.

[4]) Inhoudsopgave Kṛṣṇāyana, Zangen XXV en XXVIII, verklaring van Van Stein Callenfels, p. 225 (15de paneel), foto v. Kinsb. 261 = O. R. 1908, pl. 107, No. 10 (in werkelijkheid is dit het 15de paneel, zie T. B. G. LVII, p. 219, noot 1).

[5]) Knebel O. R. 1908, p. 83 (15de paneel) noemt deze poort: „iets als een altaar, geheel met wolk-ornament overdekt".

ONVERKLAARDE RELIEFS.

Djago.

Een soortgelijke constructie zien wij, ten eerste, op foto 52 van de Djago-Monografie = f. O. C. 52. Onze stellage is opgesteld in een tuin of bosch in de nabijheid van een huis; op de stellage staat een voorwerp, dat precies lijkt op die welke meestal op offeraltaren van dit type staan, waarover straks. Pl. II, 1.

Brandes (Mon. p. 51) spreekt over „een boomgaard, waarin een droogstelling op vier stijlen"[1]). Vervolgens zien wij een dergelijke stellage in de buurt van een offernis in een tuin bij een huis[2]). Dan is nog een fragment — de steen is gebroken — van een dergelijke stellage aanwezig op een ander relief[3]), waarop naast onze constructie weer de offernis staat en daarvóór een voorwerp, dat straks als een offerande kan worden gedetermineerd. Pl. II, 4.

In dit geval staat ons bouwsel in de buurt van een open huisje waarbij personen zijn afgebeeld, die voor een deel een tulbandvormig hoofddeksel dragen, hetgeen meestal een teeken is, dat wij met ṛṣi's of kluizenaars te doen hebben.

Ten slotte wijzen wij op een los, gebroken relieffragment van Djago waarover elders door ons reeds iets werd medegedeeld[4]). Wij meenen dit fragment een plaats te kunnen geven in de Arjuna-Wiwāha serie. Het wil ons voorkomen, dat wij als verklaring van het op dit fragment voorgestelde kunnen wijzen op de episode van de ontmoeting tusschen Indra (als bedelaar) en Arjuna, welke laatste wij zien staan vóór een stellage. Van deze stellage zijn alleen een gedeelte van den onderbouw en de vier stijlen te zien. Men vergelijke de in het voorgaande genoemde constructie van Djago op f. Mon. 191, een constructie welke dáár — naar aanleiding van een relief op Kĕḍaton — als offeraltaar werd gedetermineerd.

Djawi.

Foto O. D. 1830, links boven. Onze constructie staat in een tuin

---

[1]) Het verhaal is niet verklaard, waarschijnlijk beslaat het de reliefs afgebeeld op foto's monografie 54—37 (Krom, Inleiding, II, p. 115—116).

[2]) Foto Mon. 62 = foto O. C. 62. Pl. II, 2.

[3]) Foto Mon. 91 = foto O. C. 91.

[4]) Aanteekeningen over de Arjuna-Wiwāha op de reliefs van tjandi Djago, te zijner tijd te verschijnen in Bijdragen Kon. Instituut.

Het fragment is te zien op foto O. C. 216 (F.), 216a (F.) en op foto O. C. 221 = foto Monografie 221 (tweede fragment van onderen bij de middelste stapel brokstukken).

of een bosch, in de directe nabijheid van een steenen offernis. Verder staan in de buurt nog watervaten en huisjes waarvan één gesloten. Pl. II, 5.

Panataran.

Op Panataran komt onze stellage op onverklaarde reliefs vier keer voor, steeds in de nabijheid van geestelijke personen (misschien ṛṣi's)[1]), één keer tevens in de buurt van een offernis[2]). Verder zijn in alle gevallen in de nabijheid gesloten gebouwtjes te zien. Pl. II, 9—10 (resp. f O. D. 2980 en 2975).

De onverklaarde reliefs van Djago, Djawi en Panataran zijn dus nergens met onze conclusie volgens de gegevens der verklaarde reliefs van Djago, Kĕḍaton en Panataran in strijd en bevestigen haar eenige keeren (offernis, geestelijke personen of kluizenaars, voorwerpen op onze constructie uitgestald). Deze conclusie is, dat onze stellage op de reliefs moet voorstellen een *offeraltaar*[3]).

AANKNOOPINGSPUNTEN IN DE BESTAANDE INHEEMSCHE ARCHITECTUUR OP BALI.

Een ieder, die — met de afbeeldingen van deze offeraltaren van de Javaaansche reliefs voor oogen — op Bali naar aanknoopingspunten uit de werkelijkheid zoekt, zal niet zonder resultaten wederkeeren. Offeraltaren van ongeveer dit type komen op Bali voor in tempelerven, op huiserven en op gewijde plaatsen zooals bijvoorbeeld viersprongen. Bali leert niet alleen iets ten opzichte van de constructie, maar doet ons ook iets aanvoelen van de bepaalde sfeer waarin het ritueel zich voltrekt. Ten slotte zien wij de op onze altaren van de reliefs uitgestalde voorwerpen in de werkelijkheid terug en leeren iets omtrent hun samenstelling of doel. Deze voorwerpen op de reliefs zullen wij straks in het kort beschrijven en gaan nu over tot een poging om een bouwkundige beschrijving te geven van onze altaren

---

[1]) Foto v. Kinsb. 322, vgl. f. O. D. 2980, zie ook Krom, Inl., II, p. 179; f. v. K. 323, vgl. f. O. D. 2979; f. v. K. 325, vgl. f. O. D. 2975.

[2]) F. v. K. 325.

[3]) Van Stein Callenfels spreekt van een altaar (Kĕḍaton), en over een offertafel (bij vertrek van Kṛṣṇa uit Dwarawatī, te Panataran). Vgl. voor dit laatste geval Krom, Inleiding, II, p. 263. Knebel heeft het tweemaal over een *pendāpā* (bij vertrek v. Kṛṣṇa uit Dwarawatī en aankomst van Kṛṣṇa te Kuṇḍina, te Panataran), verder over een „tempel" (Kĕḍaton). Brandes schrijft over een „droogstelling" (Mon., f. 52), en een „huisje" (Mon., f 91), verder over een *bale* (Mon., f. 191) en een *pĕṇḍapa* (Mon., f. 62).

op de reliefs, daarbij zooveel mogelijk naar de werkelijkheid verwijzend.

BOUWKUNDIGE BESCHRIJVING VAN HET ALTAAR OP DE RELIEFS.

Onderbouw en neuten.

Hoewel bij twee voorbeelden van Djago (f. O. C. 52, 91) en drie van Panataran (f. v. K. 322, vgl. f. O. D. 2980; f. v. K. 265, 261) geen *duidelijk* aangegeven onderbouw te zien is, terwijl in twee gevallen van Djago (f. O. C. 191, 216a: F) en twee van Panataran (f. v. K. 322, vgl. f. O. D. 2980) een rotspartij of een steenhoop (al dan niet van een onderlaag van aangestampte aarde voorzien) als onderbouw fungeeren, leeren één voorbeeld van Djago (f. O. C. 62), één van Djawi (f. O. D. 1830), en drie van Panataran (f. v. K. 322, vgl. f. O. D. 2980; f. v. K. 323, vgl. f. O. D. 2979; f. v. K. 325, vgl. f. O. D. 2975), dat offeraltaren van dit type een aparten onderbouw gehad kunnen hebben waarvan de weergave natuurlijk afgehangen heeft van de gebruikelijke afbeeldingswijzen der op verschillende tempels naar voorbeelden uit de werkelijkheid gewerkt hebbende beeldhouwers.

In de gevallen waar wij geen onderbouw zien, staan de vier stijlen òf op duidelijk afgebeelde steenen neuten (Djago f. O. C. 191; Panataran f. v. K. 322, vgl. f. O. D. 2980, en verder f. v. K. 265), òf direct op den grond (Djago f. O. C. 52, 91; Panataran f. v. K. 261). Bij eenige gevallen van Djago (f. O. C. 52, 91) kan afslijting van den reliefsteen ook tot het ontbreken van neuten hebben geleid.

Hoewel wij op Bali *bij dit speciale type* van offeraltaar of offertafel nergens een steenen onderbouw aantroffen, aangezien de stijlen direct in of op den grond staken of stonden, leert het getuigenis der reliefs, dat neuten en onderbouw bij ons type op Java voorgekomen kunnen zijn [1]).

Gegevens van Bali leeren en uit de reliefvoorstellingen blijkt, dat onze altaren in het algemeen een rechthoekig grondplan hebben. Volgens sommige voorbeelden van Djago (f. O. C. 91, 191), het eenige van Kĕḍaton (f. O. D. 3407), en vier van Panataran (f. v. K. 322, f. O. D. 2980; f. v. K. 323, f. O. D. 2979; f. v. K. 325, f. O. D. 2975) zou men geneigd zijn aan een vierkant grondplan

[1]) Een onderbouw van steen komt op Bali wel bij altaren van ander type voor.

te denken. Het is mogelijk, dat ook in de werkelijkheid deze beide vormen naast elkaar voorkwamen.

Eenvoudige typen van een onderbouw, die waarschijnlijk in werkelijkheid bestaan hebben uit aangestampte aarde al dan niet voorzien van een baksteenen buitenbekleeding, welke — op haar beurt — weer een pleisterlaag gehad kan hebben, zien wij op Djago (f. O. C. 62) en Panataran (f. v. K. 322, f. O. D. 2980; f. v. K. 323, f. O. D. 2979). Een meer ingewikkelden, geprofileerden onderbouw treffen wij aan te Panataran (f. v. K. 325, f. O. D. 2975): een vlak gelaten plint en kroonlijst met daartusschen twee dunne inspringende banden, die een teerling omsluiten. De teerling is versierd met ronde en vierkante uitspringende paneelen of medaillons, welke direct naast elkaar geplaatst zijn.

Den meest uitgewerkten onderbouw vinden wij op een paneel van Kĕḍaton (f. O. D. 3407): plint, twee inspringende dunne banden, een teerling versierd met rechthoekige uitspringende paneelen aan weerszijden van een trap, twee uitspringende dunne banden, ten slotte een vlak gelaten kroonlijst.

Trap.

Indien het offeraltaar op een onderbouw is geplaatst, wordt de toegang tot dat altaar — volgens de reliefs — wel eens vergemakkelijkt door een trap van één of meer treden.

Trappen bij het offeraltaar zien wij te Djago, Djawi, Kĕḍaton en Panataran. De uitbeelding ervan is niet overal gelijk en geeft een aardigen kijk op de variatie, die hierbij ook in werkelijkheid toegepast zal zijn geweest.

Djago vertoont een altaar zonder onderbouw, waarvóór op den grond een trapje met drie treden staat, los van de stellage[1]) (f. O. C. 91, vgl. Brandes, Mon., p. 55); verder een trap waarvan de aslijn evenwijdig loopt met den voorkant van den „natuurlijken" onderbouw, de trap is als het ware in de rots, waarop het altaar staat, gehakt (f. O. C. 191). Daarbij vertoont dit geval nog een tweede trapje op den onderbouw.

Onze stellage van Djawi heeft een trapje met ongeveer vier treden, de trap maakt deel uit van den onderbouw doch beslaat niet de geheele breedte daarvan (f. O. D. 1830).

Een fraai uitgewerkte trap zien wij te Kĕḍaton (f. O. D. 3407), deze trap maakt ook deel uit van den onderbouw, de aslijn staat recht

[1]) Op onze Plaat II, 4 is de trap niet geteekend.

tegen den onderbouw aan. Drie treden zijn te zien, de trapvleugels zijn glad gelaten. De profileering van den onderbouw wordt door de trap gebroken.

Te Panataran, bestaat de trap één keer uit een massief steenblok, waarin twee treden zijn gehakt. Deze trap staat op den onderbouw midden vóór het altaar (f. v. K. 325, f. O. D. 2975). Een anderen keer vinden wij een trap, die uit losse steenen (tegen en op den onderbouw geplaatst) bestaat (f. v. K. 323, f. O. D. 2980); twee steenen staan op den onderbouw. Iets dergelijks, maar zeer onduidelijk, treffen wij aan bij een offertafel in de buurt van de laatstgenoemde (f. v. K. 323, f. O. D. 2979).

Vier stijlen van hout of bamboe.

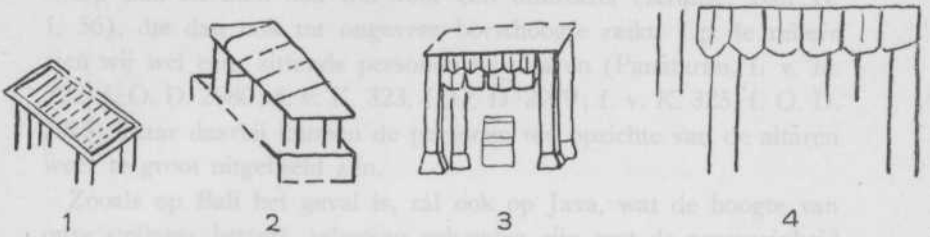
Op Bali zijn de stijlen van dit soort offeraltaren zoowel van hout als van bamboe vervaardigd.

Aangezien datgene wat men het blad van het offeraltaar zou kunnen noemen horizontaal op de stijlen staat, zijn deze even lang. Dit gegeven uit de werkelijkheid is van eenig belang bij het bekijken van de desbetreffende reliefvoorstellingen. In sommige gevallen zou men misschien kunnen meenen, dat een *schuin*staand blad bedoeld is. Dit is in werkelijkheid natuurlijk niet het geval geweest, aangezien de op het blad uitgestalde voorwerpen er op deze wijze eenvoudig af zouden rollen; wij moeten eerder denken aan het feit, dat de beeldhouwers ons duidelijk willen laten zien wat er op het blad van het altaar aanwezig is, daardoor krijgen wij een kijk *op* het blad, tengevolge waarvan de achterste stijlen langer moesten worden afgebeeld dan de voorste.

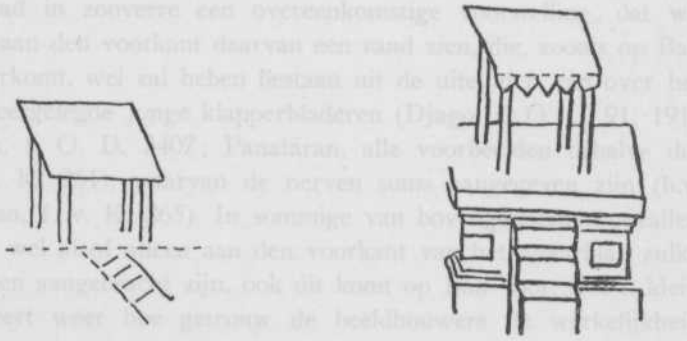
Uit de reliefs is niet altijd met zekerheid op te maken of de stijlen een ronde dan wel een vierkante doorsnede hebben. De hoogte dezer stijlen zal in werkelijkheid — evenals op Bali — niet overal gelijk zijn geweest. Men krijgt een ruw idee van de hoogte wanneer men bedenkt, dat soms op den onderbouw vóór het altaar een trapje afgebeeld werd.

Het geval van Kĕḍaton leert ons in dit opzicht niet veel, omdat de persoon van Arjuna in vergelijking met het altaar te groot aangegeven kan zijn.

Duidelijker is het gegeven van Panataran waar wij Kṛṣṇa zien staan voor het altaar, dat ongeveer tot borsthoogte reikt, het is interessant hierbij een foto van Krause te vergelijken (Bali II, 1920, f. 51).

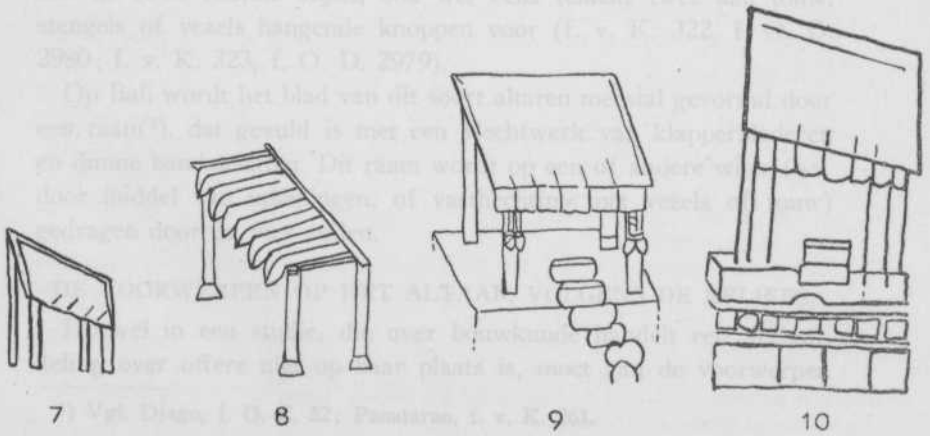

DJAGO

DJAWI

KĚDATON

PANATARAN

Op Bali *zit* men ook wel voor een offertafel (Krause, Bali II, f. 56), die dan ook tot ongeveer borsthoogte reikt. Op de reliefs zien wij wel eens zittende personen bij altaren (Panataran, f. v. K. 322, f. O. D. 2980; f. v. K. 323, f. O. D. 2979; f. v. K. 325, f. O. D. 2975), maar daarbij kunnen de personen ten opzichte van de altaren weer te groot uitgebeeld zijn.

Zooals op Bali het geval is, zal ook op Java, wat de hoogte van onze stellages betreft, rekening gehouden zijn met de aanwezigheid van honden en andere huisdieren welke op de offerspijzen azen.

Het blad van het altaar.

Djago, Kĕḍaton en Panataran geven bij de uitbeelding van het altaar-blad in zooverre een overeenkomstige voorstelling, dat wij meestal aan den voorkant daarvan een rand zien, die, zooals op Bali nog voorkomt, wel zal heben bestaan uit de uiteinden van over het altaar neergelegde jonge klapperbladeren (Djago, f. O. C. 91, 191; Kĕḍaton, f. O. D. 3407; Panataran, alle voorbeelden behalve dat op f. v. K. 261), waarvan de nerven soms aangegeven zijn (b.v. Panataran, f. v. K. 265). In sommige van bovengenoemde gevallen lijkt het wel alsof alleen aan den voorkant van het altaarblad zulke bladeinden aangebracht zijn, ook dit komt op Bali voor. Zoo'n klein detail leert weer hoe getrouw de beeldhouwers de werkelijkheid volgden.

De „franje" ontbreekt in een geval van Djago (f. O. C. 52) en Panataran (f. v. K. 261). Een dubbele rij „franje" zien wij bij een ander voorbeeld van Djago (f. O. C. 191). In werkelijkheid kan een en ander ook van ander materiaal zijn geweest. Te Panataran komen aan de twee voorste stijlen ook wel eens telkens twee aan touw, stengels of vezels hangende knoppen voor (f. v. K. 322, f. O. D. 2980; f. v. K. 323, f. O. D. 2979).

Op Bali wordt het blad van dit soort altaren meestal gevormd door een raam[1]), dat gevuld is met een vlechtwerk van klapperbladeren en dunne bamboelatten. Dit raam wordt op een of andere wijze (b.v. door middel van inkepingen, of vasthechting met vezels of touw) gedragen door de vier stijlen.

DE VOORWERPEN OP HET ALTAAR, VOLGENS DE RELIEFS.

Hoewel in een studie, die over bouwkunde handelt een verhandeling over offers niet op haar plaats is, moet aan de voorwerpen

[1]) Vgl. Djago, f. O. C. 52; Panataran, f. v. K. 261.

welke wij op onze altaren van de reliefs uitgestald zien toch eenige aandacht geschonken worden, aangezien zij mede kunnen bewijzen, dat wij inderdaad met offeraltaren te doen hebben.

Op de reliefs van Djago zien wij op of vóór het altaar voorwerpen geplaatst, welke als kegelvormige rijstoffers gedetermineerd kunnen worden, rijstkegels die gevat zijn in een vlechtwerk. Deze rijstoffers, die op Bali en Java o.a. *tumpĕng*[1]) genoemd worden, vindt men te Djago in één exemplaar op f. O. C. 52, 91, in drie exemplaren op f. O. C. 62, 191[2]).

Te Kĕḍaton zien wij op het altaar zulk een rijstoffer(?) staan tusschen twee kruiken, welke laatste waarschijnlijk moeten dienen voor het bewaren of uitgieten van het offerwater; de drie andere voorwerpen op het altaar van Kĕḍaton durven wij niet met zekerheid te determineeren.

Panataran laat, in één geval, één rijstoffer met nog zes ronde voorwerpen zien; deze voorwerpen zullen wel schalen[3]) met spijzen moeten voorstellen (f. v. K. 322, f. O. D. 2980. In een ander geval twee rijstkegels met daartusschen een kruik, waarvóór vijf schalen of borden met spijzen (rond en langwerpig).

Dan weer één rijstoffer met zeven of acht ronde borden of schalen (f. v. K. 323, f. O. D. 2979). Verder twee rijstkegels, één vierkant voorwerp en nog twee ronde, beide met spijzen gevuld (f. v. K. 325, f. O. D. 2975). Een volgend offeraltaar (f. v. K. 265) draagt een rijstkegel met daarnaast iets, dat op een bloem of een vruchtentros lijkt (op Bali worden wel, naast natuurlijke, kunstmatige „bloemen" gebruikt).

Ten slotte (f. v. K. 261) één of twee kruiken met iets daartusschen. Het laatste voorwerp is verweerd.

Met deze opgave van offers en offerbenoodigdheden moeten wij hier volstaan.

---

[1]) Zie o.a. van der Tuuk, K. B. N. W., s.v. *tumpĕng* (zie hierbij ook: *panumpĕngan*).

[2]) Het zijn deze drie voorwerpen, die Brumund (V. B. G. XXXIII, 1868, p. 225) deden schrijven over „een niet te bepalen boomfiguur .... waarop zich drie toppen verheffen ....", Brandes (Mon., p. 65) over „.... een *bale*, waarachter drie boomtoppen, ..." Op de Djago-reliefs staat zulk een rijstoffer één keer op den grond vóór de trap tusschen twee watervaten welke Brandes *tĕmpajan* noemt. F. O. C. 91.

[3]) Wanneer wij over schalen en borden spreken, wordt dit slechts gedaan om een indruk van den vorm te geven. In werkelijkheid zal de gewone man wel gebruik gemaakt hebben van uit plantaardig materiaal samengestelde vierkante of ronde offerhouders.

DE STEENEN OFFERNIS BIJ ONZE ALTAREN OP DE RELIEFS.

Hoewel dit werk niet over den steenbouw kan handelen, mag in dit verband nog eens gewezen worden op het feit, dat op de reliefs van Djago, Djawi, Kĕḍaton en Panataran in de directe nabijheid van ons offeraltaar een gebouwtje te zien is [1]), dat als steenen offernis gedetermineerd kan worden.

Op de reliefs van Djago is deze offernis twee keer links naast ons altaar op den grond geplaatst (f. O. C. 62, Brandes noemt het „een tempeltje"; f. O. C. 91, Brandes laat het in zijn beschrijving weg).

Bij Kĕḍaton is een soortgelijke offernis links naast het altaar op een gemeenschappelijken onderbouw geplaatst [2]).

Te Panataran één keer links naast ons altaar (f. v. K. 325, f. O. D. 2975), één keer links vóór (bedoeld links naast?) zulk een offertafel (f. v. K. 265, Knebel laat het in zijn beschrijving weg: O. R. 1908, p. 82, 11de paneel). Vervolgens nog eens links naast ons altaar (f. v. K. 261, Knebel, o.c. omisit).

Op één (twijfelachtige) uitzondering na, staat dus deze offernis, dáár waar zij voorkomt, steeds links naast onze stellage.

ENKELE NAMEN VOOR HET ALTAAR VAN DIT TYPE OP BALI.

Aangezien wij niet met zekerheid weten hoe een dergelijke stellage vroeger op Java genoemd werd — er zijn vele oudjavaansche termen voor offerplaatsen, die echter niet precies op onze altaren van de reliefs geleken behoeven te hebben — moeten wij hier helaas volstaan met het noemen van *enkele* Balineesche termen welke ons op Bali voor offerstellages *van dit type* opgegeven werden. Te Goang noteerden wij: *asagan* [3]), te Sĕlat: *laäpan* [4]).

De Balineesche technische termen voor de bouwonderdeelen van dit altaar zullen wij hier niet noemen, aangezien het niet zeker is of zij ook op Java vroeger hiervoor werden gebruikt [5]).

---

[1]) Zij het ook niet in *alle* gevallen.

[2]) Men denke aan tjandi Papoh op Java.

[3]) Vgl. K. B. N. W., s.v. Vgl. Goris, Djawa, 15de jrg., p. 14a.

[4]) K. B. N. W., s.v.: „*rek* op vier stijlen vóór de huizen op den weg vóór de erven om offeranden op dagen als *tilem* enz. op te zetten of om de *Kĕtimun gantung* op te laten klimmen, ...". Zie verder K. B. N. W., s. v. simpang, 2°.

[5]) Wij hopen onze ter plaatse verzamelde aanteekeningen te zijner tijd elders te mogen publiceeren.

B.

AFDAK.

Op de reliefs van de Hindu-Javaansche grafbadplaats Djalatoenda, waarvan de ouderdom door een jaartal (A. D. 977) wordt vastgesteld, komen o.a. eenige afbeeldingen van gebouwen voor.

Hoewel een nieuwe publicatie over deze tot nu toe onverklaarde reliefs door Dr. F. D. K. Bosch te zijner tijd zal verschijnen, was genoemde geleerde zoo welwillend om een bestudeering der op deze reliefs afgebeelde bouwconstructies aan ons over te laten.

Eén dezer bouwsels vraagt in dit gedeelte van ons werk de aan-

Foto No. 1 Detail naar een foto Van der Hoop

dacht; het komt voor op een reliefgedeelte, dat zich op het oogenblik bevindt in het Bataviaansch Museum en dat afgebeeld werd op f. O. D. 6553, 7031. Zie foto No. 1.

De bouwkundige constructie, die op het midden van ons relief te zien is, zou als volgt kunnen worden beschreven: een vierkante

steenen onderbouw draagt vier ronde stijlen, die op hun beurt een geheel platte bedekking torsen, waarboven zij nog wat uitsteken; de platte bedekking vertoont aan de twee zichtbare zijden een fraai bewerkte randversiering.

Een korte toelichting op de boven gegeven beschrijving is niet overbodig. Wat is n.l. het geval? Aan den bovenkant van het relief is, over de geheele lengte, een soort „bladerendak" afgebeeld. De weergegeven episode speelt zich daaronder af. Ten gevolge van het feit, dat de stijlen boven de platte bedekking van ons bouwsel uitsteken en gedeeltelijk in genoemd „bladerendak" *overgaan*, zou men den indruk kunnen krijgen, dat het platte dak van onze constructie niet gedragen wordt door stijlen doch door boomstammen.

Men zou geneigd zijn zich in dit vermoeden gestrekt te voelen door de omstandigheid, dat tegenwoordig op Bali inderdaad wel eens voor een dergelijk doel van de aanwezigheid van toevallig goed staande boomen dankbaar gebruik gemaakt wordt.

Enkele details in de reliefteekening verzetten zich echter beslist tegen een dergelijke opvatting. De afbeelding laat n.l. zien, dat een steenen onderbouw aanwezig is waaruit een stel van vier gelijke, kaarsrechte, ronde stijlen omhoog steken. Deze stijlen moeten geen boomstammen voorstellen, aangezien boomstammen op de Djalatoenda-reliefs op andere wijze worden afgebeeld[1]). Eén dezer stijlen gaat niet over in het „bladerendak"; de *stompe* bovenkant van dezen stijl is op het relief duidelijk te zien. Wij kunnen dus aannemen, dat de beeldhouwer met het weergeven van de bladeren slechts heeft willen aanduiden, dat er op de plaats, waar de episode zich afspeelt, boomen staan.

Mogen wij dus bij onze voorstelling op het relief aan ronde *stijlen* blijven denken, thans dienen wij ons af te vragen op welke wijze deze constructie bouwkundig gedetermineerd kan worden.

Bestaat er op Java een bepaalde bouwconstructie waarbij de stijlen een absoluut platte bedekking dragen waarboven zij nog wat uitsteken? Het antwoord hierop zal, naar het ons voorkomt, moeten luiden: deze bepaalde constructie op het relief kan slechts vergeleken worden met zekere nog bestaande bouwsels, die men op Java tegenwoordig *taratag* of *tratag* noemt.

Zooals bekend is, kan dit woord op Bali en Java ook nog *andere* constructies aanduiden. Hierop zal thans niet verder worden inge-

[1]) Zie b.v. f. O. D. 6552 = 7030, 6556, 7026.

gaan; wij kunnen volstaan met de mededeeling, dat de taratag, die wij *nu* op het oog hebben een *afdak* is, dat voor bepaalde gelegenheden meestal tijdelijk, wordt opgetrokken als beschutting tegen de zon.

Hier volgt eerst een nadere beschrijving van ons gebouwtje op het relief; daarna zullen wij ons afvragen of ook voor oudere perioden als benaming voor ons type het woord taratag geldt.

BOUWKUNDIGE BESCHRIJVING.

Onderbouw.

Het relief vertoont een ongeveer vierkanten, glad gelaten onderbouw. Aangezien de tegenwoordige taratag's op Java — evenals de ongeveer gelijksoortige *tĕtaring*'s van Bali — meestal *tijdelijk* opgetrokken constructies zijn, hebben zij daar doorgaans geen onderbouw; de stijlen staan dan direct in of op den grond. Waar verder de tegenwoordige taratag's[1]) ook *meer* dan vier stijlen kunnen hebben, is de constructie in werkelijkheid niet aan een vierkant grondplan gebonden. Een onderbouw zooals op het relief is voorgesteld, zal in werkelijkheid een bovenkant en een binnenvulling van aarde gehad moeten hebben, aangezien wij de stijlen zonder neuten op den onderbouw zien staan. Een zoodanig geconstrueerden onderbouw ziet men op Java, Bali en elders nog vrij algemeen in de werkelijkheid terug.

Stijlen.

De zichtbare bovenkant van één der op het relief uitgebeelde stijlen heeft een ronde doorsnede. Dit is in overeenstemming met het feit, dat op Java meestal bamboestijlen voor tratag's gebruikt worden[2]). Een vergelijking met op de Djalatoenda-reliefs bij andere gebouwen-

---

[1]) Wij verwijzen voor de rijke gegevens over tratag's te Jogja naar Groneman, De Garĕbĕg's te Ngajogyåkartå, met photogrammen van Cephas, uitgegeven door het Koninklijk Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1895, zie verder het nieuwe werk over De Garebegs in het Sultanaat Jogjakarta, door R. Soedjono Tirtokoesoemo, Translateur te Jogjakarta, uitgave Drukkerij en Uitgeversfirma v. h. H. Buning, Jogjakarta, 1931. Vergelijk voor een als tratag gebruikte plaats met marmeren vloer, Groneman o.c. p. 24, noot 59.

[2]) Mayer. Een blik in het Javaansche volksleven, 1897, I, p. 188 met afbeelding. Bij de tratag, die op plaat XVII bij Groneman (De Garĕbĕg's enz.) te zien is, zijn tegenwoordig zoowel moderne ijzeren als steenen pilaren in gebruik, waarvan de eerste rond van doorsnede zijn; *deze* tratag is echter in zekeren zin permanent.

typen afgebeelde stijlen[1]) is in zooverre interessant omdat hieruit blijkt, dat deze laatste stijlen veel ingewikkelder van constructie zijn dan onze ronde stijlen van het te behandelen bouwsel, hetgeen zou kunnen bewijzen, dat wij in dit laatste geval aan een minder belangrijke constructie moeten denken in overeenstemming met het tijdelijk karakter van tegenwoordig gebruikte tratag's.

Zooals boven (bij: *onderbouw*) reeds werd opgemerkt, behoeft men bij een tegenwoordige tratag niet altijd aan een *vier*stijlig gebouwtje te denken. Is het om bepaalde redenen noodig, dat een tratag grootere afmetingen (meestal in de richting van een rechthoek) moet aannemen, dan vermeerdert het aantal stijlen automatisch[2]). Hoewel de in noot[2]) genoemde tratag in den kraton te Jogja *neuten* heeft (in overeenstemming met het eenigszins permanente karakter van dit bepaalde gebouw), zijn deze laatste — als op ons relief — in het algemeen gesproken niet aanwezig wegens het tijdelijk gebruik, dat van tratag's gemaakt wordt. Voor het uitsteken van de stijlen boven het platte dak, vergelijke men het relief met de teekening van Mayer (o.c. p. 188, zie ook de onderste teekening op p.189 aldaar).

Het platte dak.

Mayer (o.c. p. 188) spreekt, bij de beschrijving van een tratag achter de districtswoning van een wědana, over „een door vier stijlen geschraagd raam, dat verder gedekt is door in elkander gevlochten cocosbladeren". Gericke en Roorda over „een vlak dak van gevlochten bamboe of kadjang, of ook wel van kokosbladen gemaakt"[3]).

Aangezien de op het relief afgebeelde stijlen niet *precies* op de hoeken van den aldaar weergegeven onderbouw staan, is ook de plaats van bevestiging van deze stijlen aan het dak — dat immers den *geheelen* onderbouw moet overdekken — door den beeldhouwer niet precies bij de werkelijke dak*randen* weergegeven. In werkelijkheid zullen wij ons iets dergelijks ongeveer als volgt geconstrueerd moeten denken: het raam, dat de stijlen boven (hoewel niet aan hun toppen) verbindt, heeft dunne met bladeren samengevlochten bamboeribben[4]), welke buiten de vier gedeelten van het raam uitsteken. De

---

[1]) Foto O. D. 6552 = 7030, 7026.

[2]) Groneman, o.c. pl. XVII; vgl. Gericke en Roorda, Wdb. I, s.v. rambat (tratag rambat), met verwijzingen.

[3]) Wdb., I, p. 629 s.v. tratag of taratag. Zie ald. voor de plaatsing van een t. en voor verdere gegevens.

[4]) Zie de teekening bij Mayer.

uiteinden van deze ribben kunnen dan omvat zijn door een tweede raam. Aan *dit* raam hangt de versiering.

Versierde dakrand.

Bij de afbeelding van zijn tratag schrijft Mayer o.a.: „de vier randen van dit raam zijn behangen met jonge klapper-bladeren".

De afwerking van zoo'n randversiering is in de werkelijkheid verschillend; wij zagen o.a. guirlandes van papier, van echte of kunstmatige bloemen, van neerhangende (klapper-) bladeren. De versiering bestaat soms ook uit, aldan niet beschilderde, doeken. Verder worden ook dunne bamboe-, of rotanlatten tot guirlandes gebogen, terwijl combinaties van bovengenoemde versieringsmehtoden niet zeldzaam zijn.

Op welke wijze is nu de versierde dakrand van ons reliefgebouwtje afgebeeld? Wij zien een breeden band, die bestaat uit een dunnen boven-, en onderrand; tusschen deze randen ligt een recalcitrante spiraal. De versiering van den breeden band wordt aan de hoeken en in het midden der dakranden onderbroken door respectievelijk antefixen en medaillons. Of de versiering van de antefixen iets te maken heeft met de enkelkakige monsterkop voorzien van één oog, durven wij niet met zekerheid te zeggen.

De wijze waarop een en ander is voorgesteld doet sterk aan den steenbouw denken. Toch kan in werkelijkheid een gebouwtje, dat op deze wijze geconstrueerd is geen versierden rand van *steen* gehad hebben. Het is mogelijk, dat de beeldhouwer bij de door hem afgebeelde constructie een randversiering noodzakelijk achtte; bij de uitbeelding van deze versiering kan hij echter beïnvloed zijn geweest door bepaalde vormen, die eerder bij steenbouw dan bij houtbouw passen.

BENAMING OP OUD-JAVA.

Om een indruk te geven van de wijze waarop taratag's in de beteekenis van open, tijdelijk als afdak dienende gebouwtjes, volgens enkele gegevens in de oudere literatuur, gebruikt worden, moge hier gewezen worden op een passage uit een Oud-Javaansche oorkonde van A. D. 919[1]).

[1]) Cohen Stuart, Kawi Oorkonden, 1875, p. 5 [K. O. I, 3 (10): deze plaats reeds opgegeven bij Juynboll, Oudjav.-Ned. Woordenlijst, s.v. taratag, waar echter de tweede verwijzing naar deze oorkonde: I, 3 (26) onjuist is]; men vergelijke voor deze oork. Krom, Hindoe-Javaansche geschiedenis, 1931, p. 194—195. Van genoemde passage in dit laatste werk maken wij hier een dankbaar gebruik.

Koning Tuloḍong wijst een bepaald stuk grond tot vrijgebied aan „ om te dienen voor het caru-offer bij het grafmonument van zijn vader te Turumangambil"[1]). „Voorts", schrijft Prof. Krom, „is deze oorkonde belangrijk door het uitvoerig relaas van de wijdingsceremoniën, waarbij eten, drinken, muziek maar ook de offerbenoodigdheden met groote nauwkeurigheid worden opgegeven"[2]). In de oorkonde staat op de door ons boven opgegeven plaats o.a.: „*muang saji masamakṣa sira kabaih irikanang lmah i tunah*[3]) *wāhu sinīma umunggu i taratag* ..." In de buurt staat, bij deze gelegenheid, de *watu sīma* opgesteld onder een *witāna*.

Deze plaats in de oorkonde is dus niet in strijd met de door ons behandelde beteekenis van taratag = tijdelijke loods of afdak. Uit den context is verder op te maken, dat de taratag tegenover de witāna a.h.w. minder in rang is.

Vervolgens kan in het onderzoek worden betrokken een passage uit de Calon Arang[4]) waarin gesproken wordt over de verheffing van twee prinsen tot koning. Hun vader geeft bevel om gebouwen en stellages te maken waarin of waarbij deze prinsen gehuldigd zullen worden. Er staat o.a.: „*Mijil ta sira muwah tumuduh magawaya pusadhi kalih siki, kalawan magawaya taratag*[5]) *unggwaning mangestrenana putranira, dera aděgakěna aghani kalih, makanguni ikang papajangan antyante lalěhnika, ikang saka ingulěsan palisir*".

Uit een passage als deze is, o.i., weer op te maken, dat taratag's tijdelijke gebouwen zijn, aangezien zij voor deze gelegenheid worden vervaardigd.

Ten slotte zouden wij nog willen wijzen op de taratag's, die in de Nāgarakṛtāgama worden genoemd. In Z. 64, 1—2 worden o.a. de gebouwen vermeld, die voor het çrāddha van de Rājapatni opgesteld

---

[1]) Citaat naar Krom, o.c. p. 195, met weglating van het nummer van een noot.

[2]) Krom, o.c. p. 195, in het citaat lieten wij, om verwarring te voorkomen, weer het nummer van een noot weg.

[3]) In de facsimile dezer oorkonde staat eigenlijk *k*unah; Cohen St. leest echter reeds vragenderwijs *t*unah naast *k*unah.

[4]) Editie Poerbatjaraka, B. K. I. 82, 1926, Hoofdstuk XII (tekst p. 141, 9de r.v.b.; vert. P. p. 175). Vgl. Poerbatjaraka, Aanteekeningen op de Nāgarakrětāgama, B. K. I. 80, 1924, p. 249 (Aant. op Z. 64), waar naar deze passage voor een ander doel verwezen wordt. Genoemde passage wordt reeds genoemd door Van der Tuuk, Wdb., IV, s.v. pusadi, waar ook een andere redactie van de C. A. voor deze passage geciteerd wordt.

[5]) Poerbatjaraka in zijn teksteditie: hal, in bovengenoemde Nāgarakṛtāgama-aanteekening: tent. Volgens een andere C. A. redactie (Tuuk IV, s.v. pusadi) worden twee taratag's genoemd.

waren. Daarbij komen in Z. 64, 2 (2, 4) ook taratag's voor; in deze bouwsels zijn o.a. de bhṛtyasanggha gezeten volgens 64, 2 (4), terwijl de andere t. als volgt worden beschreven: *lor tekang taratag pinik amūrwwātumpatumpa wugat*[1]). Kern's vertaling van *atumpatumpa wugat* luidt: „met verdiepingen van achteren" (o.c. p. 152).

In alle bescheidenheid meenen wij te mogen opmerken, dat deze termen misschien ook zouden kunnen beteekenen: bij hoopen-, in groepjes-, in grooten getale aan den achterkant. Zulks in verband met het feit, dat de tegenwoordige taratag's nooit verdiepingen hebben.

Wat de randversiering op ons relief betreft zou misschien gewezen kunnen worden op de uitdrukking: *pinik*, in Z. 64, 2 (2).

Ook hier zijn de taratag's a.h.w. minder in rang dan de overige gebouwtjes in de omgeving, zooals bijvoorbeeld de *witāna* van Z. 64, 1 (2) en de *maṇḍapa* van Z. 64, 2 (1).

Een ieder, die op Java met de feiten bekend is zal weten, dat voor gelijke gevallen als die, welke wij in de bovengaande passages[2]) beschreven vonden, tegenwoordig ook tratag's zouden *kunnen* worden gebruikt. Wij mogen aannemen, dat de oude tratag's dezelfde constructie hadden als de tegenwoordige. Waar de constructie van ons gebouw op het relief alleen verklaard kan worden wanneer wij aan die van de huidige tratag's denken, zou de conclusie kunnen zijn: in den tijd van den beeldhouwer gold als één der namen voor het door hem afgebeelde type, het woord taratag of tratag[3]).

C.

In het onderstaande zullen wij ons bezighouden met een op de Oost-Javaansche reliefs in drie[4]) exemplaren voorkomend gebouwen-

---

[1]) Volgens verbetering naar aanleiding van de maat door Krom (Nāgarakṛtāgama-editie, Prof. Kern, met aant. van Dr. Krom, 1919, p. 234) te lezen: °tumpatumpe, in verband met wugat.

[2]) Zie b.v. nog Tantri Kāmandaka, editie Hooykaas, Bibliotheca Javanica, 2, 1931 (tekst p. 56, vert. Hooykaas p. 57; een citaat uit deze pass. in een andere Tantri-redactie, bij Van der Tuuk, Wdb. I, s.v. rambat).

[3]) Wanneer wij later ook de gebouwen op Midden-Javaansche reliefs behandelen zal blijken, dat afdaken ook op de reliefs van Barabuḍur voorkomen. Ook daar zien wij soms een geheel platte bedekking en een randversiering aan het dak. Er zijn, zooals wij in dit werk (Hoofdst. VII) zullen zien, nog andere aanwijzingen, dat de op Djalatoenda reliefs afgebeelde *gebouwen* overeenkomsten vertoonen met die op Midden-Javaansche reliefs.

[4]) Onduidelijk en onzeker nog: Djago, f. O. C. 33, 120 (onzeker bij deze voorstellingen: onderbouw); Sĕnḍang Ḍoewoer, een exemplaar op een muurrelief van deze moskee, te verlijnd voor zekere conclusies omtrent den vloer,

type, dat, hoewel in het algemeen van gelijke constructie, voor verschillende doeleinden gebruikt werd; ten gevolge van dit laatste zullen voor dergelijke gebouwtjes oudtijds niet gelijke benamingen hebben gegolden. Het type vinden wij, zooals blijken zal, o.a. op het moderne Java terug. Dit feit maakt het mogelijk de reliefgebouwtjes, voor zoover niet reeds geschied is, eenigszins te determineeren.

Wij hebben op het oog het tegenwoordig Javaansch model van de kleine, open, vierkante pĕṇḍapa met vier stijlen, voorzien van enkelvoudig tentdak, dat bekroond wordt door een topstuk van gebakken aarde; het type heeft geen houten vloer, de houten stijlen rusten soms in neuten welke op een steenen onderbouw staan.

Bij de afzonderlijke behandeling van genoemde drie exemplaren zal in één geval (**C**, 1) ook een dergelijk gebouwtje *met* houten vloer boven den steenen onderbouw in het onderzoek betrokken worden, gezien het feit, dat onze gebouwtjes zonder vloer in een bepaalde functie ook door die van het meer ingewikkeld type (met vloer van hout boven onderbouw) vervangen kunnen worden volgens de desbetreffende reliefvoorstelling.

Met verwijzing naar het hieronder volgende, deelen wij hier alvast mede, dat ons type zonder houten vloer op de reliefs voorkomt als:

1. **lustverblijf op een kunstmatig „eilandje" midden in een kunstmatigen vijver;**
2. **open pĕṇḍapa op het erf van een kraton;**
3. **gebouwtje waarin een g o n g opgehangen is aan het d a k, door middel van koorden.**

1.

Een onverklaard reliefgedeelte van *tjaṇḍi Djawi* en een verklaard paneel van *tjaṇḍi Panataran* toonen ons een midden in een kunstmatigen vijver op een steenen onderbouw geplaatst vierstijlig gebouwtje van vierkant grondplan. Het exemplaar van Panataran heeft tot nu toe meer de aandacht getrokken dan dat van Djawi, hoewel ook dit laatste gebouwtje in desbetreffende reliefbeschrijvingen wordt

---

f. O. D. 6760, links boven: een ander gebouwtje voorgesteld op den bewerkten houten stijl van S.-D. (onzeker hierbij of de onderbouw van steen of van hout gedacht is, deze onderbouw is n.l. afgebeeld als een soort lotuskussen), f. O. D. 6761, rechts op een vork van den stijl.

genoemd [1]). Aangezien deze bouwsels nooit in samenhang werden besproken, moge zulks hier worden gedaan; daarbij zal iets gezegd worden over de constructie en enkele passende benamingen naar aanleiding van de functie. Zie foto No. 2 en 3.

CONSTRUCTIE.

De vijver.

Hoewel wij ons in dit werk niet met steenbouw bezighouden, moge hier in het kort iets gezegd worden over den vijver, in het midden waarvan onze gebouwen geplaatst zijn.

Op beide reliefs zien wij een kunstmatigen, ongeveer vierkanten vijver waarvan de „oevers" te Panataran een steenen bekleeding hebben; deze bekleeding is te Panataran vijfvoudig geleed [2]) en draagt steenen waterspuiers [2]) in *makara*-vorm (waarvoor Brandes reeds onze aandacht vraagt), terwijl de vijverwanden van het Djawi-relief glad gelaten zijn en — aan één kant — overgaan in die van een in den vijver gelegen steenen waterbak van rechthoekig grondplan [3]).

In den vijver van Panataran zwemmen eenden tusschen waterplanten. Of het relief van Djawi zien wij om de vijverwanden aan twee zijden een waterloop, die den vijver op een of andere wijze — op het relief niet duidelijk aangegeven, waarschijnlijk door middel van ondergrondsche leidingen — voedt; iets dergelijks is waarschijnlijk ook te Panataran bedoeld, hoewel wij alleen zien, dat een waterstraal uit de spuiers aldaar te voorschijn komt.

---

[1]) *Djawi:* f. O. D. 1850; Brandes, O. R. 1903, p. 36; Krom, Inleiding, II, p. 148. *Panataran*: Tjandi Singasari en Panataran, Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura, II, 1909 (beschrijv. van Brandes, bij No. 53 op pl. 14*, te vinden op p. 25*); Stutterheim, Rāma-Legenden und Rāma-Reliefs in Indonesien, Leidsche diss., 1925 (Tafelband, pl. 170, beschr. in Tekstband op p. 187, met verwijzing naar Brandes in noot 671); Kats, Het Rāmāyana op Javaansche tempel reliefs, p. 18 (vgl. zijn opmerkingen over gebouwen op Panataran en Prambanan, op p. 17—18).

[2]) Zonder hierbij volledig te willen zijn, kan gewezen worden op gedeeltelijk overeenkomstige vormen van geprofileerde vijverwanden met waterspuiers te Tirta Empoel op Bali en bij tjandi Tikoes op Java; een en ander komt reeds in Voor-Indië voor, hetgeen bekend genoeg is.

[3]) Vóór deze waterbak staat nog een langwerpig huisje (van steen?), op de gladgelaten zijwanden van den vijver groeien planten en boomen, verdere details doen hier niet ter zake. In verband met genoemde planten en boomen *op* de vijveroevers van Djawi, mogen wij waarschijnlijk niet aan een *steenen* bekleeding denken. Aan den kant waar de waterbak staat, gaat de vijveroever in het landschap over.

Foto No. 2 Detail naar f. O. D. 1850

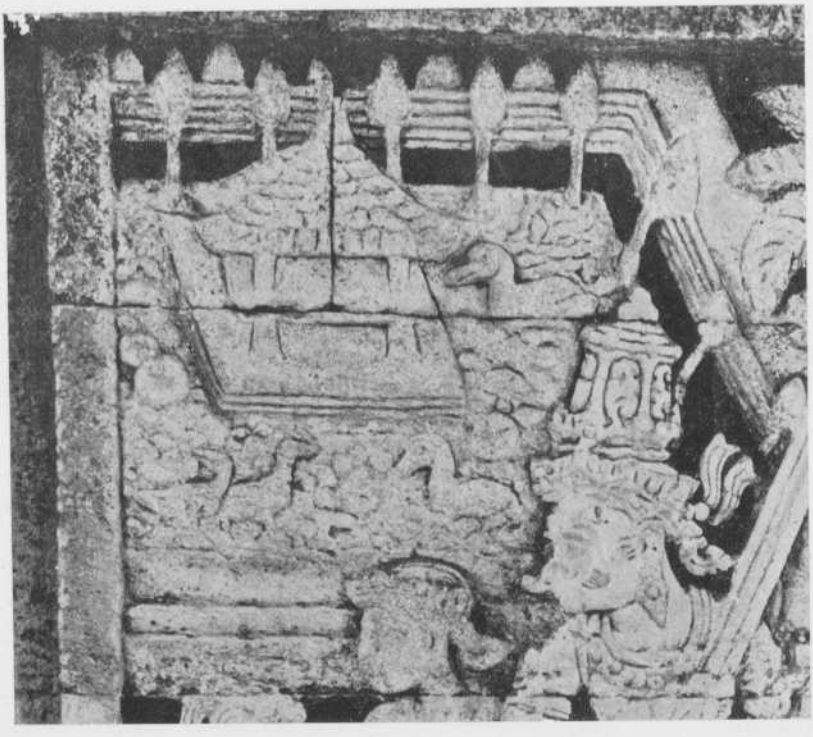

Foto No. 3 Detail naar f. O. C. 603

Onderbouw van het gebouwtje in den vijver.

De uit het water oprijzende zijwanden van den onderbouw zijn bij het gebouwtje op het relief van Djawi glad gelaten, bij dat van Panataran, voor zoover zichtbaar, viervoudig horizontaal geleed. De bovenkant van den onderbouw is in beide gevallen glad gelaten [1]).

Neuten.

Op korten afstand van de bovenranden van den onderbouw staan, zoowel te Djawi als te Panataran, vier steenen neuten in het vierkant; zij dragen de houten stijlen, waarvan de doorsnede vierkant lijkt.

Houten vloer, te Panataran.

Deze stijlen dragen in beide gevallen het dak, op Panataran ook nog een houten vloer. Te Djawi schijnt *bewust* geen houten vloer te zijn afgebeeld, aangezien zoo'n vloer wel voorkomt bij andere gebouwtjes van dit model op Djawi-reliefs, zie b.v. het huisje naast den vijver aldaar.

Stijlen, dak en topstuk.

Die vier stijlen dragen een tentdak, dat bekroond wordt door een topstuk. Te Djawi zijn, ook bij andere reliefgebouwtjes, de dakschilden glad gelaten; te Panataran zien wij duidelijk houten pannen voorgesteld.

FUNCTIE.

De reliefverklaring van Brandes leert reeds, dat onze vijver van Panataran zich bevindt in het kratonterrein van Rāwaṇa. Aangezien de Djawi-reliefs niet verklaard zijn, is het niet zeker hoe de op die reliefs afgebeelde episodes precies te scheiden zijn. Immers, op de langgerekte paneelen van dien tempel gaan de scène's meestal zonder onderbreking in elkaar over. Ten opzichte van de omgeving waarin de vijver zich *volgens het afgebeelde verhaal* bevindt, kan voorloopig dus niets worden gezegd. De reliefs zelf doen aan een tuin van voorname personen denken. Misschien mogen wij dus aan een paviljoentje in een vijver als lustverblijf denken. Dergelijke „eilandjes" in vijvers zijn tegenwoordig bekend genoeg. Naar aanleiding

[1]) Te Djawi schijnt een persoon op den onderbouw te staan, het relief is verweerd, Brandes (O. D. 1903, p. 36) spreekt over „een vijver waarin een eiland met bezocht paviljoen". Wij weten niet *zeker* of dit wel een persoon is, ook niet of deze persoon staat op een *verhooging* in het midden van den onderbouw.

van het Panataran-tafereel schrijft Brandes dan ook zeer terecht over „een zgn. „drijvende" *bale*, de *bale kambang*". Klinkert[1]) geeft, als term voor dergelijke huisjes in vijvers, naast *balai kambang* ook *balai timboel* op. Eén der, reeds in de oudere literatuur voorkomende, benamingen voor zoo'n vijver met „bezocht paviljoen" is, zooals men weet: *bwat rawi* (bot rawi); wij kunnen niet nalaten om in dit verband te wijzen op een bijzonder aardige beschrijving van zoo'n *bwat rĕngga binwatrawi* in de door Hooykaas uitgegeven en vertaalde Tantri Kāmandaka[2]).

Misschien is het zelfs mogelijk om in het Oud-Javaansch Rāmāyaṇa een passage aan te treffen welke precies past bij de scène van Panataran. Wij denken hierbij aan de beschrijving van de vijvers in Rāwaṇa's paleis, in Sarga XI (2)[3]): er wordt daar o.a. gesproken over de *„talaga talaga ring kaḍatwan winatwan ya de ning maṇik candrakānte dangu.....*"

2.

Het gebouwtje waarmee wij ons nu bezighouden staat op één der verklaarde Pārthayajña-reliefs van *tjaṇḍi Djago*[4]). De reliefverklaring[5]) wees uit, dat de op het desbetreffend relief voorgestelde episode weergeeft het afrukken van Draupadī's kleed door Çakuni *in de sabhā van den kraton* der Kaurawa's te Hastināpura en het daarop volgend vertrek van de Pāṇḍawa's met Draupadī uit dezen kraton.

De beeldhouwer heeft weergegeven eenige personen binnen een van een poort[6]) voorziene ommuring, waarin verder nog drie gebouwtjes te zien zijn waarvan het onderhavig type er één is; de twee andere gebouwtjes zijn van het gewone pĕṇḍapa-model met vier stijlen: rechthoekig grondplan, onderbouw, houten vloer, dak.

Ons huisje wordt verder niet door den tekst of door de handeling

---

[1]) Nieuw Mal.-Ned. Wdb. s.v. balai.

[2]) Bibliotheca Javanica 2, 1931, p. 24—27. Moojen, Kunst op Bali, p. 77—78 handelt over de functie van dit soort lustverblijven op Bali en Java en verwijst daarbij naar de *bale kambang* op het Panataran-relief.

[3]) Rāmāyaṇa, oudjavaansch heldendicht, uitgegeven door H. Kern, 1900; zie hierbij de vertaling van S. XI door Juynboll, B. K. I. 81, 1925, p. 122.

[4]) Foto 159 Monografie v. Brandes = f. O. C. 159, vgl. ook f. Mon. 158. Op foto 159 staat ons gebouwtje links onder.

[5]) Zie Hoofdstuk II, p. 27, noot 1.

[6]) Deze poort van het paleis der Kaurawa's deed Brumund, die den afgebeelden tekst nog niet *kon* raadplegen, spreken van een „Hindoetempel" en „tempel", V. B. G. XXXIII, 1868, p. 228.

van de op het relief afgebeelde personen verklaard[1]). Zooals gezegd onderscheidt het zich van de twee andere typen op hetzelfde relief doordat het van *vierkant* grondplan is, *zonder* houten vloer; de stijlen staan op neuten welke direct op den onderbouw rusten, zij dragen een enkelvoudig tentdak bekroond door een topstuk. In zooverre onderscheidt het gebouw zich in constructie van het gelijksoortige type in den vijver te Djawi[2]), dat er pannen op het dak te zien zijn en dat de onderbouw een flauwe versiering (in den vorm van een tusschen dunne randen omvat lang paneel) aan elke zichtbare zijde vertoont. Zie bijgaande schets.

FUNCTIE.

Hoewel dit gebouwentype in tegenwoordige kraton's op Java voorkomt, is er in dit geval, waar wij geen uiterlijke kenteekenen als houvast hebben, eigenlijk niets anders van te zeggen, dan dat het *niet het voornaamste* gebouw in den afgebeelden kraton moet voorstellen; als zoodanig immers zien wij op een voorgaand reliefgedeelte in deze zelfde serie een groote zesstijlige rechthoekige pĕṇḍapa[3]) op hooge basis van steen, waarop de bekende dobbelpartij (= in het Jav. een *schaak*partij, volgens Van St. Callenfels) wordt gespeeld. Ons vierkant gebouwtje is geen *woon*huis, voor dat doel worden dergelijke gebouwtjes thans nimmer gebruikt; ons blijft slechts over om te denken aan de functie van vele gebouwtjes van het zelfde type in of bij tegenwoordige kraton's. Deze functie kan verschillend zijn. Wij durven niet met zekerheid een naam op te geven, die voor dit

---

[1]) Door Brumund „pandopo", door Brandes „huis" genoemd, verder niet behandeld.

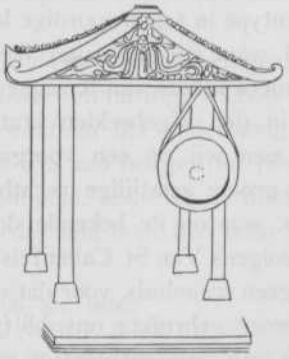
[2]) Zie onder **C**, 1, waar ons gebouwtje natuurlijk een andere functie heeft en in een vijver geplaatst is.

[3]) Over dit laatste gebouw meer in het Hoofdstuk over zes stijlen.

type in den tijd van Djago gold, doch kunnen wel zeggen, dat dit het eenige geval in de Oost-Javaansche reliefkunst is, waarbij een gebouw van juist dit type in een ommuurd kratonerf voorkomt.

3.

Het gebouwtje staat op een onverklaard relief van *tjaṇḍi Kĕḍaton*[1]). Wat de constructie betreft kan, in aansluiting met wat in het algemeen over dit type reeds opgemerkt werd, nog gezegd worden, dat hier de steenen onderbouw — voor zoover zichtbaar — twee geledingen vertoont[2]) ; verder, dat de stijlen hier bepaald *rond* schijnen te zijn (alleen de rechter achterstijl is geheel zichtbaar). Bij het dak, dat schematisch weergegeven is, zien wij op het voorste dakschild, in plaats van dakpannen, een versiering bestaande uit een afhangende slip met aansluitende krullen — een soort guirlande. Het spreekt vanzelf, dat op deze wijze in werkelijheid zoo'n dak nooit versierd kan zijn geweest. De schematische versiering wordt aan den onderkant door den dakrand afgesloten, terwijl de driehoek van het dakschild aan de twee opstaande zijden een schijnbaar gladde hoekkeperbekleeding vertoont, die aan de ondereinden omkrult. Rechts vóór en links achter zien wij schematische aanduidingen van vorstpannen. Het dak wordt bekroond door een plat topstuk, dat aan de onderzijde versierd is met een schematische bloemfiguur. Zie bijgaande figuur.

1) Foto O. D. 3421; zie Krom, Inleiding II, p. 227 (No. 27): „een mannetje, dat op een gong slaat". Persoonlijk gelooven wij eerder, dat de figuur een *vrouwelijk daemonisch wezen* moet voorstellen; voor de wijze waarop de persoon in quaestie met hangborsten is uitgebeeld, verwijzen wij naar de rākṣasī's van de andere reliefs uit deze onverklaarde serie, waarvoor men Krom, o.c. p. 227 en f. O. D. 3418, 3419, 3420 raadplege.

2) In zooverre komt ons gebouw met gong in constructie overeen met *sommige* gamĕlan-afdaken en *sommige* koelkoel's, dat er *geen houten vloer*

FUNCTIE.

In het gebouwtje is een persoon zichtbaar, die op een gong slaat. Deze gong hangt onder het dak aan twee koorden. Wij moeten ons een en ander als volgt voorstellen: in werkelijkheid zijn bij deze gebouwtjes de vier stijlen aan hun boveneinde door dwarsbalken verbonden; deze laatste zien wij op het relief niet, aangezien zij door het dakschild aan het oog onttroken zijn. Eén dezer dwarsbalken, in dit geval die aan den voorkant, draagt even vóór de plaats waar hij aan den rechtervoorstijl verbonden is twee van één punt uitgaande koorden, die elk aan hun ondereinde bevestigd zijn aan een „zijkant" van de gong, op de wijze waarop tegenwoordig een gong wel aan een standaard hangt. Van een gongstandaard is in dit geval echter geen sprake. De gong behoort, verder, niet tot een gamĕlan-stel maar schijnt in dit geval bepaald de functie van een *signaalbekken* uit te oefenen[1]).

Met de rechterhand houdt onze (op één knie hurkende) persoon een *taboeh*-achtig slaginstrument vast, terwijl de linkerhand een „zijkant" van de gong omklemt[2]).

Hoewel het relief onverklaard is, wordt door de aanwezigheid van deze als signaalbekken opgehangen gong de functie van dit gebouw eenigszins bepaald. Aangezien echter de gong, zooals gezegd, geen *houten* signaalblok is en niet tot een gamĕlan-stel behoort, durven wij in dit geval niet een bepaalden naam voor het gebouwtje op te geven, daar wij niet zeker weten of termen als *pagongan* en dergelijke vroeger gebruikt werden voor gebouwen met gong als *signaalbekken*.

Wij kunnen dit gedeelte afsluiten met de mededeeling, dat dit het eenige geval in de geheele Hindoe-Javaansche reliefkunst is waarbij een gong in *deze* functie hangt in een daarvoor bestemd *gebouw*[3]).

---

aanwezig is boven den steenen onderbouw, terwijl vrijwel alle Balineesche koelkoel's en vele Javaansche wachthuisjes met tong-tong van *vierkant grondplan* zijn.

[1]) Knebel (O. R. 1904, p. 116, No. 26) spreekt in een korte beschrijving van dit relief over: „Een zittend mannetje, met een knuppel alarm slaande op een hangende gong".

[2]) Mr. J. Kunst was zoo welwillend zich, op ons verzoek, bereid te verklaren aan deze gong een artikel te wijden, dat binnenkort verschijnen zal. Naar dit artikel mogen wij hier verwijzen voor het in musicologisch opzicht belangrijke van deze reliefvoorstelling, waarvan hier natuurlijk slechts de bouwkundige gegevens verwerkt konden worden.

[3]) Zie voor de wijze waarop bij de Gajo's een *gong* als *signaalbekken* onder het dak van een (anders dan op het Kĕdaton-relief geconstrueerd) huis op-

D.

Indien men het lustverblijf op een (onder **C** behandeld) tafereel van Panataran uit den aldaar afgebeelden vijver licht en het, mét zijn onderbouw, op den beganen grond neerzet, dan heben wij reeds een idee van het eenvoudigste van de drie typen, welke in deze afdeeling behandeld zullen worden. Zie Plaat III.

Type No. 1: betrekkelijk lage, onversierde, vierkante steenen onderbouw, vier steenen neuten, vierkante houten vloer, vier onbewerkte houten stijlen, een enkelvoudig tentdak bekroond door een topstuk van gebakken aarde.

Dit type komt, zooals men weet, op Java en Bali nog voor; men treft het daar in vele exemplaren aan en gebruikt het voor verschillende doeleinden.

In het volgende zal alleen getracht worden om na te gaan, waarvoor het volgens de *reliefvoorstellingen* moet dienen, waarbij in het kort iets gezegd kan worden over kleine verschillen in constructie naar aanleiding van wat wij op genoemde reliefvoorstellingen afgebeeld vinden. Wij zullen beginnen met de onverklaarde reliefs van

Djawi.

De gebouwen van type No. 1 zijn op de reliefs van Djawi vrijwel uniform van constructie, wij kennen ze op deze reliefs in acht exemplaren (f. O. D. 1847—1851, 1853, 1856). De onderbouw is, evenals het dak, overal glad gelaten; de vloeren vertoonen geen constructieaanduidingen en worden slechts in enkele gevallen zwaarder dan de overige voorgesteld (f. O. D. 1847—1848, 1853, 1856). Of in één geval (f. O. D. 1850) de stijlen oorspronkelijk bewerkt waren is thans, wegens verwering van de reliefsteenen, niet meer met zekerheid na te gaan. (f. O. D. 1850: Pl. III, 2; f. O. D. 1848: Pl. III, 1; f. O. D. 1848—1847: Pl. III, 3).

Aangezien de reliefs van dezen tempel onverklaard zijn moeten wij, op zoek naar gegevens aangaande het doel dezer gebouwen, afgaan op de plaatsing dezer laatsten ten opzichte van elkaar of van andere zaken, welke op de desbetreffende reliefgedeelten te vinden zijn.

gehangen wordt: Van Eerde, De volken van Nederlandsch Indië, deel 1, bij het artikel van J. J. Kreemer „De bewoners van de Gajo- en Alaslanden", o.c. 113 (rechts op de foto).

Wat deze plaatsing betreft, het valt op, dat zeven van de acht exemplaren in de buurt van een groot tempelcomplex afgebeeld zijn, terwijl het achtste in de omgeving van een huis of paleis opgesteld staat. Over genoemde voorstelling van het tempelcomplex in zijn geheel, zal op p. 137—138 nog iets gezegd worden, naar aanleiding van een poging tot reconstructie door Parmentier.

Hier behoeft slechts te worden medegedeeld, dat onze zeven gebouwtjes bij een ommuurd tempelterrein geplaatst zijn: in de buurt van riviertjes (f. O. D. 1847); van al dan niet bij het complex behoorende kunstmatige waterloopjes tusschen steenen wanden en gevoed door spuiers (f. O. D. 1849); van een kunstmatigen vijver met een (boven bij rubriek **C** behandeld) gebouwtje er in, welke vijver zeer waarschijnlijk in een of ander verband tot den tempel gedacht is en gevoed wordt door genoemde waterloopjes (f. O. D. 1850).

Zes dezer gebouwtjes staan om of dicht bij den tempel zelf, het zevende naast den vijver. Parmentier denkt (p. 138, noot 2), dat er zich in werkelijkheid nog één der gebouwtjes, die hij „pavillons" noemt, vóór het tempelterrein bevonden zou moeten hebben, naast een lange *bale*.

Het achtste exemplaar van Djawi staat (eenigszins verscholen) in de buurt van een ommuurd huis-, of paleiserf en is afgebeeld op f. O. D. 1856 (links onder). Onze gebouwtjes zijn dus geplaatst: *om een tempelterrein heen; naast een bij dien tempel behoorende(?) badplaats of vijver; in de buurt van een ommuurd huis-, of paleiserf.*

Trawoelan.

Op wat wij gemakshalve de reliefs van Trawoelan[1]) zullen noemen, komt ons type — met variatie in de uitbeelding — acht keer voor.

Zoo zien wij het nu eens, vrijwel geheel vlak gelaten, in de directe omgeving van een gesloten huis van rechthoekig grondplan staan (f. O. D. 1662) in een landschap[2]); dan weer meer uitgewerkt — vier vloerranden — op een onderbouw, die aan den bovenkant schijnt te bestaan uit aangestampte aarde met zijwanden van baksteen of

---

[1]) Krom, Inleiding II, 2e dr., p. 186—188.

[2]) Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W., door Groeneveldt en Brandes, 1887, p. 130, No. 432: „Twee gebouwtjes, een huis en een open koepel, op neuten eenigszins van den grond gebouwd....". Zie ook de nieuwe foto van dit relief in de collectie Bat. Mus., No. 586 (naar een opname van Dr. Th. à Th. van der Hoop).

rolsteen (f. O. D. 1771 : Pl. III, 7). Dit keer is het gebruik, dat van ons (aan drie zijden door een landschap omgeven) gebouw gemaakt wordt, duidelijker: twee personen zitten op den houten vloer, naast het huisje ziet men een staande figuur, terwijl een kind of een panakawan op den onderbouw zit [1]). Een soortgelijken onderbouw zien wij ook op f. O. D. 2563; op dezen onderbouw staat een huisje van ons type. Het dak, dat met plantaardig materiaal gedekt is, heeft een onderrand met uitstekende daksparren. Dit huisje is in zooverre zeer interessant, dat wij op den houten vloer twee voorwerpen afgebeeld zien, lijkende op stompe rijstkegels als offers, waarvoor men bladeren heeft neergelegd, waarvan de uiteinden over den vloerrand neerhangen [2]). Een persoon met een dienaar of een kind staan naast ons huisje in een landschap en schijnen iets met deze voorwerpen te doen of gedaan te hebben. Pl. III, 6.

Een ander tafereel laat ons een soortgelijk type zien (met variatie in de uitbeelding) naast of achter een zesstijlige *bale* en een ander gebouw, dat gedeeltelijk nog te zien is (f. O.D. 2560), het geheel weer in een landschap. Dit keer is het dak meer bewerkt: hoekkeperpannen, met aanduiding der panrijen (pannen zelf niet) op het voorste dakschild. De onderbouw daarentegen is weer geheel glad gelaten. Pl. III, 4.

Voorts zien wij deze gebouwtjes staan in en bij een interessant complex, dat zichtbaar wordt wanneer men het reliefgedeelte op f. O. D. 1770 laat aansluiten bij dat van f. O. D. 1772 (zooals Prof. Krom bij de zich in Leiden bevindende afdrukken dezer foto's aanteekende). Bij dit complex staan eenige gebouwtjes vóór een, van een gespleten poort voorziene, tempelommuring. In deze tempelommuring welke weer door elkaar kruisende binnenmuren in vier stukken verdeeld is, staat een gebouw van ons type in het rechter achtergedeelte.

Vóór den tempel is een plein zichtbaar. In het midden van het

---

[1]) Het is zeer waarschijnlijk dit reliefgedeelte, dat Knebel in O. R. 1907 („Beschrijving Hindoe-oudheden in de Afdeeling Mâdjâkertâ der Residentie Soerabaja") op p. 35, onder No. 54 beschrijft. Wat Knebel voor kali-steenen bij een rivier aanziet, zijn in werkelijkheid de natuursteenen of baksteenen van den onderbouw, want van een rivier is eigenlijk niets te zien. Ook onder No. 53 (o.c. p. 34) wordt door Knebel een relief beschreven, dat tot de Trawoelanserie behoort.

[2]) Stutterheim (B. K. I., 89, p. 263) vat de voorwerpen anders op, hij schrijft over „een tweetal lingga-achtige voorwerpen", die „met daarvoor liggende offers worden geëerd, waarschijnlijk door den voor de bale staanden persoon".

plein staat, evenwijdig aan den voormuur van het complex, een groote, rijkversierde, achtstijlige open *bale*. Aan de twee „onderste" hoeken van het terrein waarop dit gebouw staat, zien wij onze gebouwtjes geplaatst (telkens één), nu voorzien van een vloer met planken en vloerranden, terwijl de dakschilden dakpannen vertoonen [1]). Pl. III, 8. Aan de twee andere hoeken van genoemd terrein (dus nu vóór of naast de hoeken van den vóórmuur van het complex), staan soortgelijke gebouwen maar nu op een *hoogen* onderbouw, een type, dat wij onder **D**, type No. 2 zullen behandelen. Pl. III, 14.

Men zou kunnen opmerken, dat ook bij een in het voorgaande genoemd complex op een reliefgedeelte van Djawi, onze gebouwtjes o.a. in de buurt of naast een lange *bale* staan vóór een tempelmuur.

Ten slotte zien wij op f. O. D. 1671 (zie Catalogus Bataviaasch Genootschap No. 436e, en vgl. fotocollectie B. G. No. 587 naar een in 1934 genomen opname van Dr. Th. à Th. van der Hoop) ons gebouwtje in een landschap staan bij een vierstijlig, open, rechthoekig gebouw. Het dak van ons type is nu weer voorzien van dakpannen, de onderbouw vertoont, aan de hoeken, halfronde versterkingen. Pl. III, 5. Op den houten vloer van ons vierkant gebouwtje staat een voorwerp, dat op de zelfde wijze afgebeeld is als de drie direct naast elkaar staande voorwerpen op den houten vloer van het rechthoekig gebouwtje op ditzelfde reliefgedeelte. (Pl. IV, 20).

Deze vier voorwerpen lijken, wat hun vorm betreft, niet precies op de bovengenoemde van f. O. D. 2563 (zie p. 64). Toch meenen wij, dat ook zij een gewijde functie bezitten, aangezien zij precies lijken op die, welke wij aantreffen in gebouwtjes van vierkant grondplan geplaatst in Durgā's verblijf op reliefs van Tigawangi [2]). Misschien kan zelfs gedacht worden aan een poging tot weergave van beelden tegen een achterstuk met accoladevormig boveneinde. Dat in dit type van gebouwen op andere tempelreliefs inderdaad beelden worden voorgesteld, zal straks blijken. Ten aanzien van de voorwerpen op dit Trawoelan-relief wachten wij echter nader onderzoek aan den steen zelf af.

De gegevens van Trawoelan leeren dus, dat ons type gebruikt wordt voor *min of meer gewijde doeleinden* (offers, tempelomgeving) *en voor profaan gebruik* (huiselijk tafereel met zittende personen op

[1]) De aarden topstukken, bij alle acht exemplaren van ons type te Trawoelan aanwezig, vermelden wij niet telkens afzonderlijk, aangezien zij bij de algemeene beschrijving reeds genoemd zijn.

[2]) Zie beneden onder type No. 2 (Tigawangi) van deze rubriek **D**.

den houten vloer), terwijl in twee gevallen (bij het gesloten rechthoekig huis, en bij de zesstijlige *bale*) in dit opzicht onzekerheid blijft heerschen; zie voor genoemd gesloten huis p. 168—170.

Panataran.

Pĕnḍapa-terras, onverklaarde reliefs: op foto Van Kinsbergen 322 (zie ook f. O. D. 2981) komt ons gebouwtje voor bij den oever van een groote rivier of aan een zeestrand, het z.g. *jaruman atat*-tafereeltje[1]). De onderbouw is interessant omdat hierbij op slangenlijven gelijkende kronkels een rol schijnen te spelen; zooals men weet komen ook in werkelijkheid bij het pĕnḍapa-terras — waarop dit reliefgedeelte aan de Westzijde staat — gekronkelde slangenlichamen voor. Zoolang het reliefgedeelte met de daarbij aansluitende (waarschijnlijk tot één verhaal behoorende) stukken niet verklaard is, durven wij over het doel van ons bouwsel op dit relief niets met zekerheid te zeggen. Wij beelden het niet af.

Soekoeh.

Op de reliefs van dit heiligdom komt ons type vier keer voor, nu eens op verklaarde dan weer op onverklaarde reliefs. Zoo zien wij het twee keer op Sudamala-tafereelen, die door Van Stein Callenfels reeds werden vergeleken met overeenkomstige scènes op Tigawangi-reliefs[2]). Bovengenoemde geleerde noemde onze twee gebouwtjes een *bale*, die staat op de plaats van Durgā's kerkhof, dat in het tweede geval in een lusthof veranderd is volgens den Sudamala-tekst. De *bale* komt ook voor op de desbetreffende Tigawangi-reliefs, dáár echter in een ingewikkelder vorm (zie onder D. type No. 2).

Zonder dat met zooveel woorden te zeggen, heeft Van Stein Callenfels eenige reden om hier over een *bale* te spreken, want bij de beschrijving van den lusttuin vindt men in de Sudamala (Z. III, 4) den term: *bale tajug amarapat*[3]), terwijl ook op onze Soekoeh-reliefs — evenals op enkele desbetreffende Tigawangi-paneelen — een *vierkant* gebouwtje van het *bale*-type, voorzien van een topsieraad (tajug), te zien is.

Onze *bale*'s van Soekoeh — dat zijn telkens de *voorste* gebouwen op de in noot 2 genoemde paneelen — geven geen steenen onder-

[1]) Zie Publ. O. D. I, 1925, p. 37.

[2]) Sudamala-editie, pl. 15 (= f. O. D. 7118), p. 134; pl. 17 (= f. O. D. 7119), p. 135.

[3]) Zie de varianten op p. 51 der tekst-editie.

bouw te zien (f. O. D. 7118), of hoogstens vier randen, die iets dergelijks eventueel zouden moeten aangeven (f. O. D. 7119). De pannen van het dak en de topstuken zijn, evenals de vier vloerranden, zeer duidelijk afgebeeld. Pl. III, 11—12. Uit een onlangs door Stutterheim voorgestelde reliefverklaring van het tafereel op f. O. D. 7126, zou kunnen blijken, dat het gebouwtje op Pl. III, 10 staat in de buurt van *gewijde* personen. Dit bouwsel wordt door Stutterheim (Djawa, 1935, p. 48b) een *bale* genoemd.

Resumeerende kan dus, uit de gegevens onder **D**, type No. 1 worden opgemaakt, dat ons type op de besproken reliefs meestal dient voor gewijde doeleinden, soms voor profaan gebruik.

Type No. 2: betrekkelijk hooge, meestal versierde of geprofileerde onderbouw, die al dan niet voorzien is van een trapje; verder gelijk aan type No. 1, met deze uitbreiding, dat de vier stijlen wel eens bewerkt en met name gedraaid zijn.

Djago.

Dat wij ook bij min of meer verklaarde reliefs in ons onderzoek wel eens op moeilijkheden kunnen stuiten, wordt duidelijk wanneer wij een blik slaan op foto 182 der Djago-Monografie van Brandes (= f. O. C. 182). Deze afbeelding laat ons slechts een gedeelte van een reliefvoorstelling zien, een gedeelte, dat bovendien nog geschonden is juist op de plaats waar een gebouwtje staat, dat wij in onze studie kunnen gebruiken. Pl. III, 13.

De reliefverklaring van Van Stein Callenfels leert, dat ons gebouwtje volgens de bedoeling van den beeldhouwer staat: *in Indra's hemel*[1]). Deze plaatsing duidt reeds op zich zelf op een min of meer *gewijd karakter* van ons bouwsel, hetgeen — wat de constructie betreft — bevestigd wordt door de gegevens op andere straks te bespreken tempelreliefs.

Wij zien voorgesteld een klein gebouwtje op hoogen onderbouw. Deze onderbouw bestaat (van onderen naar boven gerekend) uit een vierkant onderstuk, waarvan de zichtbare „voorzijde" een, door een dunne band omsloten, vierkant paneel vertoont. Uit het vierkant onderstuk rijst — in onverbrekelijk verband daarmede geconstrueerd

[1]) Publ. O. D. I, p. 46; Krom: Inleiding, 2e dr. II, p. 120.

zijnde — een soort bovenstuk op, dat twee of drie telkens verder uitspringende dunne horizontale lijsten vertoont met een daaroverheenstekende zwaardere, vlakke kroonlijst. Verder vier steenen neuten, die een uit *twee* lagen bestaanden houten vloer dragen. Deze lagen rusten zonder onderbreking op elkaar.

Dan wordt de zaak eenigszins onzeker; uit het relief schijnt men te mogen opmaken, dat er vier *gedraaide* stijlen aanwezig zijn, die een enkelvoudig tentdak dragen, waarvan het topstuk juist op den aansluitenden steen stond, die nu verdwenen is, terwijl het ook mogelijk is, dat op dien steen nog meer daketages te zien waren, zoodat wij hier met een ander type (zie **D**, type No. 3) te doen hebben. Hierbij dient gezegd, dat in de overeenkomstige omgeving op een Soerawana-relief, dat in dit verband door Van Stein Callenfels werd besproken (zie boven), éénstijlige gebouwen met meervoudig tentdak voorkomen.

Of er zich nog iets op den houten vloer bevonden heeft is niet meer na te gaan, ook niet of aan één zijde van den onderbouw een trapje tot het gebouw zelf toegang gaf.

Wij hebben hier dus te doen met een geheel, waarvan de onderbouw even groot of zelfs grooter is dan het gebouwtje, dat er op geplaatst is. Het is niet onmogelijk, dat de beeldhouwer, die in Indra's verblijf een gebouwtje plaatste, gedacht heeft aan de in werkelijkheid waarschijnlijk op Java (evenals nu nog op Bali) bestaan hebbende kleine godenhuisjes van dit zelfde type, waarover nog verder gesproken zal worden bij de bespreking van andere desbetreffende tempelreliefs. Brandes noemt ons bouwsel „een tempel" (Mon. p. 64), Van Stein Callenfels (Publ. O. D., I, p. 46) „een pendapa".

Trawoelan.

Bij **D**, type No. 1 werd (onder de Trawoelan-reliefs) reeds melding gemaakt van een interessant complex, dat ontstaat wanneer men (overeenkomstig het boven gezegde) foto O. D. 1770 combineert met 1772 (zie p. 64). Zooals daar reeds werd medegedeeld, komt het type, dat wij nu behandelen, in twee exemplaren voor op een voor een tempelommuring gelegen terrein in het midden waarvan een groote, rijkversierde, achtstijlige open *bale* staat, met een viertal kleinere gebouwtjes er om heen. Twee van die kleinere gebouwtjes staan aan den kant van den tempelmuur, twee aan de andere twee hoeken van genoemd voorplein.

Die aan den kant van den tempel, behooren tot het in behandeling

zijnde type en staan ieder aan een hoek van den vóórmuur van het tempelcomplex, dat op den achtergrond zichtbaar is. Het gebouw aan den rechterkant (van den beschouwer van het relief af gerekend) van dezen vóórmuur is gaaf, dat aan den linkerkant slechts voor een gedeelte op het reliefgedeelte zichtbaar en bovendien sterk verweerd. Zoowel uit de symmetrie van het geheel als uit de nog te raadplegen bouwkundige gegevens behoort dit laatste gebouw echter zeer waarnschijnlijk tot het type waarover het hier gaat. Bij de bespreking van de onderdeelen der constructie hebben wij in ieder geval een houvast aan het gave gebouw. Pl. III, 14.

Zooals bij **D**, type No. 1 (Trawoelan) reeds werd medegedeeld, hebben wij hier te doen met gebouwtjes, die in een of ander verband tot het tempelcomplex staan (zie ook onder **D**, type No. 1, Djawi) en dus een min of meer gewijde functie schijnen te bezitten.

Het gave gebouwtje bestaat uit de volgende onderdeelen: een betrekkelijk hooge onderbouw, versierd en geprofileerd, zonder trap; daarop een in vergelijking met dezen onderbouw betrekkelijk klein gebouwtje.

De onderbouw is (van onderen naar boven gerekend) als volgt geprofileerd: een glad gelaten plint, dan een inspringende dunne horizontale band, waarop een teerling volgt waaruit liggende ruiten en vierhoeken naar voren springen. Dan weer zoo'n dunne band (nu waarschijnlijk uitspringend) waarop weer een vlakke, dikkere lijst (als aan den onderkant) volgt. Over dit geheel steekt dan nog een zwaardere kroonlijst uit, aan den onderkant waarvan een dun horizontaal lijstje zichtbaar is, dat zich misschien ook aan het boveneinde bevonden heeft.

Op dezen onderbouw staat een gebouwtje, dat in hoofdzaken lijkt op de twee andere (op lagen onderbouw) aan den onderkant van het relief (zie **D**, type No. 1, Trawoelan), met dit verschil, dat de neuten grooter afgebeeld zijn (in overeenstemming met de grootere afmetingen van ons type in vergelijking met die van de twee kleinere bovengenoemde gebouwtjes) terwijl ook de stijlen zwaarder zijn; of deze laatste vroeger een versiering hadden, is nu niet meer na te gaan.

Dergelijke gebouwen vindt men tegenwoordig op Bali in of bij tempelenceintes terug. Zij dienen daar voor verschillende doeleinden. In vergelijking met wat Bali leert, schijnt een plaatsing als deze, aan weerszijden van een tempelmuur bij een gespleten poort, te duiden op een *gewijd* bouwwerk.

Djaboeng.

Een relief aan dezen tempel, dat nergens speciaal vermeld wordt, laat weer een gebouwtje van ons type zien [1]). Dit relief vertoont een (waarschijnlijk mannelijk) persoon staande voor een klein gebouwtje op vierkanten, hoogen onderbouw, waartegen een trapje is uitgehouwen waarvan een vleugel tegen den onderbouw aansluit. De aslijn van de trap loopt dus parallel met de zijde van den onderbouw, waartegen de trap geplaatst is. Iets dergelijks zullen wij bij dit type op de reliefs meer aantreffen. De trap bestaat uit drie treden en reikt niet geheel tot den bovenkant van den onderbouw, zooals ook bij bovengenoemde andere reliefs het geval is. Pl. III, 15.

Vóór den onderbouw staat aan de zijde van de trap een boom, met daarnaast een krulversiering tegen de trap aan. Aan een andere zijde nog een boom of plant; boven een krulversiering. Ons bouwsel heeft een enkelvoudig tentdak waarvan het topstuk verweerd is (baksteen!). Wat de verdere constructie betreft kan worden opgemerkt, dat de rechterachterneut (van den beschouwer van het relief af gerekend) wat naar voren gebracht is; aan een midden-neut hebben wij, in dit geval, niet te denken.

Datgene waarop wij speciaal de aandacht zouden willen vestigen is dit: op den houten vloer staat, volgens ons onderzoek aan het relief zelf, *een beeldje tegen een achterstuk*, de handen van het staande beeldje zijn voor de borst samengebracht. Op de foto O. D. is dit niet duidelijk hoewel men wel ziet, dat er een staand voorwerp op den houten vloer aanwezig is, waarnaar de persoon naast ons gebouwtje kijkt. Wij hebben hier dus een voorstelling, die in elk geval *beeldenvereering* weergeeft, wat ook de werkelijke beteekenis van dit onverklaarde relief moge zijn. Door de plaatsing van dit beeldje in ons gebouw wordt — geheel afgezien van een eventueel later volgende reliefverklaring — bewezen, dat wij hier met een *godenhuisje* te doen hebben. Het type van ons huisje vindt men in deze functie (nu meestal *niet* voorzien van een beeld) op Bali terug in huiserven of tempelenceintes.

Beeldenvereering zullen wij ook verder onder **D**, type No. **2** aantreffen.

---

[1]) Zie, voor tjaṇḍi Djaboeng, Krom, Inleiding 2e dr., II, register s.v. Djaboeng met literatuuropgave over dezen tempel aan het einde van Hoofdstuk Zeventien (o.c. p. 208). Het gebouwtje ziet men op f. O. D. 6786 (rechts). Bij ons bezoek ter plaatse werd van dit relief een foto gemaakt en bestond gelegenheid om schetsjes te maken naar de reliefs zelf.

Wat ons beeldje zelf betreft, het voornaamste wat er over te zeggen valt is reeds medegedeeld. Afzonderlijk dient echter te worden vermeld, dat aan den onderachterkant van den tempel zelf, in een gat van den muur, een klein steenen beeldje (staande, tegen een achterstuk, met de handen vóór de borst samengebracht) aanwezig is [1]). Op dit beeldje werd, voor zoover wij weten, nergens gewezen. Of het ook vroeger tot den tempel behoord heeft weten wij niet. Het hoofdbeeld is het waarschijnlijk niet geweest, daarvoor lijkt het veel te klein. Het is niet onmogelijk, dat het vroeger in een godenhuisje bij den tempel gestaan heeft, hetgeen aan onze reliefvoorstelling eenig „relief" zou kunnen geven. Immers, ook daar zien wij in een huisje een dergelijk staand beeldje met de handen vóór de borst. Ons beeldje achter dezen tempel is, wat de grootte betreft, precies geschikt voor zoo'n plaatsing in een klein godenhuisje.

Tigawangi.

Zooals wij reeds eerder in dit werkje hebben medegedeeld (p. 28), vertoonen de reliefs van den grooten [2]) tjaṇḍi Tigawangi o.a. illustraties van de Sudamala.

Wij treffen ons gebouwtje te Tigawangi het eerst aan op een relief „dat ongetwijfeld ons het oogenblik geeft, dat Kunti op het kerkhof is aangekomen om hare opwachting bij Durgā te maken" [3]). Behalve op Durgā's eigen tempel en andere op het kerkhof aanwezige zaken wijst Van Stein Callenfels, aan wiens dissertatie wij de hier gebruikte citaten ontleenen, ook op ons gebouw: „Verder staat er op den achtergrond nog een bale, waarin een voorwerp, dat eigenlijk nog het meest weg heeft van een beeld tegen een achterstuk" [3]).

Op een volgend paneel is Durgā uit haar tempel gekomen, wij bevinden ons nog in dezelfde omgeving waarbij ons gebouwtje weer voorkomt en nu door Van Stein Callenfels „een open pavillioen (bale)" genoemd wordt [4]).

Het voorwerp, dat er in staat is nu, hoewel aanwezig, niet duidelijk meer te zien, het wordt door Van Stein Callenfels dan ook niet apart

---

[1]) Een foto van dit beeldje werd, bij ons bezoek aan den tempel, genomen. Voor zoover wij uit de fotocollectie te Leiden konden opmaken, is er nog geen desbetreffende foto O. D.

[2]) In tegenstelling tot die van den kleineren tempel aldaar.

[3]) Sudamala, p. 117, ill. 3 (= f. O. D. 7098). Zie Pl. III, 18.

[4]) S. p. 117, ill. 4 (= f. O. D. 7099, vgl. 7100). Zie Pl. III, 16.

genoemd. De bouwkundige details wijken, zooals wij zien zullen, vergeleken bij die van ons vorig gebouwtje een weinig af.

Een ander relief [1]) uit deze serie geeft de laatste afbeelding van ons type te Tigawangi, nu staande in het kerkhof, dat in een lusthof veranderd is (vgl. Soekoeh, p. 66). Deze keer wordt het door **V**, St. C., evenals het voorwerp dat nu weer duidelijker voorgesteld is, niet genoemd. Zie Pl. III, 17.

Zelfs indien wij verder geen gegevens ter beschikking hadden, kan uit de plaatsing van onze drie gebouwen in de directe nabijheid van Durgā's verblijf in een kerkhof — dat in één geval een lusthof wordt waarbij de gebouwtjes echter blijven staan — alvast dit worden afgeleid, dat zij *voor gewijde doeleinden gebruikt* worden volgens de bedoeling van den illustrator. In bouwkundig opzicht wordt deze conclusie door de gegevens bij de te voren (onder **D**, type No. 2) besproken tempels bevestigd.

Indien wij voor de bestudeering van de constructie onzer gebouwen aanknoopingspunten in de werkelijkheid willen zoeken, dient eerst in het kort te worden aangegeven uit welke onderdeelen deze drie gebouwen bestaan.

Evenals dat bij Djago, Trawoelan en Djaboeng het geval is, hebben wij hier weer te doen met een betrekkelijk klein gebouwtje op een, in vergelijking daarmede, hoogen onderbouw, die in dit geval weer bewerkt is (evenals bij Djago en Trawoelan) en drie keer voorzien van een trapje, geplaatst als dat van Djaboeng. In zijn geheel is het gebouw met onderbouw kleiner afgebeeld dan het verblijf van Durgā. Dergelijke kleinere gewijde gebouwtjes op betrekkelijk hoogen onderbouw vinden wij, zooals reeds werd opgemerkt, op Bali [2]) terug als huistempeltje of godenhuisje in een grooten tempel.

De onderdeelen van onze drie gebouwtjes mogen hieronder volledigheidshalve worden medegedeeld.

Onderbouw: Drie keer een betrekkelijk hooge onderbouw, telkens verschillend uitgebeeld hoewel wij hier klaarblijkelijk met hetzelfde gebouwtje te doen hebben.

---

[1]) S., p. 124, ill. 8a (= f. O. D. 7108, links).

[2]) Ook Van Stein Callenfels wijst in deze richting wanneer hij in zijn dissertatie, naar aanleiding van de in dat geschrift behandelde specimina van architectuur op de reliefs, schrijft (p. 138): „Trouwens, ook de andere op de door ons besproken reliefreeksen voorkomende poorten en gebouwen wijzen naar dat eiland en bevestigen in ons de overtuiging, dat het oude Java niet in de tegenwoordige Javaansche dorpen en paleizen moet worden teruggevonden, maar op het Oostelijke eiland".

In het eerste geval zien wij — van onderen naar boven gerekend — de volgende onderdeelen: een vierkant grondplan, een teerling tusschen onderbanden met voetstuk en bovenbanden met kroonlijst. Dit voetstuk is gedeeltelijk onzichtbaar doch te reconstrueeren volgens dat van Durgā's verblijf daarnaast afgebeeld. Op dit voetstuk volgen eenige steeds verder inspringende dunne banden of lijsten (vier of vijf). De teerling bestaat uit glad gelaten hoekpilasters, die aan elken kant — slechts de voorkant is zichtbaar — een diepliggend paneel omsluiten waaruit drie vierkante, vlak gelaten vlakken naar voren springen. Het middelste vlak wordt gedeeltelijk bedekt door een trapje met drie treden waarvan één vleugel tegen den onderbouw gezet is (als bij Djaboeng) met onderbreking van diens profileering. De trap is uit één stuk steen geconstrueerd gedacht en ongeveer gelijk aan die van onze éénstijlige gebouwtjes te Tigawangi. De bovenste trede van de trap reikt tot de onderste lijst boven de teerling van den onderbouw.

Op deze teerling volgen dan weer vier of vijf, nu telkens verder uitspringende dunne banden, die afgedekt worden door een daar weer overheen stekende, zwaardere kroonlijst. Pl. III, 18.

Het tweede geval: vierkant grondplan, voetstuk, teerling, kroonlijst. Het voetstuk vertoont een versiering bestaande uit ronde uitspringende medaillons met bekroning. Of deze versieringen wel bij onzen onderbouw hooren weten wij niet. Verder volgt op het voetstuk een inspringende lijst, waarna de teerling komt, die, aan den voorkant, bestaat uit twee gladde hoekpilasters en een gladde middenpilaster, die samen twee diepliggende paneelen omsluiten uit elk waarvan een kleine liggende ruit naar voren springt. Dan weer een uitspringend lijstje waarop een zwaardere daarover heen stekende kroonlijst volgt. In dit geval geen trap. Pl. III, 16.

Het derde geval: de onderbouw bestaat nu slechts uit één gedeelte, dat gevormd wordt door een diepliggend langwerpig paneel met dunnen rand tusschen zware onder-, en bovenlijsten, die (zelf glad gelaten zijnde) in de gladde hoekpilasters overgaan. Uit het diepliggend paneel springt een langwerpig onversierd vlak naar voren. Aan den „voorkant" van den onderbouw wordt dit vlak gedeeltelijk bedekt door een trapje met twee treden, geplaatst als bij ons eerste geval. De bovenste trede reikt niet tot aan den bovenkant van den onderbouw welke laatste — aan den bovenkant — nog een dunne horizontale geleding vertoont. Pl. III, 17.

Neuten: in alle drie gevallen vier, in het vierkant geplaatste,

steenen neuten, welke niet van het gewone model zijn maar als vierkante blokjes worden afgebeeld, behalve in het derde geval waar wij — aan den „voorkant" — een vierkant blok naast een neut van het gewone model zien, hetgeen te wijten is aan afslijting of aan zucht tot variatie, aangezien zulks in werkelijkheid wel nooit voorgekomen zal zijn. (Pl. III, 17).

Houten vloeren: drie keer een houten vierkante vloer zonder verdere constructie-aandudingen, behalve in het tweede geval waarbij wij vier buitenranden eenige horizontaal naast elkander liggende planken zien omsluiten (op het relief onduidelijk, Pl. III, 16).

Stijlen: telkens vier stijlen, in het eerste en derde geval voorzien van ronde, uitbollende, horizontale geledingen welke aan gedraaide stijlen doen denken. In het eerste geval is aan den onderkant van de stijlen een soort rond potvormig voorwerp te zien, dat met de stijlen uit één stuk geconstrueerd gedacht schijnt. Dit soort ronde stijlen (vgl. **D**, type No. 2, Djago) zullen wij ook bij andere typen van reliefgebouwen aantreffen, met eenige variatie in de uitbeelding.

Dakconstructie: waar wij het enkelvoudig tentdak, gedekt door houten pannen en bekroond door een aarden topstuk, in het tweede Hoofdstuk reeds behandeld hebben, behoeft in dit geval slechts gewezen te worden op een randversiering aan de ondereinden van het dak in ons eerste geval. Zie Pl. III, 18. De versiering is schematisch, waarschijnlijk hebben wij in de werkelijkheid hierbij aan al dan niet beschilderde doeken te denken naar aanleiding van wat Bali ons bij dit soort gebouwtjes wel eens, hoewel lang niet altijd, te zien geeft.

Het voorwerp op de vloeren: hebben wij zoowel door de plaatsing van onze gebouwtjes te Tigawangi (n.l. in een kerkhof bij Durgā's verblijf), als ook door hun vorm in vergelijking met dien van dergelijke gebouwtjes in werkelijkheid op Bali, gezien, dat zij een gewijde bestemming hebben, deze bestemming wordt nog gepreciseerd wanneer wij nagaan wat, op de Tigawangi reliefs, op de vloeren van onze godenhuisjes afgebeeld wordt. Wij hebben boven reeds medegedeeld, dat Van Stein Callenfels in het eerste geval sprak over iets, dat „eigenlijk nog het meest weg heeft van een beeld tegen een achterstuk". Indien men nu de oorspronkelijke foto waarnaar illustratie 3 van de Sudamala-uitgave genomen is vergroot, dan blijkt, dat het vermoeden van genoemden geleerde juist is geweest. Men kan zelfs verder gaan en mededeelen, dat het beeld tegen een achterstuk in ons eerste geval met name zou kunnen voorstellen: *een zittende Gaṇeça*. De voorwerpen zijn door ons niet afgebeeld.

In het tweede geval is het voorwerp te onduidelijk voor bepaalde conclusies terwijl in het laatste gebouwtje dit voorwerp eenigszins verweerd en zelfs gedeeltelijk gebroken is. In elk geval kan de vraag gesteld worden of wij — waar driemaal *hetzelfde* gebouw bedoeld werd — niet ook drie keeren met een *gelijksoortig* voorwerp te doen hebben waarvan in één geval duidelijk blijkt, dat het een zittende olifantsgod moet voorstellen. Door dat eerste, zekere, geval van een zittend Gaṇeça-beeld tegen een achterstuk, geplaatst op den houten vloer van ons gebouwtje wordt echter *bewezen*, dat wij inderdaad met een godenhuisje te doen hebben voor den vorm en de plaatsing waarvan reeds naar Bali werd verwezen. Pl. III, 18.

Met de iconografische bijzonderheden van ons beeld willen wij ons in dit geschrift nog niet bezighouden maar wel met het gegeven, dat wij hier — evenals bij **D**, type No. 2 (Djaboeng) — weer met *beeldenvereering in speciaal daarvoor bestemde godenhuisjes* te doen hebben. In zijn inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst (2e dr., I, p. 89) heeft Prof. Krom er reeds op gewezen, dat op Java ook in de huizen een beeldenvereering op bescheidener schaal dan in de tempels plaats gevonden heeft. Kleinere Gaṇeca-beelden en bepaaldelijk *zittende* olifantsgoden kennen wij, zooals men weet, van Java bij honderdtallen. Deze huisjes van Djaboeng en Tigawangi geven nu een aanschouwelijke voorstelling van de wijze, waarop de *kleinere* beelden vroeger in speciaal daarvoor bestemde godenhuisjes op Java geplaatst en vereerd kunnen zijn geweest.

Afzonderlijke Gaṇeça-cultus en plaatsing van Gaṇeça-beelden bij Durgā-figuren en andere goden kennen wij reeds in Midden-Java zooals Krom o.a. aantoonde in zijn artikel „Over het Çiwaïsme van Midden-Java"[1], in welk geschrift genoemde hoogleeraar o.a. speciaal op de hooge vlucht van de afzonderlijke Gaṇeça-cultus bij Midden-Javaansche tempels gewezen heeft en ook reeds de aandacht vestigde op bepaalde over Gaṇeça in verband met andere goden handelende passages uit de Tantu Panggĕlaran (o.c. p. 1).

Het is ook Prof. Krom geweest, die in dit verband de aandacht van schrijver dezes vestigde op een interessante passage uit Jacob Haafner's: Reize in eenen Palanquin[2], eerste deel, p. 352—354,

---

[1]) Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterk., deel 58, serie B, No. 8, 1924, p. 11.

[2]) Reize in eenen Palanquin; of lotgevallen en merkwaardige aanteekeningen op eene reize langs de kusten Orixa en Choromandel door J. Haafner, in twee deelen, te Amsterdam bij Johannes Allart, 1808.

waarvan wij het volgende willen citeeren: „Goneisch heeft geen vrouw noch kinderen. Men vindt zijn afbeeldsel in alle steden en dorpen, op de hoeken der voornaamste straten en wegen, en bij meest alle chauderies en religieuse gebouwen, waar hij in eenen kleinen tempel, van zes à zeven voet in het vierkant, en omtrent even zoo hoog, achter eene geslotene deur van dikke en breede houten traliën, in het donker, als in een gevangenis, zit.

Men offert hem niets dan suikergebak. Zijne beeltenis mag van geen metaal of hout zijn, maar moet uit het enkele stuk eener rots zijn gehouwen. Zijn rijpaard is een Rat". (p. 353, o.c.). En verder: „De Indianen zullen geen huis, zelfs geene hut bouwen, zonder alvorens zijne beeltenis, van klei gevormd, op den grond er bij geplaatst te hebben, en hetzelfve met kurkuma-water te besproeijen, en met bloemen te versieren" (p. 354, o.c.).

Panataran.

In zijn laatste artikel over de Kṛṣṇāyaṇa-reliefs van Panataran (T. B. G., LXIV, 1924, p. 196—206), heeft Van Stein Callenfels een nadere verklaring gegeven o.a. van het tafereel waarop ons gebouwtje (Pl. III, 19) voorkomt[1]). Het staat in een ommuring, waarvan alleen de voorzijde met poort zichtbaar is, in de buurt van een rechthoekig gebouw, dat men afgebeeld vindt op Pl. X, 9 (beschreven in Hoofdstuk VII, p. 197). De ommuring met de gebouwtjes geven weer het paleis der Yawana's, de *Yawanarājya* van Kṛṣṇāyaṇa, Zang II slot.

In den gevolgden tekst is één regel (z. Hoofdst. VII, p. 197) de aanleiding geweest tot het uitbeelden van het geheele tafereel, zooals Van Stein Callenfels heeft aangetoond. In genoemde passage wordt over bepaalde gebouwtjes niet gesproken, zoodat wij ons *vierkant* bouwsel alleen kunnen determineeren naar den vorm.

Dit gebouwtje werd tot nu toe alleen vermeld door Knebel (O. R. 1908, p. 80, Noordergevel, 6o), die het „een sanggar-pamĕlĕngan (bedehuisje)" noemt[2]).

Deze benaming wordt, zooals wij bij onze éénstijlige gebouwtjes op Panataran (p. 33) reeds zagen, door Knebel ook voor gebouwtjes van ander type (één stijl) gebruikt. Uit Knebel's benaming blijkt

[1]) Vgl. O. R. 1908, pl. 106, No. 6 rechts (zie f. Van Kinsbergen 270). De beschrijving van dit relief door Knebel vindt men in dit Rapport op p. 80.

[2]) Slechts ter vergelijking — niet als gelijkstelling — zij hier gewezen op den term Sanggar pamalangan, Krom, Inl., 2e dr., II, p. 185.

echter weer, dat hij ons gebouwtje bestemd achtte voor *gewijde doeleinden*. Dit feit wordt bevestigd door de andere gegevens, die wij reeds in deze rubriek bespraken.

Het is hier weer een betrekkelijk hooge onderbouw, versierd en geleed, met daarop een in vergelijking met dezen onderbouw betrekkelijk klein gebouwtje.

De onderbouw bestaat uit een dieper liggend middengedeelte, dat smaller is dan de twee banden aan den onder-, en bovenkant daarvan. Deze twee banden zijn aan elken kant van het gebouw versierd met een uitspringend, rond midden-medaillon tusschen twee halve, uitspringende hoekantefixen welke laatste telkens met die aan een daarbij aansluitende zijde van dezen onderbouw een volledig antefix-stuk vormen, op de wijze waarop dergelijke antefix-stukken (al dan niet versierd) op Oost-Java en Bali geplaatst zijn en, in het laatste gebied, nog geplaatst worden. De medaillons spelen, zooals men weet, ook aan den hoofdtempel van Panataran zelf een rol. Het dieper liggend middengedeelte van den onderbouw is aan elke zijde versierd met een uitspringende liggende ruit tusschen twee halve liggende ruiten als antefix-stukken.

Het gebouw, waarvan het topstuk niet duidelijk zichtbaar is door een plaatsing boven aan het relief, vertoont een *vrij zwaren* houten vloer, die aan de zijkanten uit drie direct op elkaar aansluitende lagen of geledingen schijnt te bestaan. Verder is, evenals dat te Tigawangi het geval was, ook hier aan het ondereinde van het dak een neerhangende golvende randversiering aanwezig, hetgeen ook bij een rechthoekig gebouw op hetzelfde tafereel te zien is en verder op enkele andere gebouwen van de Panataran-reliefs waarover later. Men weet, dat zoo'n golvende rand aan den bovenkant van het Panataran-relief zelf een rol speelt. In werkelijkheid beantwoordt deze rand van ons gebouwtje aan op die wijze gerangschikte al dan niet versierde of beschilderde doeken.

Door de aanwezigheid van dezen rand zijn de stijlen slechts ten deele zichtbaar. Ons gebouw lijkt — met natuurlijk de noodzakelijke variatie — zóóveel op de overeenkomstige typen van Djago, Trawoelan, Djaboeng en Tigawangi welke laatste alle, blijkens de gegevens van de desbetreffende reliefs zelf, min of meer gewijde functies uitoefenen, dat wij ook hier aan een *godenhuisje of offergebouwtje* mogen denken.

Het is niet zeker of een specimen van ons type op een ander, onverklaard, Panataran relief, wat den onderbouw betreft — hoog of

niet hoog bedoeld? —, onder **D**, type No. 1 of **D**, type No. 2 behandeld moet worden [1]). Het staat in elk geval in de buurt van een vijfstijlig gebouwtje (zie Hoofdstuk IV) waarvan zekere kenmerken op een gewijde bestemming schijnen te wijzen. De beteekenis en de bedoeling van ons eerste gebouwtje (vierstijlig, vierkant) moge door een eventueel later volgende reliefverklaring duidelijker blijken.

Kort samengevat kan dus over de gegevens [2]) onder **D**, type No. 2 het volgende gezegd worden: een min of meer gewijde bestemming van ons type te Djago, Trawoelan, Djaboeng en Tigawangi; te Djaboeng en Tigawangi is beeldenvereering voorgesteld. Onzekerheid ten opzichte van de bestemming van ons type bij twee gebouwtjes te Panataran, waarvan het eerste echter weer meer dan het tweede een gewijd karakter schijnt te bezitten, zooals reeds werd verondersteld door Knebel.

Type **D**, No. 2 lijkt zeer veel op de in huis-, of tempelerven geplaatste kleine godenhuisjes van Bali. Bij de reliefs van Tigawangi zien wij een Gaṇeça-beeld, terwijl reeds in Voor-Indië Gaṇeça-dienst in kleine vierkante gebouwtjes voorkomt. Hierbij kan dan gezegd worden, dat een hooge steenen onderbouw *zonder* gebouwtjes (welke verdwenen kunnen zijn ten gevolge van het daarvoor gebruikte licht materiaal) nog bij enkele Oost-Javaansche tempels voorkomen, bv. te Panataran tusschen den hoofdtempel en de kleine van reliefs voorziene badplaats.

Type No. 3: een type, dat in enkele opzichten met dat onder D, No. 1, in andere met dat onder D, No. 2 overeenkomt, doch zich van beide laatste typen onderscheidt, doordat het een meervoudig tentdak bezit.

Djago.

Het gebouwtje waarover het hier gaat (Pl. III, 20), vindt men

---

[1]) Foto van Kinsbergen 327 (links), vgl. f. O. D. 2971 (links). Het relief staat aan de Westzijde van het z.g. pĕṇḍapa-terras. De onderbouw van dit bouwsel gaat onmerkbaar over in een rotspartij. Op onze Plaat III, No. 9 hebben wij het voorloopig onder type No. 1 gerekend.

[2]) In het Zevende Hoofdstuk behandelen wij drie godenhuisjes op één onderbouw, te zien op een relief van Djawi. Zie p. 216 over de mogelijkheid, dat deze drie gebouwtjes eigenlijk onder de *open* gebouwen behandeld hadden moeten worden.

afgebeeld op f. O. C. 178—180. Brumund, Brandes, Van Stein Callenfels en Krom hebben het beschreven of alleen genoemd[1]; de reliefverklaring danken wij aan Van Stein Callenfels[2]. Uit deze reliefverklaring blijkt, dat op dit tafereel voorgesteld is: de wijding van Arjuna tot de waardigheid van Indra.

De beeldhouwer, die dit moest weergeven, heeft den held *als een klein godenbeeldje* geplaatst in een gebouwtje, dat op het eerste gezicht eenigszins doet denken aan onze *godenhuisjes* van Pl. III, 13—19, met dit verschil, dat het bouwsel waarin Arjuna wordt gewijd een *meer*voudig dak heeft, terwijl de held als godenbeeldje niet zit op een *houten* vloer, doch op een *verhooging* van den onderbouw.

De profileering van dezen vierkanten onderbouw is — afgezien van een *versiering*, die hier ontbreekt — eenigszins te vergelijken met die van een godenhuisje te Tigawangi (Pl. III, 16). Op het Djago-relief zien wij: een glad gelaten plint, waarop volgen een inspringend lijstje, een teerling, een uitspringend lijstje en een glad gelaten kroonlijst.

Zooals uit onze afbeelding blijkt, bevindt zich op dezen onderbouw nog *een verhooging*, die waarschijnlijk niet een *houten* vloer moet weergeven; wij zien geen neuten *onder* deze verhooging — terwijl neuten *wel* voorkomen onder de houten vloeren van de in het voorgaande besproken godenhuisjes[3]).

Op de verhooging van ons bouwsel te Djago staan de potvormige ondereinden van *gedraaide stijlen*. Bij de godenhuisjes van Pl. III, 17—18 zijn wij dergelijke stijlen reeds tegengekomen; dáár rustten zij echter op een houten vloer, waar*onder neuten* te zien zijn.

---

[1]) *Brumund* (zonder reliefverklaring, in V. B. G. XXXIII, p. 226): „om den hoek of op de Noordzijde zien wij een vereering. Op een hoogen breeden zetel onder een dak met drie verhoogingen, door vier pilaren opgehouden zien we een klein beeldje, eenigszins afgesleten ...."; *Brandes* (Djago-Monografie, 1904, p. 63): „een huis op vier stijlen, met drie daken boven elkaar, waarin een beeldje in groot ornaat, met glorie en *oepawita*, neerzittende met de handen op de knieën ..."; *Van Stein Callenfels* (Publ. O. D. I, 1925, p. 46): „een door de geringe grootte ondetermineerbaar figuurtje onder een pendapa .... terwijl de goden hem hunne opwachting komen maken; blijkbaar dus Ardjoena in de pendapa als hemelkoning ....."; *Krom*, Inleiding, II, p. 120.

[2]) In onze Aanteekeningen over de Arjuna-Wiwāha op de reliefs van tjandi Djago, te zijner tijd te verschijnen in Bijdr. K. I., wordt er op gewezen dat deze reliefverklaring *in details* ruimte openlaat voor een gewijzigde interpretatie.

[3]) Wij herinneren er aan, dat een ander godenhuisje in Indra's hemel op een Djago-relief *wel* een houten vloer vertoont, waaronder neuten, die op een steenen onderbouw staan (Pl. III, 13).

De *daken* van het gebouwtje zijn een bespreking waard. Bij de godenhuisjes voornoemd zagen wij een *enkel*voudig tentdak. Hier zijn drie daken te zien, het bovenste dak wordt bekroond door een topstuk. Bij ieder dak — het onderste is in dit opzicht het duidelijkst — vinden wij onder den dakrand aan de voorzijde een draperie, die wij ook aantroffen bij een godenhuisje van Tigawangi (Pl. III, 18) en bij een dergelijk bouwsel van Panataran (Pl. III, 19). Tusschen de drie daken ziet men twee keer een vrij kleine, horizontale geleding.

Op de dakschilden vinden wij géén aanduiding van *houten pannen*. De contouren van het onderste dak wijzen duidelijk op een vierkant grondplan; hier komen aan de ondereinden der hoekkepers *opwippende* gedeelten voor — iets dat wij zoo dikwijls zien bij deze onderdeelen op de Oost-Javaansche reliefs. Bij de twee bovenste daken van dit bouwsel treffen wij dat verschijnsel *niet* aan. Die bovenste daken zijn weergegeven als *gebogen* tentdaken, misschien is het zelfs juister om te schrijven: als een dubbel *zonnescherm*. In verband met het feit, dat hier een wijding tot godenkoning is voorgesteld, rijst de vraag of de beeldhouwer niet *met opzet* aan de twee bovenste daken dezen specialen vorm heeft gegeven. Het zou n.l. kunnen zijn, dat hij bij een gelegenheid als deze de aanwezigheid van zonneschermen *als koninklijk of goddelijk attribuut* noodzakelijk achtte en daarom dit attribuut *in den vorm van daketages* aan het onderste dak heeft toegevoegd.

Er zijn meer gewijde gebouwtjes van vierkant grondplan met *drie* daken op de reliefs van dezen tempel te vinden, zooals blijkt uit Plaat V, 1—2. Bij *deze* daken treffen wij echter dat groote *verschil* in weergave van het eerste dak eenerzijds en van de twee overige daken anderzijds *niet* aan.

In de Arjuna-Wiwāha kakawin (uitgave Poerbatjaraka) wordt in Zang XXIX, 2 (1), bij de beschrijving van Arjuna's godenwijding o.a. gezegd, dat hij plaats neemt op een: *āsana singha maṇi*. Hier wordt dus over een juweelen leeuwenzetel gesproken. Van Stein Callenfels acht het waarschijnlijk, dat de kakawin te Djago gevolgd is (Publ. O. D. I, p. 49). De onderbouw van ons bouwsel is inderdaad te vergelijken met een āsana. Het is mogelijk, dat ook de beeldhouwer is uitgegaan van het begrip: zetel [1]), en dat hij dezen zetel

---

[1]) Een steenen zetel zonder verhooging, stijlen en daken ziet men op foto Djago-Monografie 156 (beschr. v. Brandes o.c. p. 60). Op dezen zetel heeft, volgens de reliefverklaring door Van Stein Callenfels, de ṛṣi Dhomya plaats genomen wanneer hij aan Arjuna raad geeft in zake de door A. te volgen

dan verder heeft voorzien van stijlen en daken ter eere van het „godenbeeldje", dat hij op den zetel plaatste. Tot het tegendeel blijkt durven wij niet aannemen, dat een bouwvorm, zooals op dit relief voorgesteld is, *als geheel* op oud Oost-Java heeft bestaan, hoewel wij gezien hebben dat de onderdeelen waaruit de beeldhouwer dezen godenzetel samenstelde *afzonderlijk* in werkelijkheid *wel* voorkwamen.

Panataran.

Op Plaat III, 21 ziet men een afbeelding van een gebouw, dat voorkomt op een Rāmāyaṇa-tafereel aan den hoofdtempel te Panataran[1]). De reliefverklaring heeft uitgewezen, dat de vrouw op den houten vloer van ons gebouwtje Rāma's gemalin Sītā moet voorstellen. Op den steenen onderbouw staat de (Sītā welgezinde) rākṣasī Trijaṭā; een gedeelte van den houten vloer en van den rechter vóórstijl wordt door Trijaṭā aan het oog onttrokken, zoodat wij op genoemden stijl het ornament slechts voor een gedeelte konden weergeven — de vogels op het dak lieten wij weg.

Volgens de reliefverklaring bevindt Sītā zich op dit oogenblik in Rāwaṇa's açoka-tuin. Op een vóórgaand relief ziet men de *eerste* ontmoeting in genoemden tuin tusschen Sītā en Hanūmān, waarbij herkenningsteekens worden gewisseld. Volgens het verhaal gaat de aap dan den açokatuin verwoesten, zoodat Sītā en haar gezellin alleen in den tiun achterblijven. Zien wij nu wat Brandes over het relief, waarop ons gebouw voorkomt, zegt: „Nadat Hanoman Sita heeft verlaten, ziet men haar treurend in een *bale* (*pĕndåpå*), met drievoudig *meroe*-dak. Het is jammer, dat dit tableau bij de bebeiteling eenigszins onafgewerkt is gebleven, want al zijn de *sirap*'pen of houten pannen duidelijk van teekening, al ziet men zelfs hoe de planken ingeschoten zijn, en hoe de stijlen met het gewoon klimmend ornament zijn versierd, — eenigszins onduidelijk is wat blijkbaar de dwarsliggers op de op de neuten liggende draagbalken moet voorstellen. De optrede vóór de *bale* is, evenals de stoep der estrade waarop de *bale* staat, onafgewerkt. Vermoedelijk brengt Tridjata Sita hier vruchten of iets anders ten eten"[2]).

---

gedragslijn (T. B. G. LVIII, p. 156). Het is de moeite waard om op te merken, dat de profileering van dezen zetel geheel gelijk is aan die van den onderbouw bij Arjuna's godenzetel.

[1]) Foto Van Kinsbergen 299 (rechts); f. Singasari-Monografie 101; Stutterheim, Rāma-Legenden enz. pl. 112; Kats, Het Rāmāyana op Jav. tempelreliefs (Panataran-reliefs) pl. 101.

[2]) Tjandi Singasari en Panataran, Archaeologisch onderzoek op Java en

Na deze beschrijving moge de aandacht gevraagd worden voor enkele details in de constructie.

De *onderbouw* — de estrade van Brandes — is als volgt geprofileerd: een glad gelaten plint, twee inspringende gladde lijstjes, dan een nog verder inspringende glad gelaten teerling, waarop volgen twee uitspringende gladde lijstjes en een glad gelaten kroonlijst.

Of wat door Brandes „de stoep der estrade" genoemd wordt in werkelijkheid wel als een stoep en niet als een *versiering* aan den onderbouw bedoeld is, laten wij in het midden[1]).

Op den steenen onderbouw zien wij de „optrede vóór de *bale*", d.i. een uit één stuk steen of hout vervaardigd trapje met twee treden. De vleugels van dezen trap zijn, zooals dat nog op Bali en Java wel te zien is, glad gelaten. Aan een onafgewerkt zijn hiervan te denken lijkt ons niet noodzakelijk.

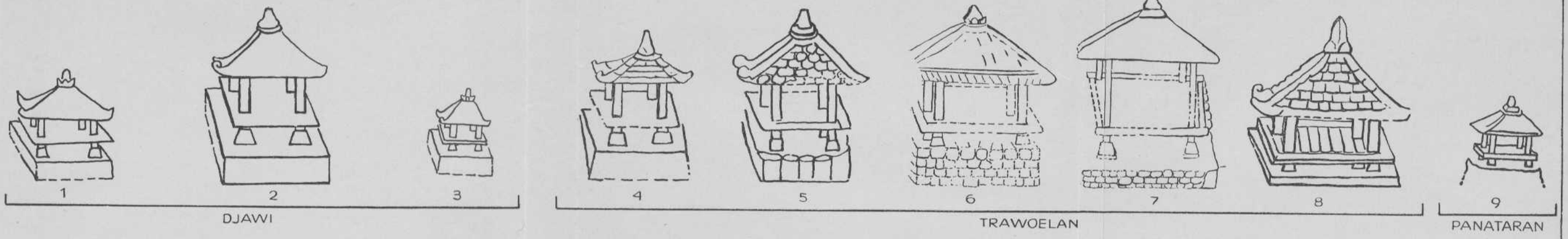
Twee der vier steenen neuten onder den zwaren houten vloer zijn op het relief te zien. Brandes heeft reeds op een moeilijkheid bij een beschrijving van dezen vloer gewezen. Wat n.l. met de blokjes aan de voorzijde onder het vloerraam *bedoeld* is, blijkt niet met zekerheid. Brandes vat deze blokjes op als een aanduiding van de uiteinden der dwarsliggers; volgens hem rusten deze dwarsliggers op „draagbalken" en deze weer op de neuten. Het kan echter ook zijn dat deze blokjes niet bedoeld zijn als de *werkelijke* uiteinden der dwarsliggers, doch als een *versiering*, die daaraan doet denken[2]). *Zware* houten vloeren vinden wij op de Panataran-reliefs meer: Pl. I, 22; Pl. III, 19; Pl. IV, 19.

Brandes en Stutterheim wijzen speciaal op het klimmend ornament der houten stijlen, terwijl ook Parmentier de aandacht vraagt voor deze„ poteaux libres sculptés". Het ornament is een *zware* „recalcitrante spiraal", waarmede de versiering van de stijlen op twee andere

Madura, II, 1909, p. 17* (bij No. 101, Plaat 26*). Zie ook de beschrijving bij Stutterheim (diss., tekstband p. 183), die in noot 666 van zijn Rāma-Legenden enz. reeds naar Plaat 39 in O. R. 1903 heeft verwezen; op deze laatste plaat is het gebouw op het relief schematisch weergegeven met daarnaast een detailteekening naar het relief zelf, beide teekeningen zijn in onderdeelen nog aan te vullen door wat men op den steen ziet. Een teekening naar het relief geeft Parmentier, B. E. F. E. O. VII, 1907, Planche IV, 78 (beschrijving verspreid over p. 38 o.c.). Ons reliefgebouw prijkt als vignet op eenige jaargangen van „Nederlandsch-Indië, Oud en Nieuw".

[1]) Vgl. Stutterheim, Rāma-Legenden, Plaat 110.

[2]) Zie iets dergelijks bij een bank op een relief van Kĕḍaton (f. O. D. 3426); er zijn op de reliefs van Kĕḍaton nog meer bouwkundige details te zien welke aan die op de reliefs van Panataran's hoofdtempel doen denken: zie Pl. X, 10, 12.

TYPE Nº 1 : 1 - 12
TYPE Nº 2 : 13 - 19
TYPE Nº 3 : 20 - 23

TYPE № 1 - 12
TYPE № 2 : 13 - 19
TYPE № 3 : 20 - 23

reliefgebouwen van dezen tempel eenigszins vergeleken kan worden: Pl. IV, 19; Pl. X, 9. Men lette op het feit, dat bij ons gebouwtje de zichtbare stijlen niet *precies* op dezelfde wijze zijn versierd. In elk geval blijkt, dat de doorsnede dezer stijlen niet rond is, terwijl het ornament niet *ingesloten* is tusschen smalle lijsten.

Zoowel bij het onderste als bij de twee bovenste *daken* ziet men aan het ondereinde van de „voorste" dakschilden een draperie, waarmede wel (al dan niet beschilderde) doeken zijn bedoeld.

Tusschen het eerste en het tweede dak vinden wij eenige horizontale geledingen waarmee wel tusschenschotten van hout bedoeld zullen zijn, zooals deze wel meer schematisch op de Oost-Javaansche reliefs worden afgebeeld, hoewel niet altijd. Achter deze tusschenschotten ziet men bij het eerste dak aanduidingen van (ten deele *schuin uitstaande*) vorken [1]), zooals ook op Bali dergelijke vorken of schoren achter de tusschenschotten van *meroe*-daken te vinden zijn, evenals dat het geval is bij sommige oude moskeeën van Java.

Het bovenste dak wordt bekroond door een topstuk, dat eenigszins aan een lingga op een voetstuk doet denken [2]), waarschijnlijk is ook hier een topstuk van gebakken aarde bedoeld.

Hoewel in het voorgaande over *meroe*-daken gesproken is, moet dit gebouw geen echte *meroe* voorstellen. Uit de resultaten van Stutterheim's onderzoek (Rāma-Legenden enz.) blijkt, dat de episodes uit de Rāmāyaṇa-kakawin en die voorgesteld op de Rāmāyaṇa-reliefs te Panataran elkander gedeeltelijk vrij aardig dekken — natuurlijk voorzoover het Rāmāyaṇa te Panataran afgebeeld werd. Indien men in den kakawin-tekst zou willen zoeken naar termen, die zouden kunnen slaan op een gebouw in *dit* gedeelte van het verhaal — dat is dus het moment *direct* ná het *eerste* vertrek van den aap — komt men bedrogen uit. *Indien* de ons bekende tekst van de kakawin werkelijk gevolgd is, zou de beeldhouwer echter in een vóórgaand tekstgedeelte iets gevonden kunnen hebben dat hem aanleiding gaf om hier Sītā in een *gebouw* te plaatsen. In dat vóórgaand tekstgedeelte wordt n.l. gezegd, dat voor Sītā in den açoka-tuin een gebouw bereid is; zoo wordt in Sarga VIII, 107 een *umah hĕmas* genoemd, in VIII, 121 een *umah maṇik*, terwijl Sītā in VIII, 153 spreekt over haar

[1]) Vgl. voor Panataran: Pl. I, 22.

[2]) Vgl. dit dak met dat van een tot den steenbouw behoorend gebouw uit deze reliefreeks: f. Van Kinsbergen 298 (rechts); Singasari-Monografie, pl. 24* (96); Rāma-Legenden, pl. 107; Kats, Het Rāmāyana enz., pl. 96; in teekening komt dit laatste gebouw voor in O. R. 1903, pl. 41; Parmentier, Planche IV, 90.

palangka. Zij voelt zich als het ware opgesloten in een *kooi* (VIII, 153: *pañjara*); en zegt in VIII, 159, dat zij niet in haar huis (*umah*) wil blijven doch liever op den grond slaapt[1]).

Zonder ons te willen verdiepen in de vraag welke van deze termen op ons reliefgebouw zouden kunnen slaan, kan wel worden opgemerkt, dat op de Oost-Javaansche reliefs *woon*huizen of *slaap*verblijven anders worden uitgebeeld[2]). Hiermede wil niet gezegd zijn, dat in bouwkundig opzicht een constructie van dit type op het oude Oost-Java niet bestaan zou hebben: vgl. Pl. III, 22—23. Waarschijnlijk is met ons reliefgebouw bij deze episode te Panataran een soort lustverblijf bedoeld; dat dit gebouw een *meer*voudig dak heeft kan mede worden verklaard door het feit, dat het Sītā is, die op den houten vloer heeft plaats genomen, terwijl *misschien* ook de vorm van het beschikbare reliefpaneel van invloed is geweest bij de vormgeving van dit zoo elegante verblijf voor Rāma's gemalin in Rāwaṇa's açoka-tuin.

Soekoeh.

Onder **D**, type No. 2, (*Soekoeh*), werd reeds gewezen op twee gebouwtjes, die men afgebeeld vindt op onze Pl. III, 11—12. Ook werd bij de bespreking dier gebouwtjes opgemerkt, dat *achter* No. 11 van Pl. III op het desbetreffend Soekoeh-relief een huisje van ongeveer gelijke constructie, doch nu voorzien van een *meer*voudig dak, te zien was; dit laatste gebouwtje beeldden wij af op Pl. III, 23. Volgens Van Stein Callenfels is het een: *meru*, die staat in het verblijf van Durgā, een verblijf dat door een verlossing van de godin nu een tuin (Sudamala-tekst, III, 3, 4: *taman*) is geworden. Toen die tuin nog een kerkhof (Sudamala-tekst: *setra*) was, had onze meroe slechts *drie* daken (f. O. D. 7118); dit laatste bouwsel werd door ons niet afgebeeld, het gaat gedeeltelijk schuil achter No. 13 van Pl. III[3]). Dat de meroe van Pl. III, 23 *vijf* daken heeft, zal wel moeten worden toegeschreven aan het feit, dat de godin, na haar spookgedaante te hebben afgelegd, tot haar oorspronkelijke, hoogere waar-

---

[1]) Vgl. Rāmāyaṇa, oudjavaansch heldendicht, uitgegeven door H. Kern, 1900; Vertaling van Sarga VIII van het oudjavaansche Rāmāyaṇa, door Dr. H. H. Juynboll, Bijdr. Kon. Inst., deel 79, 1923.

[2]) Zie Hoofdstuk VII en vgl. het verblijf van Sītā in den açoka-tuin op een (in dit boek door ons niet behandeld) *Midden*-Javaansch relief, te Prambanan: Singasari-Monografie, pl. 29* (midden); Rāma-Legenden, pl. 57 (rechts) = pl. 60.

[3]) F. O. D. 7118.

digheid is verheven — hoewel het mogelijk is, dat de meroe in het kerkhof slechts drie daken heeft gekregen omdat voor het afbeelden van méér dan drie daken op het desbetreffend relief geen plaats was.

Boven werd reeds gezegd, dat ons gebouw van Pl. III, 23 zich in constructief opzicht laat vergelijken met die op Pl. III, 10—12, met dit verschil dat er nu een meervoudig dak te zien is. Aanduidingen van houten ingeschoten planken vinden wij bij den houten vloer niet (vgl. Pl. III, 10—12). Het is alsof de houten stijlen *onder* den vloer rusten op een onderbouw, zooals dat ook te zien is op Pl. III, 10—11, en tevens bij een ander gebouw op een Soekoeh-relief (Pl. IV, 4) waarover later. Deze „onderbouw" lijkt sprekend op een houten vloer, zooals die op de Soekoeh-reliefs wordt afgebeeld; het kan echter ook zijn, dat een *steenen* onderbouw bedoeld is.

De daken, bedekt met houten pannen, zijn schematisch en eenigszins onnatuurlijk op elkaar gestapeld, het bovenste dak wordt bekroond door een topstuk. Men ziet geen aanduiding van houten verbindingsstukken tusschen de daken.

Dat ingeschoten planken bij een vloerraam op de Soekoeh-reliefs wel eens afgebeeld werden, blijkt uit No. 22 van Pl. III [1]). Dit laatste gebouwtje heeft, zooals men ziet, een meervoudig dak waarvan de dakschilden op het relief glad gelaten zijn. De stijlen onder den houten vloer eindigen in op den grond staande neuten, zooals ook bij Pl. III, 12. Het gebouw staat volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels in de ommuurde „kuta, de versterking der Pandawa's". Genoemde auteur geeft een uitvoerige beschrijving van deze „kuta" op het relief, de term *kuta* komt voor in Sudamala, Zang IV, 158. „Binnen die muur" — schrijft deze geleerde — „staan op het relief twee bale's, enkele kokospalmen en een paar andere boomen afgebeeld, om de stad aan te geven". Eén van die „bale's" is ons gebouw van vierkant grondplan met meroe-dak, de andere — een zesstijlige *bale* — ziet men afgebeeld op Pl. VI, 4. Het is mogelijk, dat ook hier ons gebouw met meroe-dak niet een werkelijke meroe moet weergeven, evenals dat het geval is met Sītā's tuinverblijf op een in het voorgaande besproken relief van Panataran (Pl. III, 21).

---

[1]) Foto O. D. 7114. Deze foto O. D. vindt men als pl. 20 in de dissertatie van Van Stein Callenfels: De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, V. B. G. LXVI (eerste stuk), 1925. Ook de zesstijlige *bale* laat bij den houten vloer een aanduiding van *ingeschoten planken* zien, waaruit blijkt dat in dit opzicht te Soekoeh naast elkaar twee methoden van weergave hebben bestaan. De verklaring van dit tafereel vindt men in bovengenoemde dissertatie op p. 137. Vgl. voor de zesstijlige *bale* Pl. IV, 4, bespreking op p. 123.

E.

In deze rubriek zullen worden behandeld de gebouwtjes van *rechthoekig* grondplan met vier stijlen. Ook hierbij kunnen bepaalde typen van elkaar onderscheiden worden. Het verdient, naar het ons voorkomt, aanbeveling in deze groep nog niet te bespreken die gebouwen waarvan de zijkanten geheel of gedeeltelijk gesloten zijn of waarvan de open zijkanten volgens de reliefvoorstellingen gesloten kunnen worden door gordijnen. Beide laatstgenoemde typen kunnen beter tot hun recht komen indien wij ze rangschikken onder gelijksoortige bouwvormen ook met meer dan vier stijlen. (Hoofdst. VII).

Type No. 1: vier houten stijlen steken in den grond en dragen een schilddak, gedekt door houten dakpannen.

Rimbi.

Op foto O. C. 1348 ziet men op een onverklaard relief een olifant staande onder een gebouw van bovengenoemd type. Aangezien Knebel in O. R. 1907 de reliefs aan de Westzijde (= voorzijde) van dezen tempel niet beschreef, is Krom de eerste geweest, die op dit tafereel de aandacht vestigde in O. R. 1910 (p. 44, No. 12: „olifant onder een afdak", vgl. Krom, Inleiding, 2e dr., II, p. 169). Pl. IV, 1.

Het is helaas nog niet duidelijk welke rol de olifant, die niet vastgebonden schijnt te zijn, in deze episode van het ons onbekende verhaal speelt, zoodat het niet zeker is of wij hier aan een poging tot schematische weergave van een olifanten*stal* mogen denken. Zoo dat wel het geval mocht zijn, hebben wij hier te doen met het eenige voorbeeld van zoo'n stal op een Oost-Javaansch relief. In afwachting van een eventueel later volgende reliefverklaring zij hier medegedeeld, dat de (ronde?) stijlen bepaald lang afgebeeld zijn, terwijl wanneer op een Rimbi-relief een *woonhuis* wordt voorgesteld (f. O. C. 1372) een geheel andere bouwvorm te zien is.

Type No. 2: vier houten stijlen dragen een schilddak en staan, al dan niet voorzien van neuten, op een onderbouw.

Djago.

Men zou kunnen beginnen met op te merken, dat op de reliefs van Djago dit type ook bij gebouwen met *zes* stijlen voorkomt (Hoofdst. V, Pl. VI, 1).

De vierstijlige constructies zien wij in twee exemplaren, waarvan het ééne op een verklaard, het andere op een onverklaard relief afgebeeld is. Het verklaarde tafereel vindt men op foto Mon. Brandes No. 55 (= f. O. C. 55). Pl. IV, 3.

Ons gebouwtje, waarin een persoon zit op den vrij lagen onderbouw, staat opgesteld naast een houten stellage voorzien van een houten trap. Op deze stellage staat een tweede persoon, die omkijkt. Zooals Brandes reeds aanwees, is een en ander een weergave van een episode uit een bekend Tantri-verhaal: de gemalin van een koning is op het punt zich, vanaf een soort springplank op palen, in een vuurkuil te storten nadat de koning zelf, die oorspronkelijk van plan was mét haar den vuurdood te sterven, weer van genoemde stellage afgedaald is.

Crucq spreekt in zijn dissertatie o.a. ook over „de verbrandingsstellages van het Angling Darma-verhaal, op Tjaṇḍi Djago . . . ".

„Het zijn", schrijft Crucq, „overdekte stellages, in pĕndapa-vorm gelijkend op die, waarop tegenwoordig de patulangans geplaatst worden (vgl. de afbeeldingen in Krause: Bali II, blz. 154)".

Naar wij in alle bescheidenheid meenen, heeft bovengenoemde auteur zich ten opzichte van „de verbrandingsstellages" op Djago vergist. Hij noemt in dit verband n.l. ook gebouwen, die op voorgaande reliefs in deze serie voorkomen (Djago-reliefs 55—60). Deze voorgaande reliefs nu geven *geheel andere* episodes uit hetzelfde verhaal weer, zooals Brandes reeds aantoonde.

Alleen ons gebouwtje op relief 55 staat in de buurt van een springplank, die voor een vuurkuil opgesteld is; en alleen deze springplank zou men eventueel een „verbrandingsstellage" kunnen noemen wanneer men daarbij tenminste goed in het oog houdt, dat deze springplank zelf *niet* gebruikt wordt voor de verbranding van *lijken* in *patulangan*'s. De springplank is *niet overdekt* en heeft niet den vorm van een pĕṇḍapa. Ons gebouwtje naast of vóór deze stellage van waar af men in een vuurkuil — waarin de vuurdood van *levende* personen plaats heeft — springt, heeft met de verbranding zelf niets uit te staan. Immers, wij zien op het relief den koning in levenden lijve op den onderbouw zitten, terwijl ook in een Oudjavaansche versie van dit verhaal te lezen is, dat de koning na zich bezonnen te hebben naar aanleiding van een door hem afgeluisterd gesprek tusschen twee dieren, van zijn voornemen om met de koningin samen te sterven afziet en weer naar zijn paleis terugkeert.

Eerlijkheidshalve dient hierbij echter te worden medegedeeld, dat

in deze episode van het verhaal volgens de door Hooykaas uitgegeven en vertaalde *Tantri Kāmandaka* inderdaad gesproken wordt over voor deze gelegenheid te vervaardigen voorwerpen en gebouwen. Het komt ons echter voor, dat de schrijver van de T. K. hierbij *mede* gezinspeeld heeft op zekere ceremoniën welke bij de *lijk*verbranding een rol spelen. Over de stellage vóór den vuurkuil zal in Hoofdstuk VI nog gesproken worden, vgl. onze foto No. 6, en p. 140—146.

Met het bovenstaande hebben wij slechts getracht om aan te toonen, dat Crucq ten onrechte ons *gebouw* en de andere gebouwen op Djagoreliefs 55—60 aanziet voor „verbrandingsstellages"[1]).

Het onverklaarde tafereel vindt men op foto Mon. Brandes No. 90 (= f. O. C. 90). Op den onderbouw zit een persoon, die — te oordeelen naar zijn coiffure en zijn omgeving — een *ṛṣi* zou kunnen zijn. Het dak is gedeeltelijk mét den aansluitenden reliefsteen verdwenen, een stukje van een onderste pannenrij is nog te zien[2]). Pl. IV, 2.

Soekoeh.

Foto O. D. 7115 (vgl. O. R. 1910, pl. 154) geeft ons een zéér merkwaardige voorstelling te zien. Het tafereel is opgevat als een afbeelding van een wapensmederij, het relief bleef echter onverklaard[3]). De vraag of dit wel een wapensmederij moet voorstellen

---

[1]) Ons gebouwtje werd het eerst genoemd door Brumund (zonder reliefverklaring), V. B. G. XXXIII, 1868, p. 230, daarna (met reliefverklaring) door Brandes (Mon. p. 51 en 72) en Krom (Inl., II, 2e dr., p. 115), ten slotte door Crucq (Bijdrage tot de kennis van het Balische doodenritueel, Leidsche diss., 1928, p. 70). Men raadplege voor het verhaal o.a.: Hooykaas, Tantri, de Middel-Javaansche Pañcatantra-bewerking, Leidsche diss., 1929, o.a. p. 106 (No. 24), 108—109, 111, appendix VI, No. 24, app. VII, No. 24. Zie voor de verklaring van Tantri-reliefs ook stelling I van H.'s proefschrift. Hooykaas, Tantri Kāmandaka, Een Oudjavaansche Pañtjatantra-bewerking in tekst en vertaling uitgegeven, deel 2 der Bibliotheca Javanica, 1931, p. 192—201. In genoemde dissertatie (p. 108) wordt naar de parafrase van dit verhaal naar recenter bron door Brandes (Mon., p. 69—72) verwezen. Wanneer de episode van het springen in het vuur afgebeeld wordt op de teekeningen van een Balineeschen lontar (als bijlage in bovengenoemde Tantri K., platen 61—62) zien wij daarbij geen gebouw, geen springstellage, doch wel een soort vuurpan, die — anders afgebeeld — ook op Djago-relief 55 te vinden is. Zie over dit laatste nog Hoofdst. VI onzer dissertatie.

[2]) Brumund, o.c., p. 229; Brandes, o.c., p. 55; vgl. Krom, o.c., p. 117.

[3]) Van de beschrijvingen welke van dit relief in de archaeologische literatuur bekend zijn, worde hier de laatst gepubliceerde voor een gedeelte in citaat gegeven: Prof. Krom schrijft in zijn „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst", 2de dr., II, p. 381 o.a.: „in een pĕṇḍapa .... links een wapensmid bij een groot aantal wapens, rechts een persoon, die de blaasbalg bedient, in het midden een menschenfiguur met gekroonden olifantskop, niet de gewone

volgens de bedoeling van den beeldhouwer, laten wij hier onbesproken.

Voor ons doel kan het volgende worden opgemerkt. Wij zien een bijzonder fraai afgebeeld schilddak rusten op vier stijlen (Pl. IV, 5), waarvan slechts één exemplaar door ons volledig werd weergegeven aangezien op het relief de drie andere voor een groot gedeelte door personen of voorwerpen aan het oog worden onttrokken. De stijlen rusten in steenen neuten, die op een soort lagen onderbouw staan. Dezen „onderbouw" lieten wij in onze teekening weg.

Het is misschien niet onnoodig om hier te wijzen op de *versiering* der stijlen. In verband met wat men aantreft bij enkele oude, houten stijlen van bepaalde gebouwen in „oude" streken van Java — Bali is in dit opzicht veel rijker bedeeld — kan worden aangenomen, dat deze versiering als volgt moet worden gedetermineerd: het gedeelte van den stijl, dat men op het relief direct onder den dakrand en direct boven de neut ziet, is voorzien van een „scheede-ornament", dat mét den stijl uit één stuk hout bestaat en dat bij de bewerking van den stijl wordt uitgespaard. Dit ornament is als het ware om den stijl heen gelegd, de onderzijde van het ornament als geheel is vierkant van doorsnede, terwijl de rest van den stijl achthoekig is.

Op de Oost-Javaansche *reliefs* vinden wij dit speciale „scheede-ornament" slechts hier, bij *dit* gebouwtje te Soekoeh — althans alleen hier zoo *duidelijk*, want het is mogelijk dat eenige stijlen van reliefgebouwen *nu* verweerd zijn. Waar wij deze versiering bij andere reliefgebouwen *van Soekoeh* niet aantreffen, kan de vraag worden gesteld: is er voor den beeldhouwer een speciale reden geweest om juist bij *dit* gebouwtje een scheede-ornament van *dezen* vorm te kiezen ter versiering der stijlen?

Afgezien van deze vraag kan nog dit worden medegedeeld: volgens het relief worden de stijlen naar boven toe *dunner*. Dit laatste komt bij stijlen voorzien van dit speciale scheede-ornament, voorzoover schrijver dezes weet in de werkelijkheid *niet* voor, wél bij *ronde* stijlen met scheede-ornament van ander model.

Foto O. D. 7127 (vgl. f. O. D. 7128) geeft een beeld van twee andere exemplaren van ons type. De stijlen zijn niet voorzien van bovengenoemd versieringsmotief en rusten niet op neuten. Zij staan direct op een soort onderbouw, die bestaat uit vier randen welke doen denken aan de planken welke op Soekoeh-reliefs een vloerraam

Ganeça-voorstelling dus, in dansende houding". Literatuuropgave aan het einde van Hoofdstuk 22, o.c.

aanduiden (Pl. III, 10—12). Of echter bij beide laatste exemplaren gedacht moet worden aan een *houten* vloer, die zonder neuten *direct* op den grond rust, valt te betwijfelen. Pl. IV, 4.

Type No. 3: een zeer hooge, rechthoekige, steenen onderbouw; hierop staan vier houten stijlen, die een schilddak dragen. Aan de ondereinden van het dak is soms een golvende rand als versiering aangebracht. Om de ondereinden van de stijlen loopt een min of meer versierde balustrade welke zich tot ongeveer borsthoogte verheft.

Djago.

In onze „Aanteekeningen over de Arjuna-Wiwāha op de reliefs van Tjaṇḍi Djago" (zie p. 79, n. 2), hebben wij getracht om aan te toonen, dat het middelste gebouw op foto Mon. Brandes No. 185 (= f. O. C. 185) niet — zooals Van Stein Callenfels vermoedt — weergeeft de plaats waar Indra, Arjuna en eventueel Suprabhā zitten te spreken, maar wel een soort uitkijktoren van waaruit de hemelnymphen kijken naar Arjuna's komst bij Indra's hemel. Wij kwamen tot de conclusie, dat ons gebouw werd afgebeeld naar aanleiding van de term *pangungangan* in Arjuna-Wiwāha kakawin Z. XIV, 2 (2). Om den uitkijktoren heen zijn drie hooge muurgedeelten zichtbaar, waaronder aan den voorkant twee dieren aanwezig zijn, die ons er aan herinneren, dat de uitkijktoren staat in Indra's hemel. Pl. IV, 6.

Constructie: Door bovengenoemde hooge muren wordt de *onderbouw* van onzen uitkijktoren aan het gezicht onttrokken. Deze onderbouw is echter *hoog* bedoeld, aangezien de uitkijktoren boven de muren uitsteekt.

De *balustrade* is als volgt geprofileerd: onderrand, inspringend lijstje, middenstuk gevuld met rechtopstaande planken, uitspringend lijstje, dan een daar weer over heen stekende bovenrand.

Wij zien een golvende draperie aan den onderrand van het „voorste" dakschild, dat bedekt schijnt te zijn met plantaardig materiaal. De draperie heeft zich natuurlijk volgens de bedoeling van den beeldhouwer niet tot één dakschild beperkt.

Boven de balustrade zijn drie hoofden van hemelnymphen tot aan de schouders zichtbaar.

Panataran.

Wanneer op de Kṛṣṇāyaṇa-serie aan den hoofdtempel te Panataran

Kṛṣṇa's komst te Kuṇḍina wordt afgebeeld [1]), zien wij dat hij opgewacht wordt door „schoone vrouwen", die ook in den Kṛṣṇāyaṇatekst (Z. XXV, XXVI) genoemd worden bij de beschrijving van deze episode [2]). Op ons Panataran-relief kijken twee dezer vrouwen naar den held uit vanaf een gebouw waarvan de onderbouw schijnt over te gaan in de muren van de stad waarin een poort zichtbaar is. Het is natuurlijk ook mogelijk, dat het gebouw met onderbouw *los* van den muur bedoeld is.

Wij zien hier een zeer hoogen, rechthoekigen steenen onderbouw, een houten bewerkte balustrade, vier houten stijlen met daarboven nog een golvende randversiering aan het ondereinde van het „voorste" dakschild, dat in zijn geheel niet afgebeeld kon worden wegens plaatsgebrek op het relief. Pl. IV, 7.

Over de balustrade kijken de vrouwen, die tot aan de borsten zichtbaar zijn, maar Kṛṣṇa uit. Hun rechterhanden zijn op de balustrade gelegd.

Constructieve bijzonderheden: aan den voet van den onderbouw is een versiering aangebracht bestaande uit vierhoekige blokjes. Aan den bovenkant zien wij een smal lijstje en dan weer deze blokjes, die ogief-achtig naar boven loopen. Dan komt de (om de stijlen heen gebouwde) balustrade.

Deze laatste heeft een uit twee geledingen bestaanden onder-, en bovenrand. Daartusschen is een versiering aangebracht welke schijnt te bestaan uit (niet geheel ronde) medaillons en liggende ruiten [3]), die elkaar afwisselen en onderling gescheiden zijn door horizontale planken [4]). Op onze teekening werd de misschien nog flauw zichtbare versiering op ruiten en medaillons weggelaten. Aan de „voorzijde" zien wij drie ruiten en twee medaillons, terwijl één zichtbare zijkant gevuld is met één liggende ruit. Een en ander is

[1]) Foto van Kinsb., No. 261 (links) = O. R. 1908, pl. 107, No. 10 (bedoeld is No. 15).

[2]) Poerbatjaraka wijst in zijn „Inhoudsopgave van den Kṛṣṇāyana" (T. B. G. LVII, 1916, p. 232, Z. XXV) op het feit, dat de beschrijving van de toeschouwers bij de komst van Kṛṣṇa te Kuṇḍina te vergelijken is met die van de komst van Kṛṣṇa in de Bhārata-Yuddha. In dit laatste Oudjavaansche gedicht — zou men in dit verband kunnen aanteekenen — komt in Z. II, 7 (2) ook de term *pangungangan* voor.

[3]) Men vergelijke hiermede de balustrades met versieringen bij sommige wachthuisjes op hooge palen welke *op de velden* staan en *ranggon* of *goeboeg* genoemd worden, zie bv. Mayer, Een blik in het Javaansche volksleven, 1897, I, p. 64 (afbeelding en beschrijving, vgl. echter Mayer, o.c. II, p. 447).

[4]) Vgl. de balustrade van het wachthuisje op de velden, Lamster, „Indië"-album, gekleurde plaat 51.

natuurlijk schematisch weergegeven. Of deze versiering bedoeld is als te zijn ingesneden of uitgespaard laten wij in het midden. De versierde (steenen) medaillons aan den hoofdtempel zelf schijnen het laatste waarschijnlijk te maken [1]).

Selamangleng.

De scène besproken onder Type No. 3 (Djago) komt, naar wij meenen, ook voor op de Arjuna-Wiwāha-reeks in de grot Selamangleng (Toeloengagoeng). Pl. IV, 8.

Tusschen het reliefgedeelte waarop Arjuna gevolgd door twee hemelingen afgebeeld is en dat hetwelk Indra weergeeft, die aan Arjuna en Suprabhā een opdracht geeft, ziet men een bepaalde voorstelling, die tot nu toe niet werd verklaard [2]). Op dit onverklaarde reliefstuk *tusschen* de door Van Stein Callenfels en Krom reeds verklaarde scènes, zien wij een hoek van een hoogen muur waartoe een trap toegang verleent. Op den muur staat een hoog, vrijstaand puntig sierstuk van steen met twee kleinere dito's daarnaast. Boven de kleinere puntige muurversieringen komt een *klein gebouwtje* te voorschijn, dat slechts gedeeltelijk afgebeeld werd. Toen wij het relief zelf tijdens een bezoek aan de grotten bestudeerden, bleek, dat *in het huisje twee menschenkoppen zichtbaar waren*, die op f. O. D. 3758 (rechts) gedeeltelijk, op f. O. D. 3759 (links) duidelijker te zien zijn [3]).

Aangezien nu ook op Djago onze uitkijktoren boven een hoogen muur, die tot Indra's hemel behoort, te voorschijn komt en ook dáár de *hoofden* van nymfen over de balustrade heen kijken (evenals de „schoone vrouwen" van bovengenoemd Panataran-relief slechts *gedeeltelijk* boven de balustrade te zien zijn) schijnt het niet onaannemelijk, dat ook te Selamangleng eerst het gezicht op Indra's hemelverblijf met de ook in de A.-W. kakawin beschreven hooge muren afgebeeld werd voordat wij Indra zelf op een volgend reliefgedeelte aanwezig vinden.

Het gebouwtje, waarin koppen van personen over de hooge

[1]) De literatuur voor deze reliefreeks werd opgegeven op p. 29, noot 3. Ons gebouwtje zelf werd tot dusver alleen genoemd door Knebel, O. R. 1908, p. 83 (15e paneel): „.... een huis, met menschen op de balkons....".

[2]) Foto O. D. 3758 (geheel rechts) = P. O. D. I, 1925, pl. 51, b.; duidelijker op f. O. D. 3759 (geheel links); Van Stein Callenfels, P. O. D. I, p. 49, Krom, Inleiding, 2e dr., II, p. 319.

[3]) Dit *onverklaarde* gedeelte werd door Knebel (O. R. 1908, p. 194) reeds in het kort als volgt *beschreven*: „... een torenvormig gebouw, dat men met een trap opgaat".

balustrade heen kijken naar den komenden held, zou dan — evenals zulks te Djago het geval is — een *pangungangan* kunnen voorstellen.

Alles is te Selamangleng hierbij heel klein en slechts voor een gedeelte afgebeeld. Wij zien echter toch nog de balustrade om een stijl heenloopen terwijl ook een gedeelte van een dak zichtbaar is. Dat wij inderdaad met een balustrade en niet met den onderbouw van ons gebouwtje te doen hebben blijkt uit het feit, dat *slechts de hoofden* van de personen boven dat gedeelte uitkomen. Evenals dat te Djago het geval is, wordt de eigenlijke onderbouw te Selamangleng door de hooge hemelmuren aan het gezicht onttrokken.

Bij drie Oost-Javaansche reliefs uit verschillende streken zijn wij dus gestuit op afbeeldingen van uitkijktorens, waarvoor twee keer, bij een zelfde episode, naar een uitdrukking als *pangungangan* in een correspondeerend tekstgedeelte verwezen kon worden.

Het spreekt van zelf, dat bij een eventueel later volgende vergelijkende studie over uitkijktorens in de werkelijkheid en in de oudere literatuur van Java en Bali, termen als *panggoeng, panggoengan, bale bĕngong, bale bala, bale loendjoek, loendjoekan, bale papĕlik* (°*pĕlik*) mede besproken kunnen worden. Met het bovenstaande hebben wij slechts op de gegevens van de Oost-Javaansche reliefs, die later misschien in grooter verband gebruikt kunnen worden, willen wijzen [1]).

Type No. 4: een betrekkelijk lage, rechthoekige, al dan niet geprofileerde steenen onderbouw. Daarop zijn vier steenen neuten geplaatst. In deze neuten rusten vier, al dan niet versierde, houten stijlen, die verbonden zijn aan en steken door een houten vloer, die soms geprofileerd wordt voorgesteld. De stijlen dragen een schilddak, dat op verschillende wijzen bedekt of versierd kan zijn.

Dit type, dat op de reliefs evenals in de werkelijkheid ook met zes, acht of meerdere stijlen voorkomt, wordt door Maclaine Pont tot

---

[1]) Vgl. de beschrijving van de *panggung*, in Nāgarakṛtāgama, Zang 8, 2 (2): Nāg.-editie Kern met verkl. aant. van Krom, 1919, *tekst*, p. 40, *aant.* Krom bij Zang 8 op p. 253; Maclaine Pont vermoedt (O. V. 1924, 1—2, p. 55—56), dat deze p. uit de Nāg.-passage voornoemd, te Majapahit gediend heeft als hanenklopbaan.

het *bale*-type gerekend[1]). Het type is op Java en Bali — om ons weer tot deze gebieden te beperken — zooals men weet overbekend.

Met bovenstaande benaming wil hier natuurlijk niet gezegd zijn, dat *alle* gebouwen, die men op Java, Bali en elders *bale* noemt tot dit type No. 4 behooren.

Aangezien een uitvoerige bespreking van alle gebouwtjes van dit soort ons onnoodig toeschijnt, kan kortheidshalve met het volgende worden volstaan:

Djago.

Met gebruikmaking van door Van Stein Callenfels en anderen gepubliceerde reliefverklaringen, worde hier verwezen naar de nummers der foto's in de Djago-Monografie van Brandes.

Ons type komt voor:

als slaapplaats in een kluizenarij, 143 (Pl. IV, 12), 144[2]), 146 (Pl. IV, 11);

als ontvanggebouw vóór een kluizenarij, 147 (148)[3]);

in een paleiserf, 56, 57, 159 (158) Pl. IV, 9;

in een onverklaarde scène, 54 (Pl. IV, 10).

Bij de kluizenarij zijn de gebouwtjes waarin Arjuna zit of slaapt (146, 144, 143) volgens den tekst, welke gevolgd werd, één en hetzelfde gebouw. Dat op 146 (rechts) is slechts door plaatsgebrek ongeveer vierkant afgebeeld; de dak*vorst* leert ons echter de ware bedoeling van den beeldhouwer (Pl. IV, 11).

Een *trapje* tegen den onderbouw zien wij bij 143, flauw te onderscheiden paneelen bij den onderbouw: 56, 57. De vloeren zijn op de gewone wijze geconstrueerd en zijn meestal van zichtbare planken voorzien, 54, 56—57, 143—144, 146, 159. De daken zijn steeds door houten pannen gedekt, zooals telkens in de reliefbeschrijvingen van Brandes, waarnaar hier verwezen moge worden, vermeld staat.

[1]) Djawa, III, Javaansche Architectuur, 6e „De Balé", p. 169—170.

[2]) In een door Poerbatjaraka getranscribeerd Pārthayajña-handschrift, ons te Batavia ter inzage gegeven, komt in Z. XVIII, 1 als benaming voor de slaapplaats der kluizenaressen (f. O. C. 144 links) de term *bale tĕngah* voor. Van Stein Callenfels (T. B. G. LVIII, p. 373) schrijft, dat deze slaapplaats wellicht hetzelfde paviljoen is, waarin Arjuna den vorigen dag onthaald is geworden. Dit laatste paviljoen is echter van geheel afwijkende constructie (acht stijlen op hoogen steenen onderbouw zonder vloer, zie Hoofdst. VI en Pl. VII, 1).

[3]) Parmentier, B. E. F. E. O. VII, 1907, pl. V, 118 (rechts boven, zonder personen). Zie de in noot 2 genoemde transscriptie van Poerbatjaraka, Z. XIV, 9 (2), waar over een stijl (*saka*) gesproken wordt waarachter een verlegen kluizenaarsmeisje zich verbergt.

Djawi (onverklaarde reliefs).

Zie f. O. D.: 1830—1832, 1837—1838, 1840, 1846—1847, 1851—1853.

Bijzonderheden: *trapje* 1830, Pl. IV, 15; onderbouw uit *baksteen* vervaardigd 1832 (Pl. IV, 14); houten vloer *geprofileerd* aan de zijkanten: 1851 (Pl. IV, 13), zoo'n zware vloer komt bij dit type ook voor te Panataran (IV, 19).

Het exemplaar van 1852 komt voor in een *ommuring*. Bij alle voorbeelden zijn de vloeren en daken glad gelaten.

Rimbi (onverklaarde reliefs).

Zie f. O. C. 1372. Knebel (O. R. 1907, p. 118, No. 1) beschrijft dit tafereel als volgt: „een staande (of gaande) vrouw, omziende naar een kind, dat zit op een bale-bale, met neerhangende beenen, in een pendåpå". Krom laat in zijn vermelding van dit relief (Inleiding, 2e dr., II, p. 170) de „bale-bale" terecht weg en spreekt o.a. over een „kind in een pĕnḍapa". Datgene wat Knebel voor een aparte bale-bale aanziet is in werkelijkheid de houten vloer van ons gebouwtje.

De onderbouw is interessant: plint, twee lijstjes, kroonlijst. Op den onderbouw is nog een *steenen verhooging* aanwezig waarop de neuten rusten. Dit reliefgebouw werd op onze plaat IV niet afgebeeld.

Trawoelan (onverklaarde reliefs).

De gebouwen van dit type op Trawoelan-reliefs zijn bijna alle geplaatst binnen ommuringen van woningen, steden of dorpen. Men zie hiervoor f. O. D.: 1653—1654, 1656, 1659, 1666, 1784—1785, 3689 (vgl. 1666)[1]).

Men vergelijke een gebouw van ons type op een der (tot één stel behoorende) versierde *neuten* (f. O. D. 1761—1768). Het gebouw staat afgebeeld op f. O. D. 1761. De onderbouw is, evenals dat bij ons type van Rimbi het geval is (f. O. C. 1372, zie boven), *geprofileerd*: zware plint, twee telkens verder innspringende lijstjes, smalle teerling, twee telkens verder uitspringende lijstjes, kroonlijst.

Het onverklaarde tafereel op onze desbetreffende neut behoort waarschijnlijk tot een verhaal waarvan verdere episodes op andere zijkanten dezer neuten te vinden zijn. (Pl. IV, 17).

[1]) Vgl. Parmentier, B. E. F. E. O. VII, 1907, planche V, 117; fig. 27 (plan supposé du No. 117), p. 43—44. Maclaine Pont, Javaansche Architectuur, Djawa, III, p. 169, plaat V, No. 22 (rechts). Zie nog O. R. 1902, plaat 8, (1).

Panataran.

Een voorstelling van ons type te Panataran ziet men op foto Van Kinsbergen No. 269 (midden)[1]). De onderbouw is een weinig beschadigd. Men ziet een *zwaren houten vloer*, die geprofileerd is aan de zijkanten. Zware vloeren zien wij op Panataran-reliefs meer. De onderrand van het „voorste" dakschild vertoont een golvenden rand. De stijlen zijn voorzien van een soort klimmend ornament, men lette vooral op de bewerking van den linker-voorstijl, die eenigszins afwijkt van de ornamentatie der drie overige stijlen. (Pl. IV, 19).

Aan de Westzijde van het z.g. pĕṇḍapa-terras van Panataran ziet men op de versierde *kroonlijst* een gebouw van ons type waarop reeds Knebel de aandacht vestigt[2]). (Pl. IV, 18).

Type No. 5: als type No. 4, nu echter voorzien van een zadeldak.

Trawoelan.

Zie f. O. D. 1671[3]). Het tweede gebouwtje op dit reliefgedeelte werd behandeld bij **D**, 1o. (Trawoelan). Daarbij werd reeds naar ons type verwezen.

Afbeeldingen van een *zadel*dak zijn op de Oost-Javaansche reliefs zeldzaam, zij komt echter voor op paneelen van Baraboedoer en Prambanan.

Ook het bedekkings*materiaal* van dit dak te Trawoelan is interessant, op Oost-Javaansche reliefs komt iets dergelijks weer hoogst zelden voor. (Pl. IV, 20).

---

[1]) Vgl. O. R. 1908, pl. 109, No. 13 (midden); zie ook de beschrijving van dit relief door Knebel in dit Rapport, p. 83. Van Stein Callenfels, T. B. G. LVII (1916), p. 224 (13e pan.) spreekt over de „plaats voor godsdienstige bijeenkomsten" (op het basrelief een fraaie pendopo)". Zie Poerbatjaraka's inhoudsopgave van Kṛṣṇāyaṇa, Z. XXII—XXIV. Met de „plaats voor godsdienstige bijeenkomsten" doelt V. St. C. waarschijnlijk op den term Dharmmasabhā (Z. XXII). Vgl. Krom, Inleiding, 2e dr. II, p. 263.

[2]) O. R. 1908, p. 119: „..... iets verder een huis of woning, waar een stier naar toe gaat of bij staat .....". Zie Knebel's bespreking van deze reliefs op p. 119. Vgl. Krom, Inleiding, 2e dr., II. p. 277. Foto van Kinsbergen 326 (geheel rechts boven), 327 (geheel links boven); f. O. D. 2969.

[3]) Inv. Mus. Bat. Gen. No. 436e; op ons verzoek werd door vriendelijke hulp van Dr. Th. à Th. van der Hoop in 1934 een nieuwe foto van dit relief gemaakt. Maclaine Pont, Djawa, III, 1923 Javaansche Architectuur, plaat V, No. 22 (geheel links): deze illustratie vertoont drie samengevoegde reliefgedeelten waarvan het linksche (op de foto) naar wij meenen niet in *direct* verband tot de twee overige stukken staat. Vgl. p. 124 noot 4, en p. 187 noot 1.

Afgezien van de dakvorst welke op normale wijze weergegeven is, zien wij op het voorste der twee dakschilden eenigszins *bolle*, naast elkander gelegde reepen. Aan den onderkant zijn deze reepen gedeeltelijk verweerd. Het is mogelijk dat wij hierbij te denken hebben aan *in de lengte door midden gesneden stukken bamboe*, waarvan de bolle kant naar boven gekeerd is. Deze bedekkingswijze komt op Java nog voor. In werkelijkheid rusten dergelijke halve bamboestukken dan weer in de holle gedeelten van op dezelfde wijze gespleten bamboes [1]). Deze onderste gedeelten zijn op het relief niet te zien.

Geheel afgezien van het bedekkings*materiaal*, noemt men dezen dak*vorm* welke op Java nog veel voorkomt: *srotongan* [2]). Zoo'n *srotongan*-dak staat echter in werkelijkheid lang niet altijd op een huis waarvan de zijkanten *open* zijn zooals op het relief het geval is.

Type No. 6: al dan niet geprofileerde, nu eens laag dan weer hoog afgebeelde onderbouw, neuten, houten vloer. De stijlen loopen van onderen af in een boog naar boven en eindigen in een krul of een horizontale punt; zij dragen een schilddak.

Trawoelan.

Maclaine Pont is de eerste geweest die er op heeft gewezen, dat dit type op een relief uit Majapahit (Trawoelan) voorkomt. In zijn opstel over Javaansche architectuur schrijft genoemde auteur [3]): „Op de Boroboedoer-reliefs komen enkele zeer kleine abritjes voor met schilddakafdekking en schuin naar buiten uitstaande stijlen. Op afb. 22 uit Majapahit komt het nog wel voor en wel op het meest rechtsche relief bovenaan in het midden. Van dit type is mij geen enkele overblijvende vorm bekend". Op deze huisjes van Baraboedoer wees vóór Maclaine Pont reeds Parmentier [4]): „Dans deux exemples de maisons paysannes, les cloisons sont réduites à de simples poteaux obliques et le plancher se relève à peine au-dessus du sol (57, 64)" [5]).

Het huisje op het Trawoelan-relief vindt men afgebeeld op f. O. D.

---

[1]) Koninklijke Vereeniging Koloniaal Instituut, Gids in het Volkenkundig Museum, V, Java, door C. Lekkerkerker, p. 98, met schetsteekening.

[2]) Zie vóór afbeelding en beschrijving o.a. Mayer, Een blik in het Javaansche volksleven, 1897, I, p. 12 en 13.

[3]) Djawa, III, p. 169b, pl. V, 22 rechts.

[4]) B. E. F. E. O. VII, 1907, p. 37.

[5]) Planche III, o.c..

3689 = 1666[1]). Dit bouwsel wordt door Parmentier wel genoemd (o.c. p. 43: „.... l'autre (maison) à 4 piliers,...")[2]), maar niet in verband gebracht met genoemde Baraboedoer-voorstellingen. Ook wees hij niet op den eigenaardigen vorm der stijlen van ons Trawoelan-gebouwtje. (Pl. IV, 21).

Constructie: De onderbouw schijnt haast van vierkant grondplan te zijn en heeft een plint, inspringend lijstje, teerling, uitspringend lijstje, en een kroonlijst. De onderbouw is in vergelijking met het gebouwtje zelf hoog bedoeld. Dit soort onderbouw troffen wij op de reliefs bij de *godenhuisjes of huistempeltjes* aan.

Op den onderbouw staan neuten waarop de vloer rust. Uit deze vloer komen de stijlen te voorschijn, welke misschien verbonden gedacht zijn met de neuten.

De stijlen dragen een schilddak met betrekkelijk kleine dak*vorst*. Het is het eenige gebouwtje op de Trawoelan-reliefs (waarbij aan huisjes van velerlei soort overigens geen gebrek heerscht) dat genoemde uitbuigende stijlen vertoont.

In vergelijking met den hoogen onderbouw is ons huisje betrekkelijk klein. In verband hiermee en met het oog op de omgeving waarin het staat, zouden wij misschien aan een *godenhuisje* kunnen denken. Godenhuisjes met dit soort stijlen zagen wij echter op Bali nergens. Genoemde voorbeelden van Baraboedoer vertoonen niet de *krul* aan het einde der stijlen, terwijl ook de onderbouw daar afwijkt van dien bij ons gebouw te Trawoelan[3]).

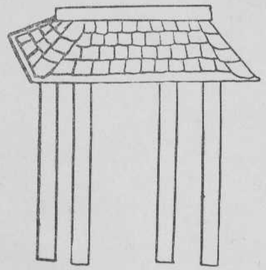
Tjěta.

F. O. D. 9399, die in 1928 werd genomen en die dus noch door Parmentier, noch door Maclaine Pont kon worden benut voor hun bovengenoemde architectuur-studies, geeft ons weer een voorbeeld van dit soort stijlen bij een vierstijlig gebouw van rechthoekig grondplan, voorzien van een schilddak. Wij hebben hier te doen met een onverklaard reliefstuk van „tjandi" Tjěta. Ons gebouwtje staat òf op een zeer lagen onderbouw, òf slechts op neuten. De houten vloer welke op deze neuten rust, is voorzien van ingeschoten planken.

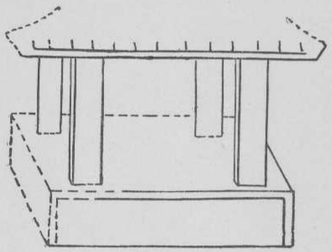
[1]) Aparte opnamen werden door vriendelijke hulp van Dr. Th. à Th. van der Hoop voor ons genomen in het Museum te Batavia. Zie inventaris Bat. Mus. No. 436 (vgl. Cat. Arch. Verz. v. h. Bat. Gen. v. K. e. W. door Groeneveldt en Brandes, p. 130, No. 436; O. R. 1902, pl. 8 (1).

[2]) Zie o.c. pl. V, 117, fig. 27 (op p. 44 o.c.: plan supposé du No. 117).

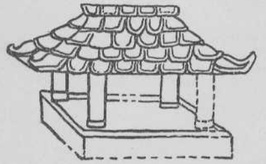
[3]) Bovendien hebben deze Baraboedoer-gebouwtjes òf een afwijkenden dakvorm òf meerdere stijlen. Deze gebouwtjes bespreken wij hier niet. Voor de omgeving van ons Trawoelan-gebouwtje zie men p. 185—188.

1
RIMBI

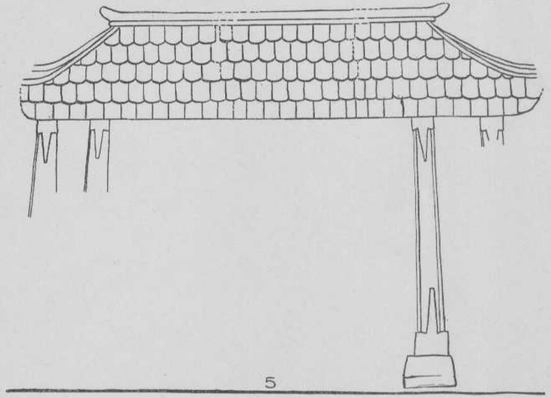
2
DJAGO

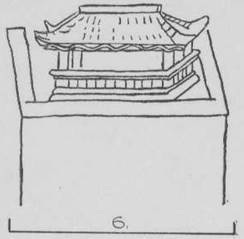
3
DJAGO

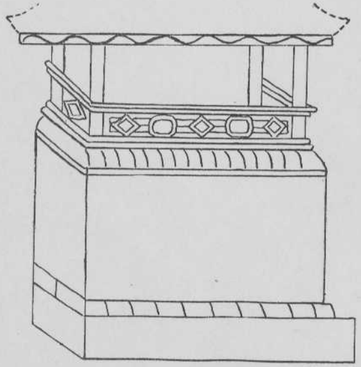
4
SOEKOEH

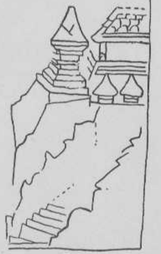
5
SOEKOEH

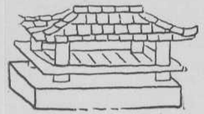
6.
DJAGO

7
PANATARAN

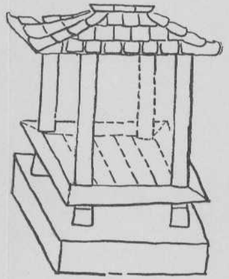
8
SELAMANGLENG

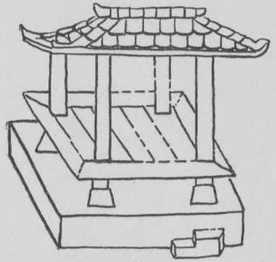
9

10
DJAGO

11

12
DJAGO

13

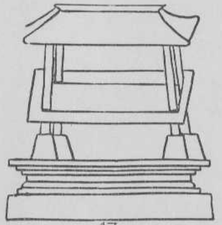
14
DJAWI

15

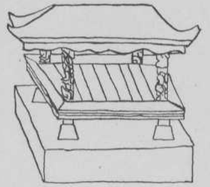
16

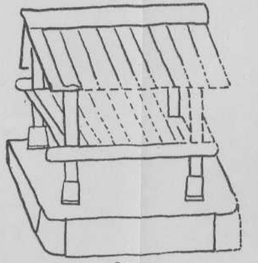
17
TRAWOELAN

18

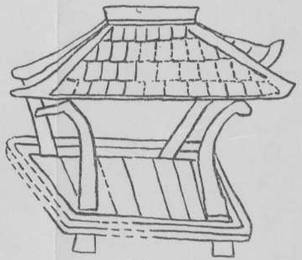
19
PANATARAN

20
TRAWOELAN

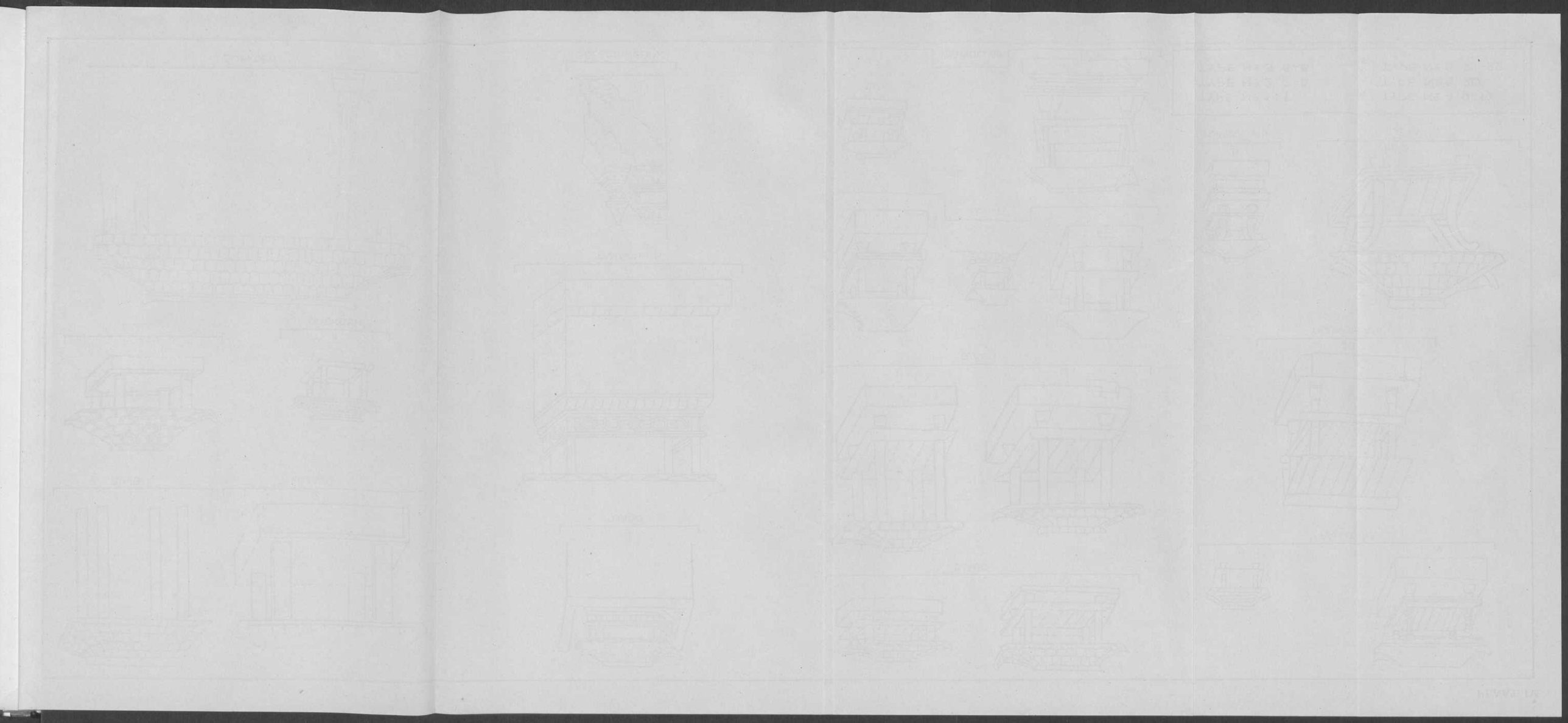

21
TRAWOELAN

22
TJÈTA

TYPE Nº 1 : 1
TYPE Nº 2 : 2-5
TYPE Nº 3 : 6-8
TYPE Nº 4 : 9-19
TYPE Nº 5 : 20
TYPE Nº 6 : 21-22

De rechtervoorstijl (gerekend vanaf den beschouwer van het relief) vertoont weer een soort krul aan het boveneinde. De linkervoorstijl daarentegen heeft een *horizontaal liggende punt*. Beide bovengenoemde eigenaardigheden zijn bij de twee achterste stijlen onzichtbaar. Deze laatste stijlen hebben ook niet een zoo geprononceerde *gebogen* lijn. Een en ander is natuurlijk geheel schematisch weergegeven, ook eenigszins onnatuurlijk. (Pl. IV, 22).

Dit soort stijlen zullen wij nog tegenkomen in het volgend hoofdstuk; vgl. de daarbij afgedrukte foto's en het gebouw No. 9 op Pl. V.

HOOFDSTUK IV.

Vijf stijlen.

De vijfstijlige gebouwtjes, welke wij op de Oost-Javaansche reliefs van Djago, Djawi, Soerawana, Panataran, Mantingan en Sĕṇḍang Ḍoewoer[1]) aantreffen, hebben alle een *vierkant grondplan*. Vier stijlen zijn in het vierkant om een vijfden middenstijl geplaatst. Wij zien een steenen onderbouw waarop, correspondeerende met de stijlen, vijf neuten staan. De vijf stijlen, welke verbonden zijn aan en steken door een houten vloer, dragen een enkelvoudig of meervoudig tentdak. Soms zien wij een gebroken tentdak met kniklijn. Het (bovenste) dak is voorzien van een topstuk. Pl. V; foto's No. 4—5.

Bij de bespreking van de afzonderlijke exemplaren zal blijken, dat sommige onderdeelen op de reliefs van verschillende tempels variatie in uitbeelding vertoonen. Na een algemeene bouwkundige beschrijving zullen wij ons bezighouden met de vraag, waartoe deze gebouwtjes volgens de reliefvoorstellingen moeten dienen. Ten slotte zal er gelegenheid bestaan om te wijzen op de schaars voorkomende exemplaren van dergelijke gebouwen in de werkelijkheid, althans voorzoover deze laatste gebouwen schrijver dezes bekend zijn.

Bouwkundige beschrijving, volgens de reliefs.

Onderbouw.

Vierkant grondplan, in overeenstemming met het vierkant grondplan der gebouwen zelf. Te Djago zien wij aan de zijkanten een

---

[1]) *Djago*: f. O. C. 35, 36 (= f. Mon. Brandes 35, 36), 147, 148 (= f. Mon. Br. 147, 148); *Djawi*: f O. D. 1853; *Soerawana*: f. O. D. 3443—3444 (zie ook Publicaties O. D. I, pl. 41, pan. 15); *Panataran*: f. Van Kinsbergen 327, f. O. D. 2970; *Mantingan*: f O. D. 10522, 10528. De voorlaatste foto van Mantingan is gereproduceerd in O. V. 1930, pl. 16, a, beide foto's van M. ook in Djawa, 14e j. No. 2 en 3, Juni 1934, fig. 10, a, fig. 11; *Sĕṇḍang Ḍoewoer*: f. O. D. 6760, deze foto geeft een steenen muurgedeelte weer, te S.-D. is ook nog een houten pilaar met vorken, versierd met diepliggend relief waarbij ook twee exemplaren van ons type voorkomen, die te zien zijn op f. O. D. 6761, aparte foto's en teekeningen hiervan werden door den schrijver gemaakt tijdens een bezoek ter plaatse.

Het complex, dat voorkomt op f. 147—148 O. C. (Djago) werd *geteekend* door Parmentier, B. E. F. E. O. VII, 1907, planche V, 118, door hem besproken o.c. p. 45—46.

Zie bij de afzonderlijke bespreking voor verdere literatuur over deze gebouwtjes.

paneel tusschen twee zijranden en een bovenrand, de onderrand is niet zichtbaar of niet aanwezig volgens den illustrator. Djawi vertoont een geheel glad gelaten onderbouw. Die van onze twee gebouwtjes te Soerawana schijnt vrij hoog bedoeld te zijn. Een hoogen onderbouw zien wij ook te Panataran, deze laatste vertoont aan de bovenzijde krullen welke aan een rotspartij doen denken. Op de twee dieren welke vóór den onderbouw zijn afgebeeld, komen wij nog terug. De onderbouw van Soerawana en Panataran is, wat zijn hoogte betreft, te vergelijken met dien van onze godenhuisjes of huistempeltjes in een vorig hoofdstuk behandeld. De vrij laag bedoelde onderbouw van twee vijfstijlige gebouwtjes te Mantingan is het meest uitgewerkt en fraai versierd (f. 4—5).

Dr. Bosch noemt *dezen* onderbouw (O. V. 1930, p. 55) „een vierkant torentje met waterspuwende makara's op de hoeken, dragend een bale van eigenaardige constructie (Pl. 16a)". Aan een „torentje" hebben wij evenwel niet te denken. De „waterspuwende makara's" zijn sterk verlijnd en vertoonen zich alleen aan één zijde van den onderbouw waaraan zij echter niet vastgehecht schijnen te zijn.

Over de door Dr. Bosch en Dr. Steinmann [1]) opgegeven benaming van ons gebouwtje, zullen wij straks gelegenheid hebben iets te zeggen. Voor de profileering van den onderbouw te Mantingan en de daarbij toegepaste versiering verwijzen wij naar onze foto's. Uit een bestudeering der motieven blijkt, dat ook in werkelijkheid te Mantingan een dergelijke versieringswijze werd toegepast, evenals dat het geval is bij enkele andere complexen uit den overgangstijd.

Men lette op het feit, dat de zijkanten van den onderbouw *schuin* oploopen [2]). De bovenkant van dezen onderbouw is bij onze twee gebouwtjes te Mantingan voorzien van vierkante of rechthoekige steenen [2]).

Te Sĕṇḍang Ḍoewoer zien wij bij het gebouwtjej met twee daken op den houten stijl een onderbouw, die òf een trap vertoont òf een profileering heeft. Aan het ondereinde zijn twee langwerpige paneelen of holle gedeelten te zien [3]). Bij het ander gebouwtje op den stijl zien wij een enkelvoudigen onderbouw [4]). Op het muurrelief is de onderbouw niet aanwezig. (Pl. V, 7).

---

[1]) Djawa, 14e j., No. 2 en 3, Juni 1934, p. 93.

[2]) Vgl. iets dergelijks toegepast bij een gebouw (van andere constructie) in den Sitinggil van Kraton Kasĕpoehan, Cheribon (f. O. D. 3537).

[3]) Pl. V, 9.

[4]) Pl. V, 8, onduidelijk op het relief, door ons niet geteekend.

Trap.

Een door verwering nog slechts flauw zichtbare aanduiding van een trapje, waarvan twee aslijnen evenwijdig loopen met de voorkant van den onderbouw, is te zien bij Djago (f. O. C. 35—36)[1]. Iets dergelijks ook te Soerawana (f. O. D. 3443)[2], waar bij een ander gebouwtje van dit type echter ook een trap met één stel treden op deze wijze geplaatst is (f. O. D. 3443—3444), Pl. V, 5.

Neuten.

Op den onderbouw zien wij te Djago (f. O. C. 36) aan de voorzijde drie neuten waarvan de middelste iets naar binnen geplaatst is[3]. Bij de beschrijving van onze éénstijlige gebouwtjes hebben wij er reeds op gewezen, dat zoo'n middelste neut ook in werkelijkheid in het midden van den onderbouw staat met vier andere neuten in 't vierkant daaromheen. Iets onduidelijker is deze middenneut te zien bij vijfstijlige gebouwtjes van een ander complex op de Djago-reliefs (f. O. C. 148—147)[4]. Zulke middenneuten welke een weinig naar binnen geschoven zijn op de reliefvoorstellingen, zien wij bij dit type nog te Soerawana, Panataran, Mantingan en Sĕṇḍang Ḍoewoer.

Het voorbeeld van Panataran vertoont een middenneut, welke grooter is dan de vier daaromheen geplaatste neuten.

Te Mantingan vinden wij, tusschen de neuten en den vloer, korte houten stijlen. Dit verschijnsel doet zich ook voor bij de twee exemplaren van ons type op den houten versierden stijl te Sĕṇḍang-Ḍoewoer. (Pl. 8—9).

Houten vloer.

Djago vertoont in drie van de vijf[5] gevallen bij de houten vloeren lijnen van het vloerraam, wij mogen dus ook aan een vulling met ingeschoten planken denken. Eén vloer van Djago is verbrijzeld en door Parmentier dan ook niet afgebeeld (o.c. pl. V, 118 rechts beneden). Te Djawi bestaat de vloer uit *twee* direct op elkaar liggende lagen. Soerawana laat duidelijk de ingeschoten planken

---

[1]) Pl. V, 1; of is het een *versiering* aan den onderbouw?
[2]) Pl. V, 4.
[3]) Pl. V, 1.
[4]) Door Parmentier in zijn teekening niet aangegeven. Onze Pl. V, 2.
[5]) De groote meroe van Djago, in het midden van het complex op f. O. C. 148—147 rekenen wij niet tot dit vijfstijlig type. Het is n.l. niet zeker uit welk materiaal de *wanden* van dit gebouwtje geconstrueerd gedacht zijn. Een en ander is daarvoor te sterk beschadigd. Wij vermoeden, dat een *gesloten* gebouw bedoeld is. Parmentier beeldt dan ook gladde wanden, geen stijlen, af.

tusschen het vloerraam van een enkelvoudigen vloer zien. Te Panataran daarentegen, vinden wij weer een vloer met twee lagen. De vloeren van Mantingan zijn — zooals alle onderdeelen aldaar — weer zeer uitgewerkt, geprofileerd en versierd. De geprofileerde zijkanten van deze vloeren loopen — evenals de onderbouw te Mantingan — binnenwaarts schuin op[1]). De profileering bestaat uit vier steeds verder terugwijkende lijsten, in één geval (f. O. D. 10528) is nog een lijst met vierkante of vierhoekige blokjes[2]) te zien. Aanduidingen van het vloerraam zijn bij beide exemplaren van Mantingan te vinden. Te Sĕṇḍang Ḍoewoer een enkelvoudige vloer.

De vier houten stijlen om den middenstijl.

Evenals bij Arjuna's godenzetel in Indra's hemel op een door ons reeds besproken Djago-relief (Hoofdst. III, **D**, 3: Djago) — een godenzetel, die zekere overeenkomsten vertoonde met onze *godenhuisjes* van Hoofdstuk III, **D**, 2 — zien wij ook bij onze vijfstijlige gebouwtjes van Djago *gedraaide* stijlen, die beneden eindigen in een potvormig gedeelte waarvan het voetstukje dan weer op den vloer rust. Het is mogelijk, dat de stijlen op een of andere wijze in contact staan met de neuten en dus door den houten vloer heensteken, zij het ook alleen met een punt, die in de neuten rust[3]). Bij één dezer stijlen te Djago zijn de geledingen *schuin*[4]) aangebracht, terwijl de andere stijlen bij ditzelfde gebouwtje op de gewone wijze gedraaid zijn. Of bij ons exemplaar van Djawi de stijlen oorspronkelijk versierd waren is niet zeker.

Soerawana vertoont, evenals Panataran, glad gelaten stijlen. Mantingan heeft bij deze vier stijlen weer iets heel bijzonders: *schuin* naar boven loopende en naar buiten uitstekende stijlen, met *gebogen*

---

[1]) Vgl. de onderbouw van de steenen grafmonumenten te Mantingan: O. V. 1930, pl. 22, a en b, pl. 23, a.

[2]) Iets dergelijks ook bij Sītā's verblijf in Rāwaṇa's tuin. Het voorbeeld van Mantingan zou kunnen aangeven, dat wij ook bij Sītā's verblijf eerder aan een versiering, dan aan de weergave van uiteinden van ingeschoten planken hebben te denken (Pl. III, 21). Zie voor de „blokjes" te Mantingan: foto 4.

[3]) Dergelijke potvormige gedeelten, los en massief zien wij op f. O. D. 6761 (in de buurt van den bewerkten en gevorkten houten stijl te Sĕṇḍang Ḍoewoer).

[4]) Zie O. V. 1930, pl. 22, a voor dergelijke schuine geledingen bij houten stijlen in het inwendige van de *pasarĕjan* te Mantingan. Ook op Bali komt dit verschijnsel voor bij houten stijlen, zie bv. W. O. J. Nieuwenkamp, Bali en Lombok, eerste uitgave p. 31 (godenzetel). In Voor-Indië komt zulks ook bij steenen zuilen voor.

lijn. Aan het eind van het vorig hoofdstuk hadden wij reeds gelegenheid er op te wijzen, dat dit soort stijlen ook bij open gebouwtjes met *rechthoekig* grondplan voorkomt (Trawoelan en Tjĕta), terwijl daarbij verwezen kon worden naar zekere open gebouwtjes te Baraboedoer. De stijlen van Mantingan eindigen in een horizontaal liggende punt. Nu heeft Mantingan daarbij nog de volgende eigenaardigheid: op die horizontaal liggende punt of iets daarvóór, *rijst een kort, dunner steunstijltje recht omhoog en is voorzien van een kapiteel*[1], *dat drie steeds verder uitstekende vierkante lagen heeft.* De korte steunstijltjes hebben zelf geen vierkante doorsnede. Deze steunstijltjes zullen wel de ondergording (of „muurplaat") van het dak moeten dragen. Zie onze foto No. 4.

Dergelijke schuin uitstaande stijlen met ongeveer recht oploopende bovenstukken — die hier echter niet een duidelijk zichtbaar kapiteel dragen — zien wij nog bij één exemplaar van ons type op den versierden houten stijl van Sĕnḍang Ḍoewoer (f. O. D. 6761). Pl. V, 9.

Het is echter ook mogelijk, dat wij hier aan rechte stijlen *met vorken* aan het boveneinde moeten denken. Want het is een feit, dat bij een ander exemplaar van ons type op genoemden stijl te Sĕnḍang Ḍoewoer[2]) rechte stijlen met kromme vorken aan het boveneinde voorkomen. Zoo ook bij een derde exemplaar op een *muur*relief te Sĕnḍang Ḍoewoer[3]).

Uit enkele voorbeelden van Mantingan en Sĕnḍang Ḍoewoer blijkt dus, dat naast rechte stijlen ook gebogen stijlen, voorzien van recht oploopende eindpunten of steunstijltjes met kapiteel, bij dit vijfstijlig type in werkelijkheid voorgekomen kunnen zijn.

De gevallen van gebogen stijlen te Trawoelan en Tjĕta staan dus niet op zichzelf. Het is mogelijk, dat eventueel ook dáár aanwezig *gedachte* steunstijltjes *niet meer zichtbaar* zijn tegenvolge van een bedekking door het dak, zoodat de gekrulde uiteinden der stijlen aldaar niets anders moeten voorstellen dan *vorken* met krul welke deel uitmaken van gebogen stijlen. Dergelijke vorken met krul hebben wij reeds bij onze éénstijlige gebouwtjes besproken en daarbij naar voorbeelden uit de Javaansche werkelijkheid verwezen (zie pag. 10).

Het voetstuk van den middenstijl.

Hierbij zijn weer bij verschillende reliefs variaties in de uitbeelding

[1]) Dit laatste onduidelijker op foto No. 5 (gedeeltelijk gebroken).

[2]) Foto O. D. 6761 rechts beneden, duidelijker op eigen foto's en teekeningen ter plaatse gemaakt. Pl. V, 8.

[3]) Foto O. D. 6760. Middelste stijl op Pl. V, 7.

op te merken. Men zou kunnen beginnen met er aan te herinneren, dat zulk een voetstuk (of: verhoogd vloergedeelte van hout om den middenstijl heen) ook bij den middenstijl van éénstijlige gebouwtjes voorkomt [1]).

Te Djago zien wij bij de vijfstijlige gebouwtjes een vierkant voetstuk met plint, naar binnen liggende teerling, en kroonlijst [2]). Een voetstuk, dat alleen uit een plint bestaat komt te Djawi voor. Een geprofileerd voetstuk weer bij Soerawana; bij één exemplaar: een plint, twee inspringende lijstjes en een daar weer overheen stekende kroonlijst, bij een ander exemplaar: een soort *lotuskussen* met naar binnenliggend middengedeelte. Panataran heeft een voetstuk, dat uit twee lagen bestaat.

Ook Mantingan bezit een vierkant voetstuk waarvan de profileering bestaat uit een voetlijstje met daarboven nog drie steeds verder inspringende lijstjes, in het geheel dus terugwijkend, evenals de vloer en de onderbouw aldaar [3]).

Met de wijze waarop te Soerawana deze voetstukken zijn afgebeeld vergelijke men de manier waarop de tusschenschotten der daketages aldaar en elders op de reliefs worden uitgebeeld. Van één exemplaar onzer vijfstijlige gebouwtjes op den houten stijl van Sĕndang Doewoer is de middenstijl met het voetstuk nu gebroken, op het andere exemplaar zijn beide nog aanwezig, het voetstuk is hierbij als een neut afgebeeld. Dit laatste is ook het geval bij ons vijfstijlig gebouwtje op het muurrelief van deze moskee (Pl. V, 7).

De middenstijl.

Uit dit voetstuk komt de middenstijl te voorschijn, waarvan men — evenals dat bij den middenstijl van éénstijlige gebouwtjes het geval is — mag aannemen, dat hij door den houten vloer heen op één of andere wijze in den middenneut steekt.

Te Djago is deze middenstijl *bewerkt*, en soms *dikker* dan de vier overige stijlen weergegeven. Het schijnt wel of hierbij aan het ondereinde korte, stompe uitstekende *vorken* aanwezig zijn. Iets dergelijks maar nu duidelijker voorgesteld, zien wij bij de middenstijlen van Soerawana, die ook bewerkt zijn in tegenstelling tot de vier andere

---

[1]) Zie Hoofdstuk II, p. 20.

[2]) Pl. V, 2; bij No. 7 eenvoudiger.

[3]) Vgl. de steenen voetstukken bij houten stijlen van een gebouw van ander type te Cheribon, Kraton Kasĕpoehan (f. O. D. 3537, voetstukken op het verhoogde gedeelte van den onderbouw bij de „Malang Soemirang").

stijlen aldaar, welke gladgelaten zijn en ook minder dik. Ook Panataran vertoont een met diep relief bewerkten middenstijl, die — evenals dat te Djago, Djawi en Soerawana het geval is — dikker afgebeeld wordt dan de vier overige stijlen.

Mantingan heeft weer iets bijzonders: aan het ondereinde zien wij, nu duidelijk uitgewerkt, iets naar buiten uitstekende stompe, korte vorken. Uit die vorken rijst dan een betrekkelijk dunne middenstijl omhoog. Deze middenstijl, die in het midden het dikst is, vertoont een vertikale lijnversiering en draagt een *kapiteel* evenals de kleine steunstijltjes van de vier overige stijlen aldaar een kapiteel dragen[1]). Dit kapiteel is bijzonder interessant, zie foto's 4—5.

Te Sĕṇḍang Ḍoewoer zijn de middenstijlen niet dikker dan de vier overige stijlen aldaar en boven voorzien van vorken of schoren.

Zooals uit voorbeelden van Java blijkt, zal de middenstijl wel bevestigd zijn geweest aan of gestoken hebben door een kruis van de ondergording. Dit is op de reliefs natuurlijk niet meer te zien.

Het dak.

Op de reliefs van Djago heeft ons type een meervoudig tentdak (drie daken). Dit meervoudig tentdak is ongeveer voorgesteld als ons meroe-dak bij Sītā's huis in Rāwaṇa's tuin te Panataran. Tusschen het eerste, grootste, dak en het tweede, ziet men de voorzijde van vierkante houten schotten welke uit drie of meer liggende planken bestaan waarvan de middelste soms wat naar binnen ligt.

Uit dat frontaal afgebeeld tusschenschot komen vorken of schoren, welke schuin uitstaan en meestal in een vijftal te zien zijn. Een en ander is natuurlijk schematisch weergegeven. Bij de onderste daken ziet men sporen van een bedekking met houten pannen.

Het tweede en derde dak zijn onderling gescheiden door een tusschenschot waarvan de voorkant één of twee liggende planken vertoont. Daarboven zijn dan weer schoren zichtbaar, die het bovenste (kleinste) dak dragen, hetwelk bekroond is door een topstuk, dat in één geval door verwering van den steen afwezig is (f. O. C. 36—35). In dit laatste geval is ook het derde dak eenigszins gebroken hetgeen Brandes van „een *bale* met twee daken boven elkaar" deed spreken[2]). Djawi heeft één glad gelaten tentdak met fraai topstuk.

---

[1]) Het kapiteel en de vorken aan de onderzijde van den middenstijl zijn in één geval van Mantingan gebroken of verweerd (f. O. D. 10522). Foto No. 5.
[2]) Mon. p. 49. Pl. V, 1.

Soerawana vertoont bij één exemplaar één tentdak, bij een ander een meervoudig tentdak (vier daken).

In het laatste geval zien wij weer de drie of vier liggende planken welke de voorzijde van een tusschenschot van hout moeten weergeven. Hierbij zijn weer schoren of vorken te zien. De daken zijn glad gelaten en worden bekroond door een topstuk.

Panataran heeft een enkelvoudig, door houten pannen gedekt tentdak, voorzien van een topstuk.

Mantingan levert weer iets bijzonders in de uitbeelding. Wij zien een gebroken tentdak met kniklijn (f. O. D. 10522) [1]). Een ander voorbeeld (f. O. D. 10528) geeft weer zoo'n kniklijn [2]). De daken zijn bedekt met houten pannen [3]) en voorzien van een topstuk, dat in één geval verweerd of gebroken is (f. O. D. 10528). Op de onderste daken zien wij gedeelten van takken met bloemen of bladeren. Deze takken behooren tot boomen of planten, die, schematisch weergegeven, naast of boven ons gebouwtje te vinden zijn.

Op den versierden houten stijl van Sĕṇḍang Ḍoewoer zien wij meervoudige tentdaken, in één geval twee daken, in een ander geval drie daken. Het gebouw met twee daken (f. O. D. 6761) vertoont een bedekking met houten daktegels en een bekroning door een topstuk. Houten daktegels zien wij ook in het tweede geval, zij het ook onduidelijk [4]). Ook hier is het bovenste dak bekroond door een topstuk. De tusschenschotten der daketages zijn bij de twee gebouwtjes niet of niet duidelijk bewerkt. Pl. V, 8—9.

En meervoudig tentdak (twee daken) met schematisch aangegeven tusschenschot vinden wij ten slotte bij ons exemplaar op een muur te Sĕṇḍang Ḍoewoer (f. O. D. 6760). Ook hier de gewone dakbedekking en het topstuk. Het bovenste dak heeft iets van een *gebogen* tentdak. Pl. V, 7.

Functie van onze gebouwen volgens de reliefvoorstellingen.

Na deze bouwkundige beschrijving zullen wij trachten om na te gaan of uit de reliefvoorstellingen zelf iets af te leiden is t.o. van het doel dezer interessante gebouwen. Daarna zal moeten blijken in hoeverre de resultaten van deze studie kloppen met de gegevens der werkelijkheid.

[1]) Foto No. 5. Of zijn bij f. 4—5 *meer*voudige tentdaken bedoeld?

[2]) Of misschien twee kniklijnen zoodat wij aan een tweemaal gebroken tentdak moeten denken. Foto No. 4. Vgl. noot 1.

[3]) Men lette op de krullen der pannen boven de hoekkepers.

[4]) Bij onze teekening, Pl. V, 8 wegens onzekerheid weggelaten.

Djago.

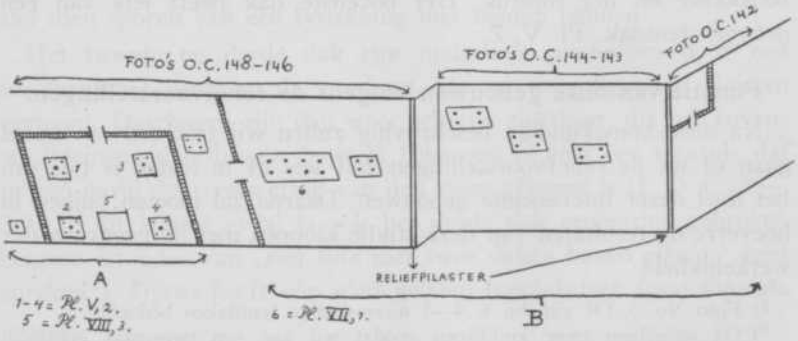
Op f. O. C. 35—36 zien wij ons gebouwtje, met nog een één-stijlig bouwsel, staan in een (van een gespleten poort voorziene) ommuring. Het geheel moet volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels *het heilig verblijf van Wairocana in Indra's hemel* voorstellen. De reliefvoorstelling doet in bouwkundig opzicht sterk denken aan een schematische weergave van een gewijd complex, dat overeenkomsten vertoont met een kleine Balineesche *poera*. Van Stein Callenfels heeft aangetoond, dat de versie van de Kuñjarakarṇa-legende, zooals wij die vinden in Kern's uitgave, zeer veel overeenkomsten vertoont met het verhaal, dat uit de relief af te lezen is [1]). Pl. V, 1.

Hoewel het dus niet zeker is dat de bewoordingen uit juist deze versie aanleiding tot weergave van deze reliefreeks zijn geweest, kan in elk geval medegedeeld worden, dat bij deze episode in genoemde versie o.a. het volgende te lezen staat:

datĕng ta ya ring buddicinta ri kahyangngan baṭara çri wirwacanā [2]), hetgeen door Kern wordt vertaald met: „kwam hij in Bodhicitta, het heilig verblijf van Wairocana" [3]). Afgezien van de vraag of wij hier een poging tot schematische weergave van een Oudjavaanschen *kahyangan* voor ons hebben staan in elk geval vast, dat ons gebouwtje zich bevindt in een *gewijd terrein*.

Het tweede complex waarin onze gebouwtjes [4]) voorkomen, behoort volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels tot *de woudkluizenarij van Mahāyaṇi in het bosch Wanawatī*.

Het is noodig in 't kort over het complex op de reliefs iets te zeggen, vóór wij onze daarin geplaatste vijfstijlige gebouwtjes bespreken (zie de tekstfiguur).

[1]) Lit. opgegeven op p. 27 noot 2. [2]) Tekst p. 58.
[3]) O.c., p. 22. [4]) Eén der vijfstijlige gebouwtjes vindt men op Pl. V, 2.

Wij zien eerst (bij A) een ommuring met poort van het *padoeraksa* type. In deze ommuring bevinden zich vier vijfstijlige gebouwtjes met drie daken en een gesloten meroe met elf daken.

Aan één kant van den muur staat een éénstijlig gebouwtje, aan den anderen kant een vierstijlig gebouwtje, waarin Arjuna zit en met de kluizenaarsmeisjes spreekt alvorens complex B binnen te gaan.

Van complex B zien wij een vóórmuur, voorzien van een *padoeraksa*. In dat complex bevinden zich een ontvanggebouw en slaapverblijven. Ten slotte zien wij op foto 142 dit zelfde complex van den buitenkant en kijken weer tegen vóórmuren en *padoeraksa* aan.

Wat heeft de beeldhouwer nu bedoeld? Is A een *afzonderlijk* complex bestemd voor den eeredienst en is de eigenlijke kluizenarij met slaapplaatsen en ontvanggebouw binnen een aparte ommuring geplaatst? Of heeft de illustrator één complex, dat hij in zijn verbeelding voor zich zag ten gevolge van *plaatsgebrek* in twee deelen gesplitst en elk deel dan weer voorzien van een muur met poort?

Wij kunnen het hem niet meer vragen maar kunnen wel wijzen naar Bali, waar nu eens in één ommuring zoowel gebouwen voor den eeredienst als gebouwen voor ontvangst te vinden zijn, dan weer — als bij Tampak Siring — de monnikcellen en de rotstempels of rotsgraven gedeeltelijk gescheiden, gedeeltelijk bijeen staan.

Zooveel is in elk geval zeker, dat de gebouwen welke in complex A staan in zooverre afwijken van die in complex B, dat zij uitsluitend voor den eeredienst bestemd zijn en tot het *meroe*-type behooren, terwijl de gebouwen van complex B *bale*'s of *pĕṇḍapa*'s zijn, waarin men ontvangt (8 stijlen) en slaapt (4 stijlen). Bij complex A staan dan *buiten den muur* nog een éénstijlig gebouw en een vierstijlige *bale*.

Over onze gebouwen in complex A schreef Brumund, die den gevolgden tekst nog niet kende: „. . . . ; verder ziet men er in het midden pandopo-tempeltjes met drie dakverhoogingen, en een tempelgebouw met tien spits toeloopende dakverhoogingen, dat ons aan de metue's(?) van Bali doet denken, evenals de pandopo's met drie dakverhoogingen aan de messigit's der tegenwoordige Javanen"[1]). Brandes[2]) spreekt over „een uitgebreid tempelterrein, daar in den

[1]) V. B. G. XXXIII, 1868, p. 229. Het vraagteeken is waarschijnlijk van de uitgevers. In werkelijkheid heeft de meroe elf daken. Brumund zal wel geschreven hebben *meroe's*.

[2]) Mon., 1904, p. 59.

ringmuur aan de Westzijde weer een poort wordt aangetroffen, en zich binnen de ommuring niet minder dan zes [1]) gebouwen bevinden, in Chineesche bouworde; hiervan is een met één dak [1]), vier met drie, en een geheel pagode-vormig met elf daken boven elkaar, naar boven in omvang afnemende". Parmentier [2]) beeldt complex A met nog de muur van B af en wijdt hier een uitvoerige bespreking aan. Onze meroe en de vier vijfstijlige gebouwtjes noemt hij een „sanctuaire à pyramide de toits, cantonné de quatre pavillions couverts de même". Van Stein Callenfels, die — geholpen door Poerbatjaraka's inhoudsopgave van het gedicht Pārthayajña — de reliefverklaring gaf en het complex gedeeltelijk bespreekt, geeft als zijn meening te kennen: „De kluizenarij van Mahāyaṇi, zooals die wordt voorgesteld op de photo's 148/143, geeft een levendige impressie van de Oud-Javaansche woudkluizenarijen, zooals b.v. die te Sagara volgens de beschrijvingen in den Nāgarakṛtāgama" [3]).

Met bovenstaande citaten waarvan wij de details hier niet zullen bespreken wordt gedemonstreerd, dat alle auteurs, die het complex beschrijven, complex A als een *gewijde* enceinte beschouwen terwijl de reliefverklaring leert, dat wij ons bevinden in of bij een woudkluizenarij.

In complex A is de *meroe* [4]) het grootste gebouw, terwijl onze vier vijfstijlige gebouwen als het ware minder in rang zijn en als *bijtempeltjes* staan om den hoofdtempel in een gemeenschappelijke ommuring met *padoeraksa*.

De gegevens van Djago leeren dus, *dat onze vijfstijlige gebouwtjes dienen voor een gewijd doel.*

Djawi.

Het reliefgedeelte is onverklaard. Ons gebouwtje staat te midden van boomen in een landschap, waarin nog meer huisjes zichtbaar zijn. Wij bevinden ons in de buurt van een ommuurd erf (huis, paleis of stad). Vóór de ommuring zit een persoon op een onderbouw, waaruit een boom oprijst. Naast den onderbouw staan nog twee personen. Uit een en ander is dus voorloopig niets op te maken omtrent de bestemming van ons vijfstijlig gebouw. Wel kan worden gezegd, dat het het eenige exemplaar van zijn type is op de reliefs

[1]) Bedoelt Brandes met het *zesde* gebouwtje misschien de éénstijlige *bale*, die op het relief *buiten* den muur staat?

[2]) B. E. F. E. O. VII, 1907, pl. V, 118 (= complex A), p. 45—46.

[3]) T. B. G., LVIII, 1919 (artikel gedateerd 1917), p. 373.

[4]) Pl. VIII, 3.

van een tempel, die zeer vele gebouwtjes van verschillend type vertoont. Pl. V, 3.

Soerawana.

De reliefverklaring van Van Stein Callenfels [1]) leert, dat onze twee gebouwtjes met vijf stijlen, waarvan één een meervoudig tentdak, een ander een enkelvoudig tentdak heeft, staan in Indra's hemelverblijf. Indra geeft aan nymfen opdracht om Arjuna te verleiden.

Wanneer wij *in Indra's hemel* vijfstijlige gebouwtjes zien waarvan Djago leert, dat zij voor een gewijd doel gebruikt worden, dan is het niet te gewaagd om aan te nemen, dat de beeldhouwer bij het „stoffeeren" van Indra's hemel gebouwtjes heeft afgebeeld van een type, dat in zijn tijd *voor gewijde doeleinden werd gebruikt.*

Wanneer wij op een ander reliefgedeelte van Soerawana een tweede voorstelling van Indra's hemelhof vinden, zien wij daarbij éénstijlige gebouwtjes afgebeeld, die — zooals wij geleerd hebben — behooren tot de *gewijde* gebouwen.

Boven werd reeds medegedeeld, dat één van onze vijfstijlige gebouwtjes te Soerawana een *enkelvoudig* tentdak heeft.

Waar wij tot de conclusie gekomen zijn, dat onze vijfstijlige gebouwtjes van Soerawana tot de gewijde gebouwen behooren, kan zulks ook aangenomen worden t.o. van ons type met *enkelvoudig* dak te Djawi (zie boven).

Panataran.

Het reliefgedeelte waarop ons vijfstijlig gebouwtje staat, is onverklaard. Dit gebouw is van het type met een enkelvoudig tentdak, dat wij reeds kennen van Djawi en Soerawana. Naar aanleiding van de conclusie waartoe wij in die vorige gevallen kwamen, mogen wij ook hier aan een *gewijd* gebouw denken. Misschien is er nog een gegeven, dat dit laatste ten opzichte van ons Panataran-gebouw kan bevestigen. Pl. V, 6.

Tegen den onderbouw aan, zien wij namelijk twee dieren, die op de reliefs van Djago, Soerawana en Kĕḍaton voorkomen in de omgeving van Indra of Indra's hemel. Het is Van Stein Callenfels geweest, die hierop de aandacht heeft gevestigd [2]).

Deze geleerde wijst er ook terecht op, dat deze dieren met pluimstaarten en groote ooren ook als zuiver ornament worden aangetroffen. „Op sommige basreliefs of ornamentstukken maken die klap-

[1]) Publ. O. D., I, p. 41; Krom, Inleiding, 2e dr. II, p. 214.
[2]) Publ. O. D., I, ibid.

ooren den indruk van vleugels, zoodat wij in die mystische dieren wellicht een reminiscens hebben te zien van Indra's paard Uccaihçrawas"[1]). Deze dieren, welke op een soort buffels en niet op paarden lijken, hebben op de reliefs, zooals b.v. te Panataran, soms *horens*. Een dergelijk beest komt ook *naast* ons Panataran-gebouw voor aan den voet van een zetel waarop voorname personen zitten. Boven deze personen komt een inscriptie voor, die door Brandes „*mahisa* . . ." gelezen is[2]). Wanneer bij de dierfabels te Panataran een buffel afgebeeld wordt, heeft deze buffel *een anders weergegeven staart en niet dergelijke geprononceerde ooren*. „Wat die beesten hier beteekenen" — schrijft Van Stein Callenfels over Soerawana-reliefs sprekend — „is mij nog niet duidelijk. Nadere studie en vergelijking met andere basreliefs zal dit punt moeten uitmaken"[3]). Hier kan helaas op dit interessante onderwerp niet verder ingegaan worden, doch een reliefverklaring kan later uitmaken of deze dieren onder ons gebouwtje te Panataran al dan niet *mede* aangeven, dat wij met een gewijd gebouw te doen hebben. Dit bouwsel is het eenige van zijn soort op de reliefs van Panataran. Zooals het daar staat, lijkt het veel op de vierstijlige godenhuisjes, vooral wat de grootte van het gebouw t.o. van den onderbouw betreft.

Mantingan.

De twee langwerpige paneelen, waarop onze gebouwtjes met vijf stijlen staan, behooren tot een serie reliefs, paneelen of medaillons van een moskee uit A. D. 1559[4]).

Dr. Bosch schreef over onze twee desbetreffende reliefs in O. V. 1930, p. 54—55: „Een tweetal reliefs geven weer een andere variatie van het lotusvijver-thema te aanschouwen: op den voorgrond een muur met pilasters, torentjes en een toegangspoort in laat Majapahitschen of Balischen trant; daarachter de vijver met rotspartijen en

---

[1]) Van St. C. P. O. D., I, p. 41, noot 1.

[2]) O. R. 1908, p. 122 (bij foto 327 van Van Kinsbergen). Over de lezing van sommige inscripties op het pĕṇḍapa-terras is overigens het laatste woord nog niet gezegd. Later krijgen wij misschien gelegenheid hierop nader terug te komen. In verband met de lezing „*mahisa* . . . ." door Brandes kan worden gewezen op de inscriptie op een volgend reliefgedeelte in deze serie (v. Kinsbergen, f. 328, f. O. D. 2968). Deze tweede inscriptie werd door Brandes „*mahisa putah*" gelezen (O. R. 1908, p. 122). Op f. O. D. 2968 zien wij echter duidelijk °*putih* in plaats van °*putah*.

[3]) Publ. O. D., I, p. 41.

[4]) O. V. 1930, p. 52—57, pl. 12—23. Zie f. O. D. 10463—10573 (specificatie in O. V. 1930, p. 110—117).

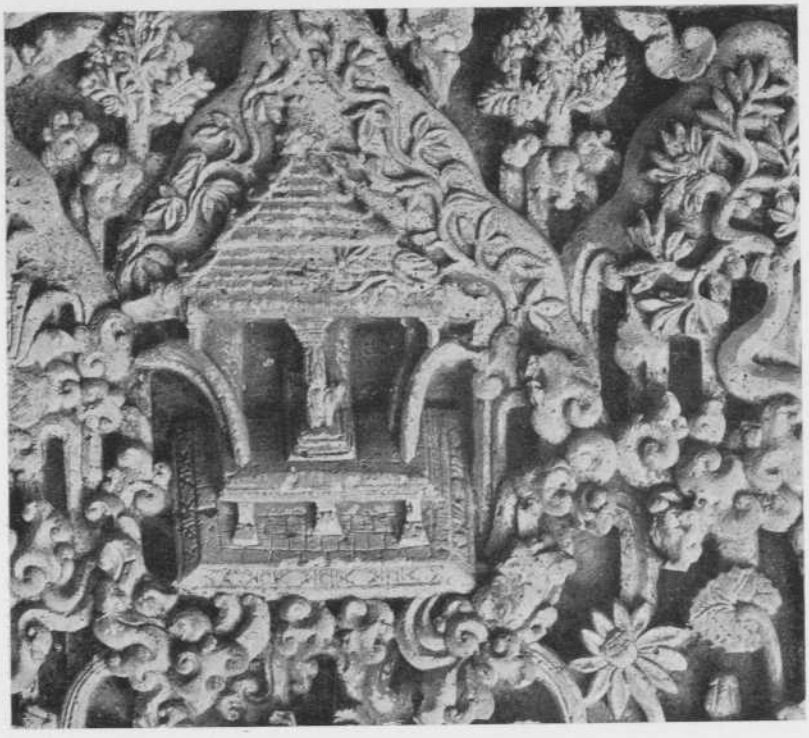

Foto No. 4 Detail naar f. O. D. 10528

Foto No. 5 Detail naar f. O. D. 10522

allerlei waterplanten; in het midden de bale kambang, een vierkant torentje met waterspuwende makara's op de hoeken, dragend een bale van eigenaardige constructie (Pl. 16a)".

Dr. Steinmann [1]) spreekt in een interessante studie getiteld: „Enkele opmerkingen betreffende de plant-ornamenten van Mantingan" ook over onze gebouwtjes, die hij „*balékambang*" noemt [2]).

In het voorgaande werd reeds naar den door Dr. Bosch en Dr. Steinmann opgegeven term verwezen.

Is dit wel een *bale kambang*? Wanneer wij op de reliefs van Djawi en Panataran een *bale kambang* tegenkomen [3]), heeft dit gebouw *vier* stijlen. Geen enkele *bale kambang*, die wij op Java of Bali zagen, had vijf stijlen. Verder staan onze desbetreffende gebouwen van Djawi en Panataran steeds *midden* in een vijver, zij „drijven" zooals de naam reeds aangeeft. Dat doen de huisjes te Mantingan niet. Dr. Steinmann heeft aangetoond, dat wij op deze twee reliefs o.a. boomen afgebeeld zien die doen denken aan de Kambodja..... welke men over geheel Java en Bali op Inlandsche en Chineesche begraafplaatsen kan aantreffen" [4]). „Als wij" — schrijft deze auteur verder — „in aanmerking nemen, dat het Mantingan-complex zelf oorspronkelijk een Mohammedaansch graf vertegenwoordigde, lijkt het verband daarmede met de aanwezigheid van *Kambodja*-boomen in de omgeving van de balékambang, niet zoo geheel uit de lucht gegrepen". Wanneer men de reliefs bekijkt, dan blijkt, dat wij aan den vóórkant misschien wel waterplanten (lotussen) in een verder niet zichtbaren vijver kunnen opmerken, maar niet, dat onze gebouwen en de rots-, of berg-motieven, of de andere boomen en planten *in een vijver staan*.

In verband daarmede lijkt ons de naam *bale kambang* voor onze gebouwen dan ook onjuist.

De desbetreffende gegevens van enkele der in het bovenstaande besproken tempelreliefs wijzen uit, dat deze gebouwen met vijf stijlen tot de *gewijde* gebouwen behooren. Is het zoo onwaarschijnlijk om aan te nemen, dat wij ook hier aan een gebouwtje in een gewijd terrein te denken hebben?

---

[1]) Djawa, 14e jaargang No. 2 en 3, Juni 1934, p. 89—97, fig. 1—13. Onze gebouwtjes op fig. 10a (= f. O. D. 10522) en fig. 11 (= f. O. D. 10528).

[2]) O.c., p. 93.

[3]) Zie onze foto's No. 3—4.

[4]) O.c., p. 93, tweede kolom.

Sĕṇḍang Ḍoewoer.

Het type met vijf stijlen te Sĕṇḍang Ḍoewoer behoort zoowel op den houten stijl als op het muurgedeelte niet tot illustraties van een bepaald verhaal. Het type met twee daken doet eenigszins denken aan onze gebouwen te Mantingan. Ook hier bevinden zij zich op stijlen of muren van een *moskee* uit den overgangstijd. Te Sĕṇḍang Ḍoewoer staan onze bouwsels niet in of bij een vijver.

Uit de studie der reliefvoorstellingen blijkt, dat in enkele gevallen zeker aan gewijde gebouwen gedacht kan worden, terwijl de onzekere gevallen zich niet tegen deze conclusie verzetten.

Gegevens van Bali.

Hoewel schrijver dezes op Bali gebouwen van dit type persoonlijk nergens zag, moeten bepaalde bouwsels welke op dit type lijken — zonder daarmede geheel indentiek te zijn — op dit eiland toch voorkomen of bestaan hebben. Immers, dit blijkt bijvoorbeeld uit een mededeeling van Van der Tuuk[1]), die schrijft over een „pañtjarĕsi, een vijf staanders hebbende pĕmaradjan voor de pandada[2])...." Sub voce: *pamrajan*, geeft deze geleerde op: „v. badjra door eene verspringing v. de r.?, vrn. = sanggah en = pĕmijosan?" En s.v. *sanggah*: „*sanggar, op een erf staande kapeltjes, waarin de godheid heet te huizen en de sari der aldaar ter neêrgelegde offeranden nuttigt; op 4 stijlen rustende en v.e. dak voorzien, heeft de sanggah veel v.e. duiventil (pamradjan);..." Sub v. *peyos* II, wordt opgegeven o.a.: „..... pamèjosan, *patapan;...." Men zou uit deze gegevens kunnen opmaken, dat een *pañtjarĕsi* een op een sanggah lijkend gebouwtje is, maar met vijf stijlen[3]) in plaats van vier zooals bij de sanggah. In elk geval is het een *gewijd* gebouw, hoewel wij niet uit Van der Tuuk's beschrijving kunnen opmaken hoe de vijfde stijl is geplaatst ten opzichte van de vier andere.

Sub voce: *pañca*, geeft Van der Tuuk o.a. ook op: „pañtjarĕngga, v. tjandana-hout vervaardigd huisje met 4 stijlen en 1 in 't midden

---

[1]) K. B. N. W., s.v. *pañca*.

[2]) Bedoeld: padanda?

[3]) Zoo bestaat op Bali ook de benaming *saptarĕsi* o.a. voor een *bale* met 7 stijlen. Dr. Goris (Djawa, 1935, Het godsdienstig karakter der Balische dorpsgemeenschap, p. 1—16, zie p. 2a en 4b) handelt over het verschil tusschen een *sangga* (huistempel voor den gewonen man) en een *pamĕradjan* (huistempel voor den adel).

en een dak v. prasbaän, om de asch v.e. vorstelijk lijk in te bewaren; de wanden uit ijzeren stijltjes (mĕgalar baän of klasa); 2. onder lunglung en pangarajas; . . ." [1]).

Uit deze gegevens van Bali — die natuurlijk niet aanspraak maken op volledigheid — wordt in elk geval duidelijk, dat *vijf*stijlige gebouwtjes, die eenigszins op die van onze reliefs lijken, op Bali voor *gewijde* doeleinden worden gebruikt. Het is natuurlijk van belang aan de vele godsdienstige of filosofische begrippen te denken, die door het getal vijf worden aangeduid. Hierop zullen wij niet verder ingaan [2]).

Gegevens van Java.

Zonder den indruk te willen wekken hierbij volledig te zijn, mogen de schaarsche gegevens waarop wij in een desbetreffend onderzoek op Java zelf stuitten, hier worden opgegeven.

Ten eerste kan dan worden aangeteekend, dat wij nergens een gebouw aantroffen, dat in *alle* opzichten met die van onze reliefs te vergelijken is. Er bestaan echter nog enkele bouwsels, die lijken op onze typen met enkelvoudig tentdak, ten minste wanneer men bij deze reliefgebouwtjes *den houten vloer* niet meetelt. Zooals b.v. het type met een meervoudig tentdak op een muurrelief te Sĕṇḍang Ḍoewoer geen *houten* vloer heeft (O. D. 6760). Pl. V, 7.

Wij denken aan een gebouwtje in den sitinggil van den kraton Kasĕpoehan te Cheribon. Dit bouwsel wordt door de bevolking genoemd: *Pĕndawa lima* [3]).

Perquin vermeldt dit gebouwtje in O. V. 1928 (3—4), p. 131, en teekent daarbij aan: „Pendawa lima. De cijfers 1—5 beduiden vol-

---

[1]) Wij moeten ons echter niet voorstellen, dat de pañtjarĕngga met vijf stijlen *wat de grootte en de functie* betreft vergeleken kunnen worden met de gebouwen, die de beeldhouwer op de Javaansche reliefs weergaf. Immers, dat zou men niet opmaken uit de foto's 82—84 in het boek van Dr. P. Wirz, Der Totenkult auf Bali, 1928. Uit o.c. foto 83, blijkt tevens, dat de daar afgebeelde „Pantjarango" slechts *vier* stijlen heeft, tegenover de *vijf* stijlen van die op f. 84 o.c., beschrijving o.c. p. 110—111. Zie ook: Crucq, Bijdrage tot de kennis van het Balisch doodenritueel, Leidsche diss. 1928, p. 47—49, 51, 53—54, 92—93.

[2]) Onder de schetsen van tempelplattegronden vervaardigd door Dr. Goris komt (in Schets 10, No. 14) een *bale saka lima* voor, staande in de *poera panti* van de desa Sĕkar Goela (district Marga). Hierbij komt de vijfde stijl echter niet voor *in het midden*, althans niet volgens de door genoemden geleerde vervaardigde schetsteekening van den houten onderbouw dezer *bale*.

[3]) Foto O. D. 9220; O. V. 1928 (3—4), plaat 111 (teekening 447) onder A2; f. O. D. 3537 waarop ons vijfstijlig gebouwtje achter de „Malang Sĕmirang" gedeeltelijk nog te zien is.

gens wajang-benamingen: 1. Ratoe pendawa, 2. Ardjoena, 3. Bima, 4. Nakula, 5. Sedewa; volgens Islam-beschrijving eveneens van 1—5: 1. sembahyang, 2. djakat, 3. pitrah, 4. poeasa, 5. moenggah-hadji".

Met verwijzing naar de opgegeven foto's en teekening zij hier het volgende medegedeeld. Het gebouw heeft een vierkant grondplan. De baksteenen onderbouw vertoont aan de zijkanten langwerpige diepliggende paneelen waarvan de onderkant — evenals op de Djago reliefs bij ons vijfstijlig type — niet ver boven den grond ligt. De paneelen vertoonen — evenals bij onze reliefgebouwtjes te Mantingan — een versiering, die te Cheribon bestaat uit gladde uitspringende pilasters, waartusschen uitspringende motieven geplaatst zijn, welke op hun beurt gevat zijn in een dieperliggend motief. Het geheel is op het oogenblik wit gekalkt. Evenals dat op de reliefs van Mantingan te zien is, wordt de bovenkant van den onderbouw bedekt door tegels.

De stijlen zijn geplaatst als bij onze reliefgebouwtjes, zij rusten echter niet op *steenen* neuten. De middelste stijl is — evenals op de reliefs — ten eerste dikker, ten tweede op andere wijze versierd dan de vier overige stijlen. Hij is rond en op bepaalde plaatsen voorzien van halfronde geledingen. Ons werd als naam voor dezen middenstijl opgegeven: Bima.... de dikste der Pāṇḍawa's.

Voor de versiering der vier overige stijlen verwijzen wij naar f. O. D. 3537. Deze stijlen, welke *nu* enkelvoudige, rechte, dunne schoren bezitten, worden onderling verbonden door twee stel regels of dwarsbalken waarvan het bovenste stel een kruis bezit. Het midden van dat kruis staat in verbinding met den middenstijl, die niet verder tot den top doorloopt.

Men kan nog wijzen op een houten sluitstuk boven in het dak. Dit sluitstuk heeft den vorm van een neerhangenden blad-knop. Het dak, bekroond door een topstuk, is nu met moderne pannen gedekt.

Waarvoor het gebouwtje oorspronkelijk diende wist men ons niet op te geven. Ook Perquin vermeldt zulks niet. Voor de namen en de bestemming der andere gebouwen in de sitinggil verwijzen wij naar genoemd O. V. p. 131.

Het gebouwtje staat op een hoek van den sitinggil tusschen de *Malang sĕmirang* waarin de Sultan vroeger recht sprak en de *Tĕmpat gamĕlan Soekati*, voor welk laatste gebouw de *Pĕndoedoekan Sultan* gelegen is, waarin zittend de Sultan naar genoemden gamĕlan luisterde.

Zou men uit enkele der door Perquin opgegeven namen voor de van vierkant grondplan aan te wijzen is, waarvan het tentdak, bepaalde *gewijde* doeleinden voor ons hebben?

Zooveel is zeker, dat er in dezen kraton nog een tweede gebouwtje van vierkant grondplan aan te wijzen is waarvan het tentdak, bekroond door een topstuk, mede gedragen wordt door een *middenstijl*. Dit gebouwtje is de zoo bijzonder fraaie *Langgar kĕtjil* (*dalĕm*), het bedehuisje voor den Sultan. Van dit gebouwtje staat de gewijde bestemming natuurlijk vast.

Ook hier zien wij geen houten vloer, de onderbouw was vóór de restauratie door den Oudheidkundigen Dienst al vernieuwd. Perquin schreef [1]), vóór de restauratie, over dit gebouw: „Ondanks de hooge kosten van herstel, enz. verdient het aanbeveling de Langgar (Dalam) L, [2]) oorspronkelijk zeer mooi, in stand te houden. De middenstijl, die van onderen eenigszins is verkort door afzagen, is buitengewoon kunstig besneden [3]); de kruis- en ringbalken zijn voor het grootste gedeelte vergaan, maar het daarin uitgesneden ornament is nog te zien en indien tot herstel wordt besloten, is het mogelijk een en ander in den staat van ongeveer voor honderd jaar te herstellen. De vier stijlen van de middenpartij zijn van onderen eenigszins ingekort, terwijl er ook balken — voor steun — zijn aangebracht, die niet op die plaatsen behooren. Het gemetselde basement is vernieuwd".

Bedoelt Perquin, dat er vóór de restauratie slechts *vier* stijlen om den middenstijl stonden? Op het oogenblik staan er op het verhoogd gedeelte van den onderbouw namelijk meer dan vier. Zoo er oorspronkelijk vier stijlen om den middenstijl stonden [4]) hebben wij hier een gebouw voor ons, dat — wanneer men den muur aan den achterkant, de afdaken met afdak-stijlen wegdenkt — ongeveer beantwoordt aan enkele typen met vijf stijlen op de reliefs.

Dat zou van belang zijn omdat wij daaruit zouden leeren, dat een bepaald type in oudjavaanschen tijd voor gewijde doeleinden in gebruik, ook ná de komst van den Islām een gewijde functie — die van bidhuisje — behield [5]). Wij hebben gezien, dat ook op Bali de padanda soms bij een vijfstijlig huisje plaats neemt.

---

[1]) O. V. 1928 (3—4), p. 133.
[2]) Zie o.c., plaat 11, L.
[3]) Zie f. O. D. 11474. (G.).
[4]) Dat deze vorm te Cheribon bekend was, bewijst de *Pĕndawa lima* aldaar.
[5]) Vele auteurs hebben reeds op een overeenkomstig verschijnsel bij de Mĕnara van Koedoes gewezen.

De tegenwoordige langgar's van Java zijn òf van ander model òf niet voorzien van een *midden*stijl.... voor zoover wij natuurlijk het recht zouden hebben over deze huisjes, waarvan wel niemand *alle* Javaansche exemplaren bestudeerd zal hebben, te spreken.

Er is nog meer. De stijl te Sĕṇḍang Ḍoewoer, die tot de oude, nu afgebroken, *moskee* aldaar behoorde is zonder twijfel zelf ook een middelstijl geweest. Hij is zeer rijk bewerkt en bezit aan de onderzijde [1]) vorken aan drie (of vier?) kanten. Deze stijl, waarop Maclaine Pont reeds wees, en die wij ook in verband brachten met de middenstijl onzer éénstijlige gebouwtjes, vertoont in zijn reliefwerk merkwaardiger wijze o.a. twee *vijf*stijlige huisjes [2]), terwijl ook op den ouden muur van dezen moskee zoo'n vijfstijlig gebouwtje in relief voorkomt. Zoo ook op de twee bewuste reliefs te Mantingan, daar eveneens als reliefs van een *moskee* uit den overgangstijd.

Ook de Langgar Kĕtjil heeft een middenstijl, welke dikker en fraaier bewerkt is dan de overige stijlen aldaar. Bovendien bezit deze middenstijl vier vorken, die wij ook — in anderen vorm — te Sĕṇḍang Ḍoewoer bij genoemden stijl zien en tevens bij één der afbeeldingen van vijfstijlige gebouwtjes op dien stijl. De kleine steunstijltjes op het relief van Mantingan komen ook bij den Langgar Kĕtjil in de dakconstructie voor, zij het ook niet geheel op dezelfde wijze.

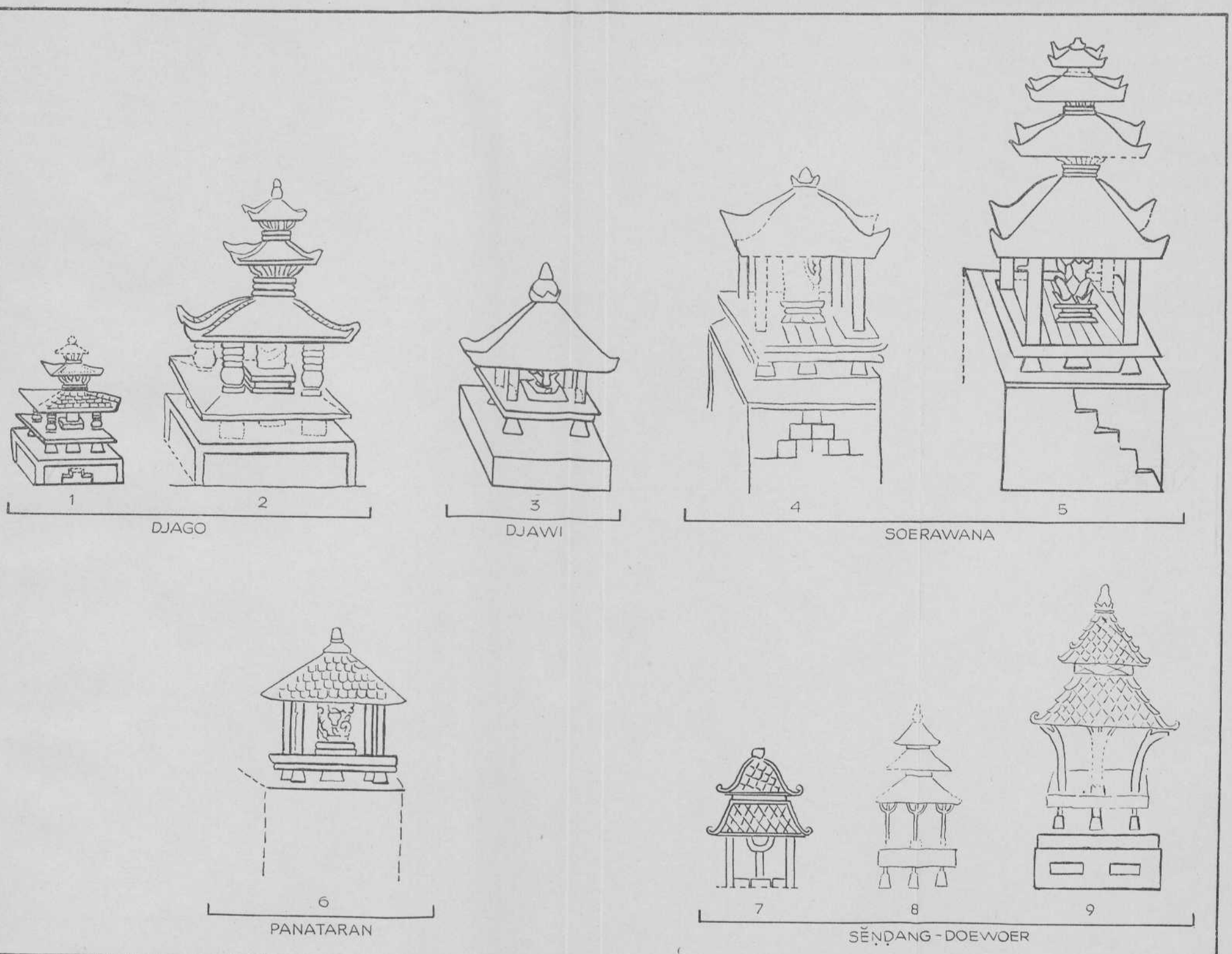
Conclusie.

De afbeeldingen van vijfstijlige gebouwtjes, welke boven besproken zijn, behooren gedeeltelijk tot de reliefs van Hindu-Javaansche tempels, gedeeltelijk tot versieringen van moskeeën uit den overgangstijd. Van enkele dezer gebouwtjes op Oost-Javaansche tempelreliefs kan met zekerheid gezegd worden, dat zij tot de gewijde bouwkunst behooren. De gegevens der andere desbetreffende tempelreliefs verzetten zich tegen deze conclusie niet. Hierdoor bestaat de mogelijkheid, dat ook de vijfstijlige gebouwtjes op de paneelen van Mantingan, op den muur en op den stijl te Sĕṇḍang Ḍoewoer *gewijde* bouwsels moeten voorstellen.

Gegevens uit de werkelijkheid van Bali leeren, dat *vijf*stijlige gebouwtjes, die op die van de reliefs van Java lijken [3]) tot de *gewijde* bouwkunst behooren. Uit enkele onderdeelen van houten gebouwen

---

[1]) Zooals ongeveer bij de huisjes op reliefs te Mantingan.
[2]) Pl. V, 8—9.
[3]) Met de in het voorgaande opgesomde restricties.

1
2
DJAGO
3
DJAWI
4
5
SOERAWANA
6
PANATARAN
7
8
9
SĔṆḌANG - DOEWOER

op Java — zooals bijv. de dikke, van vorken voorziene, versierde houten middenstijl te Sĕnḍang Ḍoewoer — blijkt, dat een *moskee* uit den overgangstijd, waarvan de versierde onderdeelen vijfstijlige bouwsels vertoonen, *ook in werkelijkheid* gebouwtjes van het afgebeelde type bezeten kan hebben. Dit laatste werpt een licht op de reliefs van Mantingan. De vijfstijlige gebouwtjes, die daar afgebeeld zijn, zouden een reminiscens kunnen zijn aan gelijksoortige vormen van architectuur welke waarschijnlijk vroeger te Mantingan in of bij de moskee aldaar te vinden waren. Het bovenstaande wint aan waarschijnlijkheid wanneer men bedenkt, dat in een kraton uit den overgangstijd, te Cheribon, een vijfstijlig gebouwtje voorkomt, waarvan de benaming aan gewijde doeleinden doet denken.

Een middenstijl, die staat in de *Langgar Kĕtjil* van dezen kraton, heeft waarschijnlijk oorspronkelijk behoord tot een gebouw van het besproken type. De gewijde bestemming van de L. K. staat vast. Onderdeelen van deze *Langgar* doen sterk denken aan die van onze gebouwtjes te Mantingan en Sĕnḍang Ḍoewoer. Het is dus mogelijk, dat *deze* reliefgebouwtjes ook *kleine langgar*'s moeten voorstellen.

Het type van een *langgar* met vierkant grondplan, welke open is en een tentdak heeft hetwelk gedragen wordt door vier stijlen en een *middenstijl* is een *overgangstype*. De meeste langgar's van Java zijn anders geconstrueerd [1]).

Voor het Javaansch Islamisme uit den z.g. overgangstijd zal het wel niet zoo bezwaarlijk zijn geweest om juist een type met *vijf* stijlen, reeds in Hindu-Javaanschen tijd bestemd voor een gewijd doel, in gebruik te nemen als klein bidhuisje (langgar). Immers, ook door dezen godsdienst wordt het getal vijf gaarne in verband gebracht met bepaalde zeer heilige begrippen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Islam-benamingen [2]) voor de vijf stijlen van de „Pĕndawa Lima" te Cheribon.

---

[1]) Zie voor de oude langgar's van Cheribon: Dr. G. F. Pijper, Fragmenta Islamica, Studiën over het Islamisme in Nederlandsch-Indië, Leiden 1934, p. 98.

[2]) Vgl. voor deze door Perquin opgegeven namen: Prof. Dr. A. J. Wensinck, The Muslim Creed, 1932, p. 17—35.

HOOFDSTUK V.

Zes stijlen.

„De op de Oost-Java-reliefs veel voorkomende zeszuilige balé vond ik nagenoeg identiek terug in Troesmi bij Cheribon (zie afb. No. 23)", schreef Maclaine Pont in zijn artikel over „Javaansche Architectuur" [1]).

Zooals wij zullen zien, heeft reeds Brandes in zijn beschrijvingen van Djago-reliefs waarbij alle op die reliefs voorkomende gebouwtjes ten deele slechts genoemd, ten deele ook beschreven werden, enkele keeren op de „zes pijlers" gewezen. Na Brandes vroeg ook Parmentier in zijn meergenoemde studie een enkele maal de aandacht voor „maisons à 6 piliers", waarvan hij er eenige afbeeldt naar zekere reliefs van Trawoelan.

Naar aanleiding van het bovenstaande kan het volgende worden medegedeeld. De zesstijlige *bale* van Troesmi, door Maclaine Pont vergeleken met de op Oost-Javaansche reliefs voorkomende gebouwtjes van het zelfde type, heeft een rechthoekig grondplan. Deze zesstijlige *bale* is op Java in meer dan één oud complex aanwezig, terwijl hij — zooals bekend is — op Bali in grooten getale te vinden is.

Hoewel de zesstijlige *bale*'s der Oost-Javaansche reliefs alle een rechthoekig *grondplan* hebben, kunnen zij toch in *verschillende typen* worden verdeeld.

Waar echter de reliefs niet altijd verklaard zijn, waar verder ook bij wel verklaarde reliefs niet *altijd* blijkt waarom juist dit type en niet een ander afgebeeld werd, is het geven van een antwoord op vele vragen helaas nog niet mogelijk. Het onderstaande beschouwe men dan ook slechts als een poging tot voorloopige indeeling, waarbij verwezen wordt naar desbetreffende foto's en literatuur.

Type No. 1, a: rechthoekig grondplan, zes houten stijlen dragen een schilddak en rusten op steenen neuten, die staan op een lagen steenen onderbouw.

Djago.

In Hoofdstuk III **C** (type No. 2, Djago) werd er reeds op gewezen, dat dit type op Djago-reliefs ook voorzien van slechts vier stijlen

[1]) Zie Djawa III, p. 170 b.

voorkomt. Ons type met zes stijlen vindt men onder de Oost-Javaansche reliefs alleen op die van Djago, in twee exemplaren, die men ziet op f. Mon. Brandes: 25, 30 (= f. O. C. 25, 30).

Het lijkt waarschijnlijk, dat in dit gedeelte van de reliefreeks één beeldhouwer aan het werk is geweest. De twee huisjes, die twee keer hetzelfde *slaapverblijf* van Pūrṇawijaya[1]) moeten voorstellen, zijn van gelijke constructie. Zie Pl. VI, 1.

Hierbij dient men rekening te houden met het volgende: de woning van Pūrṇawijaya wordt op de Djago-reliefs ook bij andere episodes van den gevolgden tekst — de Kuñjarakarṇa — afgebeeld, doch niet op dezelfde wijze. Zoo zien wij bijv. op f. O. C. 26 een rechthoekig, zesstijlig gebouwtje met steenen onderbouw en *houten vloer*, terwijl op f. O. C. 111—113 twee gebouwtjes voorkomen, die gedeeltelijk met wanden *gesloten* zijn. De beeldhouwers hebben dus op de bekende wijze bij de afbeelding van één denkbeeldige woning variatie toegepast. Of in werkelijkheid ons type No. 1, a gebruikt werd als een huisje waarin men 's nachts sliep, lijkt niet waarschijnlijk. Wij gelooven, dat de beeldhouwer om de personen duidelijk te doen uitkomen deze laatsten heeft afgebeeld zittend en slapend in een *open* gebouw. Op het oogenblik worden dergelijke gebouwtjes op Java en Bali niet als slaapverblijf gebruikt, d.w.z. niet uitsluitend of bij voorkeur[2]).

Type No. 1, b: gelijk aan het vorige type, nu voorzien van een hooger afgebeelden steenen onderbouw.

Djago.

Foto O. C. 161 (159—163). Zie Pl. VI, 2.

Dit type komt op de Djago-reliefs ook met acht stijlen voor[3]).

Dat wij hier te maken hebben met een type, waarvan de onderbouw werkelijk hooger *bedoeld* was dan bij de twee vorige gebouwtjes, wordt duidelijk, wanneer wij nagaan waarvoor ons gebouwtje wordt gebruikt en in welke omgeving het volgens de reliefvoorstelling staat.

---

[1]) Van Stein Callenfels, T. B. G., LVII, 1916, p. 445—454; Krom, Inleiding, II, p. 116—117. Brumund spreekt twee keer over een „pandopo", Brandes over een „*bale* of tent" (30), en „huis" (25).

[2]) Wanneer bij dergelijke gebouwen, ook met minder of meer dan zes stijlen, de onderbouw geheel of alleen aan den bovenkant bestaat uit aangestampte aarde, spreekt men op Bali over een: *bale tanah*.

[3]) Te bespreken in samenhang met andere gebouwtjes voorzien van acht stijlen, in Hoofdst. VI (zie Pl. VII, 1).

De reliefverklaring der Pārthayajña-serie op Djago door Van Stein Callenfels [1]) leert, dat op dit reliefgedeelte wordt voorgesteld de befaamde dobbelpartij [2]) tusschen de Pāṇḍawa's en de Kaurawa's in het paleis der laatsten te Hastināpura. Deze dobbelpartij vindt plaats in ons gebouwtje, dat dus staat in een vorstelijken kraton, waarvan de muren en de poort op een volgend reliefgedeelte zichtbaar zijn. Vóór of naast den onderbouw zitten panakawan's op den grond. De vorstelijke personen zitten op den onderbouw en dus belangrijk hooger, zooals uit de reliefvoorstelling blijkt en volgens Javaansche opvattingen natuurlijk ook gepast is.

Nadat Brumund ons gebouw noemde („pandopo") werd het voor het eerst wat uitvoeriger beschreven door Brandes, die o.a. spreekt van „een groote pĕṇḍapa-basis, waarop zes pijlers het dak dragen dat met *sirap*'pen gedekt is..." [3]).

Het wordt dus gebruikt voor de ontvangst van voorname gasten en staat in een kraton-erf [4]).

Type No. 2, a: rechthoekig grondplan, zes houten stijlen dragen een schilddak; zij zijn verbonden aan en steken door een houten vloer, en rusten in steenen neuten, die op den grond staan [5]).

Djawi.

In deze gebouwtjes op de onverklaarde Djawi-reliefs zijn geen personen afgebeeld. Wegens het gebrek aan een reliefverklaring kan voorloopig niets definitiefs gezegd worden over de omgeving, waarin zij zich bevinden. Wel kan men wijzen op het feit, dat zij meestal worden aangetroffen in een landschap, niet in een ommuring. Zoo zien wij bijv. op f. O. D. 1833—34, 1839—1840 deze bouwsels staan in een open ruimte tusschen boomen, struiken of heuvels; op f. O. D. 1841 in de directe nabijheid van een vijver tusschen boomen en planten (Pl. VI, 3). De daken en vloeren zijn glad gelaten of gedeeltelijk verweerd.

---

[1]) Zie p. 27.

[2]) Van St. C. wijst er op (T. B. G., LVIII, p. 371), dat in de latere Javaansche versies van dit verhaal het dobbelen veranderd is in een schaakpartij.

[3]) Mon., p. 61. Men lette op de bewerking der stijlen (vgl. Pl. IV, 5).

[4]) Wanneer men f. O. C. 231[2] bekijkt, blijkt, dat dit gebouwtje in vergelijking met andere reliefgebouwtjes te Djago een groote reliefruimte beslaat.

[5]) Of op een niet duidelijk aangegeven onderbouw.

Soekoeh.

Foto's O. D. 7114 = 7136. Zie Pl. VI, 4.

Het reliefgedeelte is door ons in ander verband reeds besproken, waarbij werd gewezen op de reliefverklaring van Van Stein Callenfels [1]). Tezamen met een type van vierkant grondplan en meervoudig tentdak staat ons zesstijlig gebouwtje in de van hooge muren en een poort voorziene *kuta* of versterking der Pāṇḍawa's. Deze *kuta* wordt genoemd in den Sudamala tekst (Z. IV, 158), waar verder over afzonderlijke gebouwen niet wordt gesproken. Die van het relief worden door Van Stein Callenfels, in een interessante beschouwing over het complex, *bale* genoemd [1]).

Type No. 2, b: als type No. 2, a, met dit verschil, dat de neuten nu staan op een duidelijk aangegeven steenen onderbouw.

Djago.

Eén van onze gebouwtjes is de *woning van Pūrṇawijaya*, afgebeeld op f. Mon. Brandes 26 (= f. O. C. 26) [2]). Brandes spreekt hierbij van „een huis met verdieping, door *sirap*'pen gedekt", [3]) een beschrijving, die eenigszins onjuist is aangezien dit gebouwtje geen verdieping heeft (Pl. VI, 5). Bij de beschrijving van andere gebouwtjes van dit type laat Brandes „de verdieping" weg en spreekt b.v. over „twee lange *bale*'s, die achter elkander bedoeld, maar boven elkander gehouwen zijn;...." [4]). Het reliefgedeelte is onverklaard, de twee huisjes staan *in een ommuring*, men zou zeggen *aan weerszijden van den ingang*. Pl. VI, 6.

Over de huisjes op f. Mon. 50, 52 (= f. O. C. 50, 52) [5]) valt, bij gebrek aan een reliefverklaring, voorloopig niets bijzonders te zeggen, waarschijnlijk moet de omgeving een *tuin* aangeven. Op f. Mon. 108 (= f. O. C. 108) zien wij dan weer twee gebouwtjes naast elkaar staan [6]), volgens de reliefverklaring van Van Stein Callenfels [7]) *in*

---

[1]) De Sudamala enz., p. 137—138, pl. 20. In een *vóórgaande* passage uit den Sudamala-tekst wordt de *kuta* ook genoemd en bij *die* passage (Z. IV, 139) wordt over een *panangkilan* in de *kuta* gesproken. Vgl. p. 84—85.

[2]) Vgl. bij type 1, a.

[3]) Mon., p. 48.

[4]) O.c., p. 50, foto Mon. 37 (= f. O. C. 37).

[5]) Brandes, Mon. p. 51 (reliefbeschrijving).

[6]) „Boven" elkaar uitgebeeld.

[7]) T. B. G., LVII, p. 454, Krom, Inl., II, p. 117.

het heilig verblijf van Bhaṭāra Wairocana, voorgesteld als een tuin afgesloten door een muur, dien men ziet op f. O. C. 109, waar ook de poort in dien muur zichtbaar is [1]). Pl. VI, 7.

In geen van bovengenoemde huisjes zijn personen afgebeeld; behalve op f. O. C. 26 ziet men bij de houten vloeren ingeschoten planken.

Djawi.

Foto O. D. 1847. Reliefgedeelte onverklaard. Ons gebouwtje staat in een landschap dicht bij een riviertje, in de buurt van een ommuurd tempelcomplex. Of het huisje volgens den illustrator van het verhaal tot dit tempelcomplex behoort is echter niet zeker. Pl. VI, 8.

Trawoelan.

De reliefs van Trawoelan zijn onverklaard. Enkele der zesstijlige gebouwtjes op een tweetal reliefstukken uit deze serie hebben reeds vroeg de aandacht getrokken.

In 1887 schrijft Groeneveldt [2]) over een bas-relief uit de door het Bataviaasch Museum verworven collectie Scheepmaker o.a.: „. . . . twee opene gebouwtjes van twee verdiepingen (*wihara*'s?) . . . " Dit relief wordt daarna door Parmentier in B.E.F.E.O. VII (1907) afgebeeld als No. 5 op planche I. Het wordt door dezen auteur op p. 43 van zijn studie tegelijk met een ander reliefstuk van Trawoelan [3]) besproken. Een zesstijlig gebouwtje op dit tweede reliefstuk wordt door hem genoemd. Dit tweede relief ziet men in zijn teekening 117 van planche V. Hij wijdt er op p. 43—44 een uitvoerige bespreking aan naar aanleiding van een „plan supposé du No. 117", als fig. 27 op zijn p. 44 te vinden. Hoewel de bespreking op zich zelf van waarde blijft, kan het „plan supposé" nu worden aangevuld omdat later bleek, dat de twee losse reliefstukken bij elkander behoorden. De auteur dezer samenvoeging is waarschijnlijk Pleyte; zooveel is zeker, dat Maclaine Pont een foto publiceert van de aaneengevoegde stukken waarbij nog een derde reliefstuk is geplaatst [4]). Naar aanleiding van op deze foto voorkomende zesstijlige gebouwtjes, wijst deze auteur

---

[1]) Brandes, Mon., p. 56.

[2]) Cat. Arch. Verz. Bat. Gen. 1887, door Groeneveldt en Brandes, p. 129, No. 423. Dit basrelief ziet men op f. O. D. 1653—3688.

[3]) Cat. Groeneveldt Brandes, p. 130, No. 436; f. O. D. 1666 = 3689 (rechts).

[4]) Djawa III (1923), Plaat V, No. 22. Zie p. 124 [4]) en p. 187 [1]).

op een *bale* van Troesmi, welke ook van zes stijlen voorzien is (o.c. Plaat V, No. 23).

Met verwijzing naar de boven opgegeven literatuur, willen wij hier nog iets citeeren uit een beschouwing over de constructie dezer zesstijlige bale van Troesmi, door Maclaine Pont aan de foto toegevoegd: „... Wij hebben hier met een oorspronkelijk-Javaanschen bouwtrant te doen, niet — zooals wel eens door oppervlakkige beschouwers beweerd wordt — met een Chineeschen. Zulks blijkt n.l. ten stelligste uit de dakconstructie. Deze bestaat uit een zeer summier, alleen ten dienste der montage gebruikt, dakgeraamte gemonteerd stel Glodongan dakroosters. Deze dakroosters worden te voren op den beganen grond in elkaar gezet en volledig afgewerkt, en daarna in hun geheel gemonteerd: dit is een typisch-Indonesische bouwwijze. De Chineesche constructiemethoden, ook die van hun bamboebouw zijn volslagen anders, doen nog geheel aan den houtstapelbouw terugdenken".

Afgezien van bovengenoemde reliefs, kan over de overige zesstijlige gebouwtjes uit de Trawoelan-serie voorloopig gezegd worden, dat zij te vinden zijn:

in een ommuring van een woning, dorp of stad: f. O. D. 1653 (Pl. VI, 9—10), 1655, 1657, 1663, 1665, 1669, 1773, 1779, 1784—1785;

waarschijnlijk *in een tempelenceinte aan weerzijden van een gespleten poort*: f. O. D. 1770, 1772[1]);

vrij staande buiten de ommuring van een woning, dorp of stad: f. O. D. 1657 (Pl. VI, 11), 1669, 1779, 1783;

bij andere huisjes: f. O. D. 2560[2]).

In het algemeen zijn de vloeren en daken gladgelaten, slechts bij één exemplaar (f. O. D. 2560) zien wij ingeschoten planken bij den vloer, en houten pannen op het dak. Pl. VI, 12.

Over de complexen van Trawoelan zou een interessante studie te schrijven zijn. Krom wees reeds op het belang van de gegevens dezer reliefs voor de cultuurgeschiedenis van het oude Java[3]).

---

[1]) Zie over de samenvoeging dezer reliefstukken, p. 68.

[2]) Zie p. 64.

[3]) Inleiding, II, p. 186—188; zie verder het relief in het Bat. Museum onder catalogusnummer 433a, geen foto O. D..

Type No. 2, c: als type No. 2, b, maar met meer uitgewerkte onderdeelen. Zoo vertoont de onderbouw versieringsmotieven, de stijlen zijn gedraaid, en aan het ondereinde boven den vloer potvormig.

Djago.

Er dient op te worden gewezen, dat dit type met uitgewerkte onderdeelen te vergelijken is met een dergelijk type, maar dan voorzien van acht stijlen. Dit laatste type vindt men op enkele Trawoelan reliefs. Hiermede wil slechts gezegd zijn, dat deze uitgewerkte onderdeelen bij dit type met zes stijlen vroeger in werkelijkheid kunnen zijn voorgekomen, zoodat niet gedacht hoeft te worden aan een zucht tot variatie aan den kant van den beeldhouwer.

Het type met zes stijlen vinden wij ondertusschen op Oost-Javaansche reliefs alleen te Djago: f. Mon. Brandes 38—39 (f. O. C. 38—39). Zie Pl. VI, 13—14. Het reliefgedeelte waarop deze gebouwtjes staan is onverklaard [1]).

Uit de reliefvoorstelling zelf is het volgende af te leiden: een vierarmige godheid staat op een voetstuk, achter hem zijn twee dienaren gezeten. Vóór hem zitten een kluizenaar(?) en zijn volgeling, die de handen heffen tot een *sĕmbah*. Dit geheel speelt zich af in een ommuring, voorzien van een gespleten poort met oploopende treden; in deze enceinte staan onze twee huisjes.

Hoewel in dit verhaal meermalen zesstijlige huisjes afgebeeld worden, zijn die van reliefs 38—39 de eenige voorbeelden van dit fraai type. Het is niet onmogelijk, dat zij volgens de bedoeling van den beeldhouwer staan in een tempelhof waarin de godheid aan een aanbidder verschijnt. Zeker is dit echter nog niet.

In afwachting van een eventueel later volgende reliefverklaring mogen hieronder de onderdeelen van onze twee huisjes even worden bekeken. Wij beginnen met den onderbouw. Deze is bij de twee voorbeelden verschillend. Zie Pl. VI, 13—14.

Aan een lange zijde van den onderbouw bij No. 13 van Pl. VI, zien wij in het midden een versiering, die òf als trapje bedoeld is òf als uitgespaard ornament — hetzelfde geldt van een dergelijke versiering bij een vijfstijlig gebouwtje op een Djago-relief, Pl. V, 1. Indien een uitgespaard ornament bedoeld is, dan kan gewezen worden op een dergelijk onderband-motief bij den tempel zelf toegepast. Hoe

[1]) Krom geeft een korte inhoudsopgave van het afgebeelde verhaal, naar aanleiding van wat men op de reliefs 54—36 ziet, Inleiding, II, p. 116.

het ook zij, dit ornament (of trapje) staat op dezen onderbouw tusschen twee gedeeltelijk afgebeelde blad-, of bloemfiguren, bedoeld als uitgespaard ornament.

Bij het andere gebouwtje (Pl. VI, 14) ziet men aan een korten zijkant een langwerpige paneelversiering. Een dergelijke versiering komt ook aan den langen zijkant twee (en een half) keer voor. Tusschen deze paneelen is op dit relief nog een figuratie aanwezig, nu helaas gedeeltelijk verweerd. Misschien heeft de beeldhouwer hier dierfiguren als uitgespaard ornament willen afbeelden. De plaatsing van deze laatste ornamenten correspondeert met die van de neuten en met die van de gedraaide stijlen, welke aan hun ondereinde overgaan in een potvormig gedeelte met voetstukje.

Dit soort stijlen met potvormig ondereinde zijn wij in voorgaande Hoofdstukken reeds bij gebouwtjes van ander type tegengekomen. Wij zullen ze ook in het vervolg nog bij reliefgebouwtjes aantreffen [1]).

Type No. 3, a: zes stijlen rusten in neuten die op den grond of op een lagen onderbouw staan; zij dragen een schilddak, aan de ondereinden waarvan een golvende versiering afhangt. Vier dezer stijlen zijn bovendien verbonden aan een houten vloer. Rechthoekig grondplan.

Djaboeng.

Onverklaard relief, te zien op f. O. D. 6790. Op den houten vloer, welke uit twee lagen bestaat, slaapt een persoon met het hoofd op een kussen. Op den grond tusschen het vloergedeelte en de twee vrijstaande stijlen slaapt een tweede persoon. Aan het einde van het dak naast of tusschen de vrijstaande stijlen, waarvan slechts één zichtbaar of afgebeeld is, hangt een lampvormig voorwerp. Van de vier overige stijlen zijn ook slechts de twee „voorste" afgebeeld. Het paneel is verder gevuld met ornament. Aan de onderzijde zien wij nog een versiering, een hond(?), en een boom of struik.

Volgens de reliefvoorstelling wordt dit huisje dus gebruikt als slaapverblijf. Toen wij het relief ter plaatse bestudeerden bleek, dat

---

[1]) Een zesstijlige bale *met gedraaide stijlen* als op het relief van Djago te zien is, troffen wij op Java en Bali niet aan. Een versierde onderbouw is bij dit type op Bali echter niets ongewoons. Wat dit laatste betreft denke men aan het „pĕṇḍapa-terras" te Panataran, waarmede niet gezegd wil zijn, dat dit terras behoorde aan een bale met slechts zes stijlen.

op de stijlen hier en daar een versiering was aangebracht. Dit is op de foto O. D. voornoemd niet te zien. Ons gebouwtje is zuiver schematisch voorgesteld. Pl. VI, 15. De onzekere versiering op de stijlen lieten wij in onze afbeelding weg. Waarschijnlijk heeft de beeldhouwer met de golvende versiering onder den dakrand een draperie willen weergeven.

Type No. 3, b: rechthoekig grondplan; de steenen onderbouw bestaat uit twee gedeelten, waarvan het ééne hooger is dan het andere. Op het lager gedeelte staan twee houten stijlen welke rusten in neuten. De vier andere houten stijlen steken door en zijn verbonden aan een houten vloer, zij rusten op steenen neuten, die op het verhoogd gedeelte van den onderbouw staan. De zes stijlen dragen tezamen één schilddak, zoodat de vier op het verhoogd gedeelte van den onderbouw korter zijn dan de twee vrijstaande stijlen. Houten pannen op het dak.

Djago.

Foto Mon. Brandes 85 (= f. O. C. 85)[1]. Het reliefgedeelte is onverklaard. Krom noemt enkele episodes uit het geheele verhaal[2], zooals die uit de reliefvoorstellingen waartoe ook No. 85 behoort af te leiden zijn.

De omgeving waarin ons gebouwtje staat kan misschien als volgt worden beschreven: een ommuurd huiserf, in den muur een huispoortje. Op het erf staat nog een tweede gebouwtje ongeveer geconstrueerd als type No. 3, a, met dit verschil, dat het verhoogde vloergedeelte voorzien is van wanden. (Pl. IX, 11).

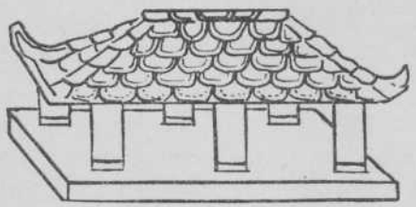
In ons eerste huisje zitten twee personen, één op den houten vloer, dus hooger dan de tweede figuur, die op het lager gedeelte van den onderbouw een *sĕmbah* maakt[1]. Pl. VI, 16.

Type No. 3 (a en b) behoort niet tot het *gewone* model van een zesstijlige *bale*. Dit laatste model noemt men op Bali, zooals bekend

---

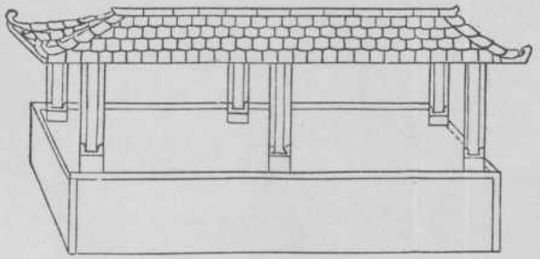
[1]) Duidelijker doch kleiner op f. O. C. 30—31 (boven), zie de reliefbeschrijving van Brandes bij No. 85 op p. 54 der Mon..

[2]) Inleiding, II, p. 117 (vanaf relief 101).

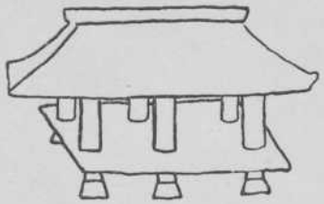
1

DJAGO

2

DJAGO

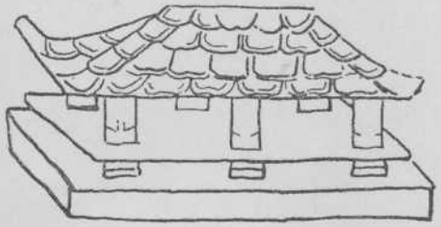
3

DJAWI

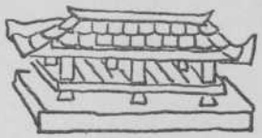

4

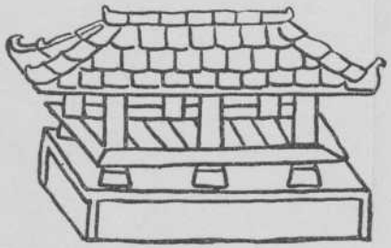
SOEKOEH

5

6

7

DJAGO

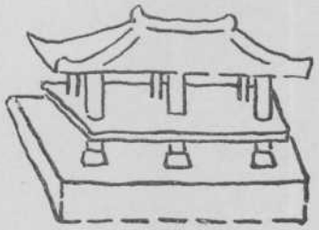

8

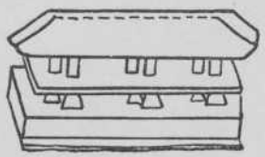
DJAWI

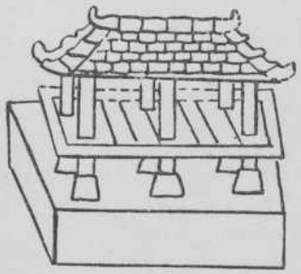
9

10

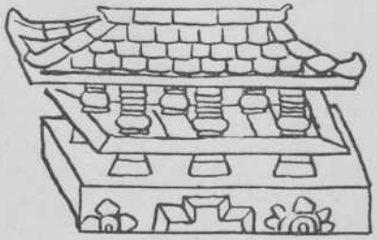

11

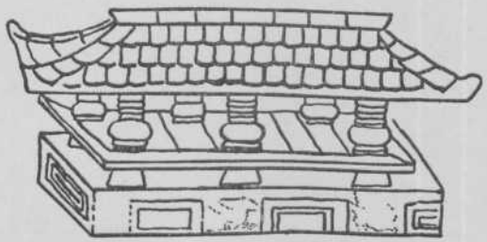

12

TRAWOELAN

13

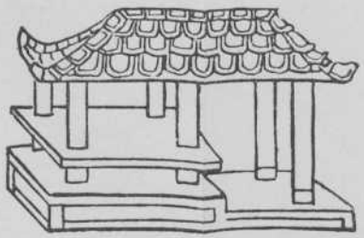
14

DJAGO

15

DJABOENG

16

DJAGO

TYPE 1^a: 1
TYPE 1^b: 2
TYPE 2^a: 3-4
TYPE 2^b: 5-12
TYPE 2^c: 13-14
TYPE 3^a: 15
TYPE 3^b: 16

is, een *bale sĕkĕnĕm*[1]). Wanneer een *sĕkĕnĕm* groote afmetingen heeft kan men hem natuurlijk ook *bale agoeng* (*b. agĕng*) noemen, hoewel deze term ook kan slaan op *bale's* met meer dan zes stijlen.

De gedeeltelijk gesloten gebouwtjes met zes stijlen zullen worden behandeld in Hoofdstuk VII.

---

[1]) Of kortweg: sĕkĕnĕm, zie K.B.W. III, 121a.

HOOFDSTUK VI.

Acht en meer stijlen.

Voor het oogenblik zonderen wij hierbij uit die bouwsels, welke gedeeltelijk gesloten zijn, zie voor deze laatste Hoofdstuk VII.

Verder zal in dit zesde hoofdstuk worden behandeld *een stellage gebruikt bij het springen in een vuurkuil*, voorgesteld op een relief van Djago.

A.

Acht stijlen.

Op de reliefs van enkele Oost-Javaansche tempels zien wij afbeeldingen van wat men een achtstijlige *bale* zou kunnen noemen. In het geheel zijn er ongeveer zeven exemplaren, die in eenige typen kunnen worden ingedeeld. Tegenover het door omstandigheden gering aantal, staat een betrekkelijk groote variatie in uitbeelding, een variatie die interessant is vooral met het oog op gelijksoortige vormen, welke men o.a. op Bali nog in gebruik aantreft.

Enkele dezer gebouwen werden in reliefbeschrijvingen of reliefverklaringen reeds genoemd, hoewel slechts bij een exemplaar van één type terloops de „acht zuilen" vermeld werden. En indeeling in typen bleef tot dusver achterwege. Wat de reliefgebouwen van Oost-Java betreft, moge thans een dergelijke indeeling — die overigens alleen een overzicht van het materiaal beoogt — worden beproefd.

Type No. 1 : rechthoekig grondplan, hooge steenen onderbouw waartegen, aan een lange zijde, een houten ladder geplaatst is; op den onderbouw staan twee rijen van vier stijlen, die een door houten pannen gedekt schilddak dragen [1]).

Djago.

Dit type met acht stijlen komt, voorzoover schrijver dezes bekend

[1]) Vgl. Hoofdstuk V, type No. 1, b (Djago).

is, op Oost-Javaansche reliefs alleen te Djago voor, zie foto O. C. 146 (= f. 146 Mon. Brandes). Zie Plaat VII, 1.

Op het eenig exemplaar van dit type werd reeds gewezen in Hoofdstuk III, **E**, type No. 4 (Djago, noot 2 bij No. 144), en Hoofdstuk V, type No. 1, b (Djago). Verder raadplege men, voor de plaatsing van ons gebouw in de kluizenarij van Mahāyaṇi, Hoofdstuk IV (functie reliefgebouwen, Djago, tekstfiguur op p. 108).

Na Brumund, die slechts in het algemeen „de groote pandopo's... vol zittende beelden..." uit dit gedeelte der reliefreeks noemt [1]), is Brandes de eerste geweest, die zonder verklaring van het afgebeelde toch met zorg ons gebouwtje heeft beschreven: „..... een huis op acht zuilen en gebouwd op een hooge basis. Buiten tegen den onderbouw zitten links de twee meergenoemde ineengedrongen, buikige *panakawan*'s, rechts vindt men drie (zeer verweerde) dienaren. In het huis, waarin men door middel van een ladder opstijgt, zit links een vorstelijk persoon met gehoornd kapsel, voor zich vier schotels met spijzen, en daarvoor drie personen met tulband-vormig kapsel" [2]).

Dan komt de reliefverklaring van Van Stein Callenfels: „het binnenste van de kluizenarij, waar Mahāyaṇi zelf zich ophoudt, die in een paviljoen gezeten hem [3]) vriendelijk onthaalt (photo 146 in het midden) en hem met zijn geleerde discoursen bezighoudt tot de nacht gevallen is" [4]).

Te Batavia waren wij in de gelegenheid de desbetreffende passage uit het door Poerbatjaraka getranscribeerd en van een voorloopige vertaling voorzien Pārthayajña-handschrift te raadplegen. Van Arjuna, die met de nonnen de kluizenarij binnenkomt, wordt in Z. XIV, 11 (2) gezegd: *„hetunira n parā tumama ring patapan i kahanan Mahāyaṇi"*. Dit ziet men op f. O. C. 146 links. In XVI, 12 (1, 2, 3) wordt het onthaal beschreven, dat men afgebeeld vindt op het midden van genoemde foto:

„ngkāna rikang paçewan ahalĕp ya ta dununganirān ginocara; Sang Rĕṣi gorawāngaḍangakĕn phala hana bañu munggi ring tawik lan sĕrĕh ārja ring pamucangan kinajangan ahalĕp lawan madu,..." [5]).

---

[1]) V. B. G. XXXIII, 1868, p. 228 onderaan.

[2]) Mon., p. 59 bij No. 146.

[3]) D.i. Arjuna.

[4]) T. B. G. LVIII, p. 373, zie ook o.c. p. 383 voor Poerbatjaraka's inhoudsopgave van Pārthayajña Zang XIV; Krom, Inleiding II, p. 118.

[5]) Deze transcripties zijn van P., en evenals de overige stukken nog niet gepubliceerd.

Het is natuurlijk niet zeker of de bewoordingen van juist *deze* versie den beeldhouwer of zijn opdrachtgever tot „legger" dienden, maar zooveel staat vast, dat de afgebeelde episode een aardige illustratie bij een dergelijke passage zou kunnen zijn.

Wanneer — op een ander reliefgedeelte van Djago — de dobbel-, of schaakpartij tusschen Kaurawa's en Pāṇḍawa's wordt voorgesteld, zitten ook daar de vorstelijke personen in een dergelijk groot gebouw *zonder houten vloer,* in dat geval echter voorzien van slechts zes stijlen. Dit type van een groote *bale,* met hoogen onderbouw zonder houten vloer, gebruikten de beeldhouwers van Djago dus voor de ontvangst van voorname gasten, of voor beraadslagingen tusschen voorname personen. Men denkt hierbij direct aan Bali waar de lange of groote *bale* ook wel eens voor dergelijke doeleinden wordt gebruikt. In die gevallen heeft een dergelijk gebouw op Bali echter dikwijls nog een houten vloer boven den steenen onderbouw.

In Mahāyaṇi's kluizenarij ziet men op het Djago relief nog enkele kleinere gebouwtjes staan, zoodat de achtstijlige *bale* inderdaad een soort *bale agoeng* zal moeten voorstellen. Het gebouw bevindt zich binnen een ommuring in de buurt van een poort.

Type No. 2, a: gelijk aan type No. 1, maar voorzien van een houten vloer boven den steenen onderbouw, waartegen in dit geval volgens de reliefvoorstellingen geen trap staat [1]).

Trawoelan.

Wat de Oost-Javaansche reliefs betreft, komt dit type alleen te Trawoelan voor en wel in twee exemplaren, waarvan één slechts gedeeltelijk zichtbaar is omdat het reliefstuk, waarop het resteerend gedeelte van dit gebouw stond, zoek geraakt is. Het andere exemplaar ziet men in zijn geheel, het is echter minder uitgewerkt dan het vorige huisje.

Het gave exemplaar, dat schematisch weergegeven is, ziet men geheel alleen staan in een ommuring waarin zich een poortje bevindt. Zie f. O. D. 1657 (boven) [2]) en Plaat VII, 2.

---

[1]) Vgl. Hoofdstuk V, type No. 2, b (Djago).

[2]) Deze foto combineere men met f. O. D. 1656. Deze combinatie is reeds lang bekend en tegenwoordig in het Bataviaasch Museum ook toegepast. In de Cat. Groeneveldt—Brandes vinden wij op p. 129, Nos. 426 en 427: „..... bestaande uit twee aan elkaar passende stukken. Links een dorp en daarboven

Ons tweede huisje van dit type te Trawoelan vindt men op f. O. D. 1784 (midden) en op Plaat VII, 3. Wij meenen, dat een *acht*stijlig gebouw bedoeld is gezien het feit, dat het volgens de gegevens van het relief *meer dan zes* stijlen gehad heeft, terwijl een *bale* met meer dan *acht* stijlen op de gespaard gebleven tafereelen van Trawoelan niet voorkomt. De onderdeelen van het bewaard gebleven stuk onzer *bale* hebben trouwens een onderlinge verhouding, die in de richting van een achtstijlig gebouw wijst.

Ons exemplaar staat vóór een ommuurd, slechts ten deele bewaard gebleven, complex. Wij zien een gedeelte van den onderbouw, vijf neuten, een vloerraam met ingeschoten planken en een dakgedeelte bedekt door houten pannen, waarvan die, welke boven de hoekkepers staan, aan hun uiteinde geprononceerde krullen vertoonen.

Type No. 2, b: gelijk aan type No. 2, a, doch met dit verschil, dat het gebouw meer bewerkte onderdeelen vertoont: zoo is bv. aan den onderbouw een langwerpige paneelversiering op te merken; de stijlen zijn gedraaid en aan hun ondereinde boven den houten vloer potvormig; de vloer bestaat uit twee zonder tusschenruimte op elkaar liggende lagen [1]).

Trawoelan.

Dit type wordt op de Oost-Javaansche reliefs alleen te Trawoelan aangetroffen en dan nog slechts in één exemplaar. Zie Plaat VII, 4. Wel hebben wij in het vorig Hoofdstuk een dergelijk gebouw maar dan met slechts zes stijlen op de reliefs van Djago gevonden, in twee exemplaren (Plaat VI, 13—14).

Hoewel schrijver dezes een groote *bale* van rechthoekig grondplan met *gedraaide* stijlen op Java of Bali niet aantrof [2]), leveren de bovengenoemde afbeeldingen van Djago en Trawoelan het bewijs,

---

een tempel. Hooger op nog twee dorpen en verder rijstvelden....". De „tempel" bestaat in werkelijkheid slechts uit twee naast elkaar staande zesstijlige *bale*'s. In één van de twee „dorpen" hoogerop staat ons achtstijlig gebouw. In 1934 werd nog een foto van een gedeelte der gecombineerde reliefs genomen door Dr. Th. à Th. van der Hoop (Bat. Mus. No. 584).

[1]) Vgl. Hoofdstuk V, type No. 2, c.

[2]) Bij de groote bale met rechthoekig grondplan komen, zooals bekend is, wel op *andere* wijze versierde stijlen voor.

dat op Java vroeger bij de *bale*'s van dit type o.a. gedraaide stijlen te vinden waren.

Het bijzonder fraai exemplaar van Trawoelan komt te voorschijn wanneer men foto's O. D. 1770 en 1772 combineert[1]). Het feit, dat ook hier een achtstijlige *bale* — afgezien van de vierstijlige gebouwtjes van vierkant grondplan daaromheen[2]) — vóór een ommuurd complex te vinden is, sterkt ons in het vermoeden, dat ook het laatstgenoemde gebouwtje van type 2a een *bale* met *acht* stijlen moet voorstellen.

Type No. 2, c: gelijk aan type No. 2, a, met dit — o.i. belangrijke — verschil, dat de houten vloer bestaat uit twee gelijke vrij van elkaar staande, even hoog liggende gedeelten, welke elk een afzonderlijk vloerraam hebben, dat verbonden is aan vier stijlen. De ruimte tusschen den linker en den rechter vloer beslaat het vak tusschen de vier middelste stijlen van het gebouw.

Djago.

Foto O. C. 51 (Mon. Brandes No. 51), Plaat VII, 5. Het reliefgedeelte behoort tot een onverklaarde serie[3]). Op deze foto ziet men twee even groote gebouwtjes van dit type naast elkaar staan in een omgeving, die — voorzoover zichtbaar — ommuurd gedacht is. Zij zijn a.h.w. aan weerzijden voor den binnenkant van een poort[4]) geplaatst, hun lengte-as loopt evenwijdig aan de zijmuren van het erf. In deze omgeving zien wij boomen, struiken en verder de figuren, die in het afgebeelde verhaal een rol spelen.

Naar aanleiding van de *plaatsing* onzer twee gebouwen, kan ge-

---

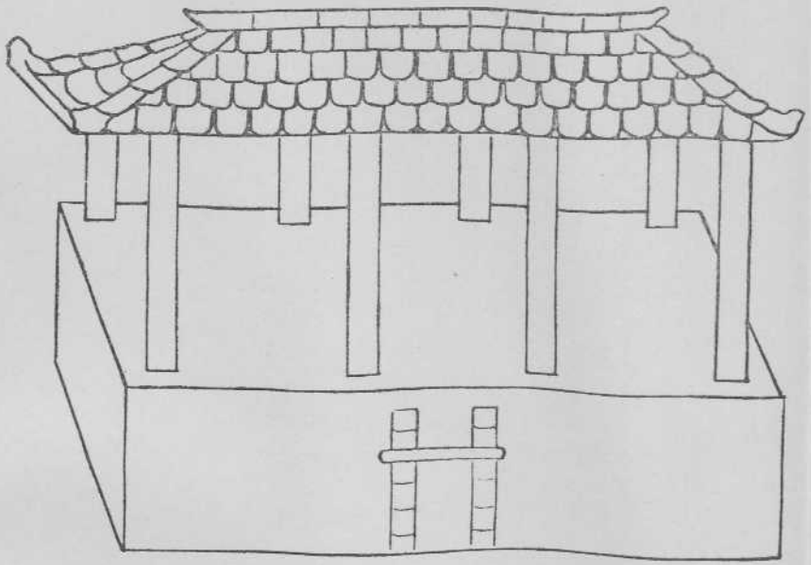
[1]) Over deze combinatie werd reeds, in ander verband, gesproken in Hoofdstuk III, **E**, type Nos. 1 en 2 (Trawoelan). Naar de daar gegeven beschrijving moge hier worden verwezen.

[2]) Zie Pl. III, 8, 14.

[3]) Zie p. 126.

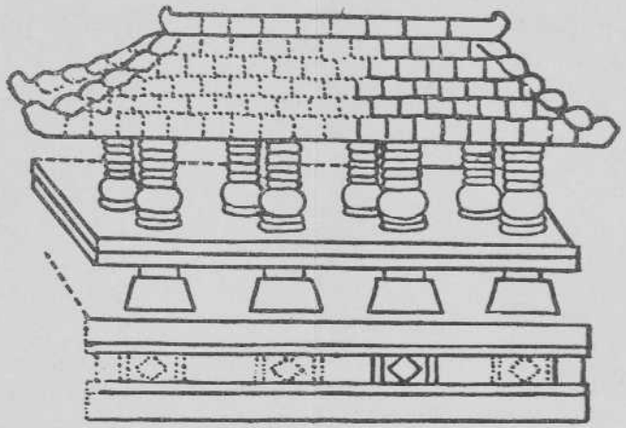
[4]) Brumund noemt deze poort een „tempel", Brandes „een tempelpoort". Nu is de poort zeker geen tempel op zich zelf, en — gezien de episode die zich in de ommuurde omgeving afspeelt — waarschijnlijk ook geen tempelpoort. Wat haar vorm betreft gelijkt zij nog het meest op een poort in een ommuurd huiserf.

Brumund (V. B. G. XXXIII, p. 230 ongeveer onderaan) noemt de „twee pandopo's boven elkander", terwijl Brandes (Mon., p. 51) spreekt over „twee gebouwen, die naast elkaar staan (doch boven elkaar zijn gebeiteld)".

1

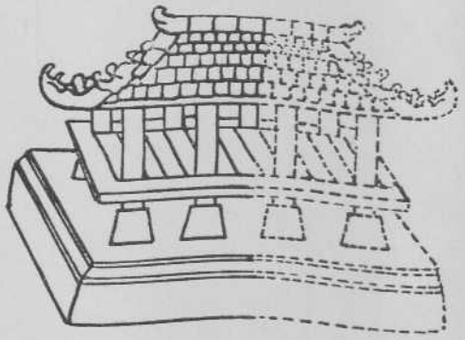
DJAGO

4

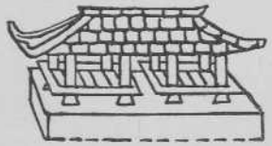
TRAWOELAN

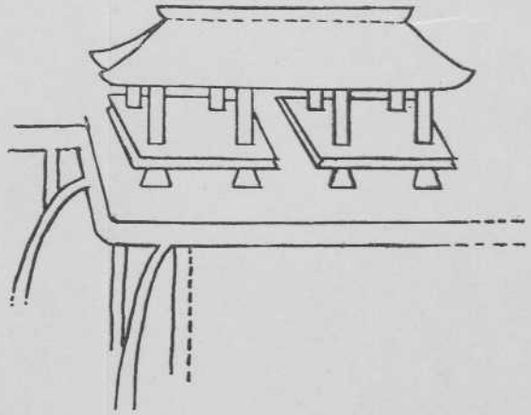

2 3

TRAWOELAN

5

DJAGO

6

DJAWI

TYPE Nº 1 : 1
TYPE Nº 2ª : 2-3
TYPE Nº 2ᵇ : 4
TYPE Nº 2ᶜ : 5-6

wezen worden op de Balineesche term *bale agoeng kĕmbar*, geheel afgezien van de vraag waarvoor dergelijke *bale*'s op Bali worden gebruikt [1]).

Op de reliefs van Djago en Trawoelan hebben wij ook *zes*stijlige *bale*'s, die deze wijze naast elkaar liggen, aangetroffen.

Wat de *constructie* met de twee aparte vloeren betreft, ook deze vinden wij op Bali terug, met name in wat men daar een *bale pĕgat* noemt [2]). Hiermede willen wij niet zeggen, dat onze reliefgebouwtjes in het afgebeelde verhaal een gelijke *functie* hebben als de *bale pĕgat* op Bali. Een *bale pĕgat* kan op Bali ook meer dan acht stijlen hebben. Zulk een Balineesche *bale* met acht stijlen vindt men o.a. te Bĕsakih [3]). Wanneer wij over twee aparte vloeren spreken, denke men daarbij niet aan de op andere wijze geconstrueerde Balineesche gebouwen, die wel twee houten vloeren boven den onderbouw bezitten, maar een ander grondplan hebben, terwijl de vloeren op andere wijze tegenover elkaar geplaatst zijn; het dak van deze laatste gebouwen steunt bovendien meestal mede op enkele stijlen, die niet aan de vloeren verbonden zijn.

Een *bale pĕgat* — deze term slaat op het gescheiden zijn van de twee vloergedeelten — kan natuurlijk ook een *bale agoeng* genoemd worden.

Voor een Balineesche overlevering aangaande het ontstaan van een *bale pĕgat* kan verwezen worden naar Korn (o.c. p. 152). Als technischen term voor de ruimte tusschen de twee vloeren geeft deze auteur (o.c. p. 209—210) op: *roeang* [4]). De twee gebouwen van Djago leveren een aardige bijdrage voor de studie van de boven besproken constructie en bewijzen, dat een en ander niet alleen een Balineesch verschijnsel is [5]), althans niet in constructief opzicht.

---

[1]) Korn, Het adatrecht van Bali, 2e dr., p. 189, 209.

[2]) Korn, o.c., p. 152, 210, 250.

[3]) Zie o.a. Moojen, Bali, pl. CC (boven).

[4]) „De verzamelnaam voor de bestuurders, die in de balé agoeng soms door een open ruimte ter groote van één roeang (een vlak tusschen vier stijlen) waarover de balé dan niet doorloopt, van de zitplaatsen der leden zijn gescheiden (balé pegat, zie hoofdstuk IV, b. 152) .....".

[5]) Goris, Djawa, 1935, p. 6: „een met het Athonische samenhangende, doch in wezen nog niet voldoende verklaarde balé is de *balé pĕgat*, de in tweeën gebroken open loods". Zie aldaar voor verdere bijzonderheden over een dergelijke *bale*, en voor vindplaatsen en opstelling op Bali.

Een zeer lange *bale* met op deze wijze gescheiden vloeren is te vinden in de poera Gadoeh, te Sĕlat. Van Erp geeft in een zijner schetsen een *bale pĕgat* op, staande in de poera Batoe Kaoe. Zie ook van der Tuuk, K. B. N. W., s.v. pĕgat (IV, 310a).

Djawi.

Er is op een reliefgedeelte aan den achterkant van Tjaṇḍi Djawi een gebouw te vinden, dat in zekere opzichten te vergelijken is met de twee in het voorgaande genoemde bouwsels van Djago. In zekere opzichten, want de onderbouw is bij onze *bale* van Djawi anders voorgesteld (Pl. VII, 6). Brandes beschrijft de voorstelling op het geheele paneel van links naar rechts (f. O. D. 1839—1846) als volgt: „Men ziet allerlei personen op verschillende wijzen allerlei eten aandragen, als kwamen zij dit ten geschenke aanbieden, of als ware het de meegebrachte leeftocht. Vervolgens ziet men de hoofdpersonen gezeten in een tuin, terwijl voor hem op een eerbiedigen afstand vermoedelijk de hoofden en oudsten uit de omgeving zijn gezeten. Dan volgen er een paar tafereelen, die verschillende badpartijen laten zien, voornamelijk van de dames, die zich onder en bij het koele water der watervalletjes en pantjoerans verfrisschen en opsieren"[1]).

In een van deze laatste tafereelen (f. O. D. 1843), ziet men ons gebouwtje staan in een landschap met boomen, planten, heuvels of bergen en waterpartijen; het lijkt waarschijnlijk, dat het geheel een soort lustverblijf moet voorstellen.

Op welke wijze wij ons de constructie van den *onderbouw* precies moeten voorstellen, is niet geheel duidelijk. Eensdeels schijnt deze onderbouw op beganen grond te rusten, voor een ander deel steunt hij — volgens de reliefvoorstelling — mede op lange palen of stijlen welke in een waterpartij staan. Voor zoover een en ander niet door bij het water groeiende boomen en planten aan het gezicht onttrokken wordt, zien wij een soort waterleiding langs twee zijden van den onderbouw loopen. Dat dit een waterleiding is blijkt uit het feit, dat waterstralen op bepaalde plaatsen uit deze leiding neerkomen, deze waterstralen worden nu eens opgevangen door een figuur op of in het water, dan weer kletteren zij neer op een persoon, die onder in de waterpartij zit, en zich wascht.

B.

Meer dan acht stijlen.

In het onderstaande moge de aandacht worden gevestigd op twee lange *bale*'s van Djawi en op een schematisch weergegeven *meroe* van Trawoelan.

---

[1]) O. R. 1903, p. 36; vgl. Krom, Inleiding II, p. 147.

De twee lange bale's van de Djawi-reliefs.

Deze gebouwen ziet men op f. O. D. 1848 (1847). Plaat VIII, 1—2. Over het tempelcomplex waarbinnen het ééne exemplaar zich bevindt, en waarbuiten het andere staat, werd reeds in Hoofdstuk III, **D** (Djawi, No. 1847) iets gezegd naar aanleiding van zekere vierstijlige gebouwtjes van vierkant grondplan, welke bij het tempelterrein aanwezig zijn. Over het complex deelt Parmentier bijzonderheden mede [1]) naar aanleiding van een schetsteekening naar het relief zelf en een reconstructie van de reliefvoorstelling.

Deze beschouwing laat ruimte open voor critiek wegens het feit, dat de auteur in zijn poging tot reconstructie belangrijke wijzigingen aanbrengt in het grondplan van den tempel zooals dat uit het relief zelf af te lezen is, en verder bepaalde zaken in zijn reconstructie voorstelt welke op het relief niet te zien zijn. Met verwijzing naar de bovengenoemd foto, kan b.v. worden opgemerkt, dat Parmentier de *bale* binnen de ommuring (Pl. VIII, 2) voorziet van twintig, die buiten de ommuring (Pl. VIII, 1) van twee-en-dertig stijlen (zie zijn reconstructie). Verder plaatst hij tegen den onderbouw van beide gebouwen in het midden van de lange zijkanten een trap. Het aantal stijlen door hem opgegeven en het voorkomen van de trap berusten echter — naar het ons voorkomt — op fantasie. Immers, op het relief zelf zijn de trappen niet aanwezig, terwijl het juiste aantal stijlen niet met zekerheid uit de reliefvoorstelling af te lezen is. Dit komt, doordat de gebouwen schuin op de lengte-as van de reliefs liggen, zoodat wij ze in vogelvlucht zien waarbij wel één korte zijkant twee stijlen vertoont maar de stijlen aan den naar ons toegekeerden langen zijkant niet duidelijk te zien en te tellen zijn, zooals ter plaatse bleek.

In zooverre zijn wij het echter met Parmentier eens, dat — naar aanleiding van zekere op het relief te bestudeeren verhoudingen — inderdaad meer dan *acht* stijlen bedoeld zijn. Ook wat de plaatsing van de twee lange gebouwen betreft, wijkt Parmentier's reconstructie van de reliefvoorstelling — waarvan hij zelf op Planche V, No. 107 een ongeveer juiste teekening geeft — af. Met name heeft hij de *bale* binnen de ommuring *recht* voor de gespleten poort neergezet in de reconstructieteekening. Deze gewijzigde plaatsing is niet noodig

---

[1]) B. E. F. E. O. VII; teekening van het complex naar de reliefvoorstelling op Planche V, 107; reconstructieteekening, o.c. p. 45; beschouwing bij deze reconstructie, o.c. p. 44—45.

en blijkt ook niet uit het relief. Wij zien ons gebouw n.l. aan één kant *naast* de poort liggen, evenwijdig aan den voormuur — zooals ook het „pĕṇḍapa-terras" te Panataran geplaatst is. Het andere gebouw zien wij in de zelfde richting, *schuin* vóór de poort, buiten de ommuring staan. Dus niet — zooals Parmentier reconstrueert — *recht* vóór de poort geplaatst.

De kleinere *bale* binnen de enceinte, wordt door P. als volgt geïnterpreteerd: „un grand bâtiment semble destiné à recevoir les moines ou les serviteurs du temple; il s'allonge perpendiculairement à l'axe général". Sprekend over de grootere buiten den muur, merkt hij op: „Enfin devant le nouveau mur [1]), un second hangar s'allonge entre deux pavillons [2]), dont un seulement est figuré".

Wanneer men aan het gebruik van de lange *bale*'s in Balineesche poera's denkt, de *bale agoeng*, welke immers zoo dikwijls — evenals het „pĕṇḍapa-terras" van Panataran — in de lengte langs een muur geplaatst is, lijkt Parmentier's hypothese t.o.v. de functie der reliefgebouwen, in het algemeen genomen, wel juist. Hierbij zij echter opgemerkt, dat, naar aanleiding van wat Bali ons leert, een en ander niet het *eenige* doel van dergelijke in tempelenceintes geplaatste gebouwen op oud-Java zal zijn geweest [3]).

De meroe op een relief van Trawoelan.

In het Bataviaasch museum bevindt zich een reliefgedeelte, voorzien van het catalogusnummer 436a. De steen is onder de Trawoelan-reliefs geplaatst en hoort daar — naar het ons voorkomt — ook thuis. Van dit reliefgedeelte is te Leiden nog geen foto O. D. Een foto Bat. Museum (No. 609) werd voor ons door Dr. Th. à Th. van der Hoop in 1934 vervaardigd.

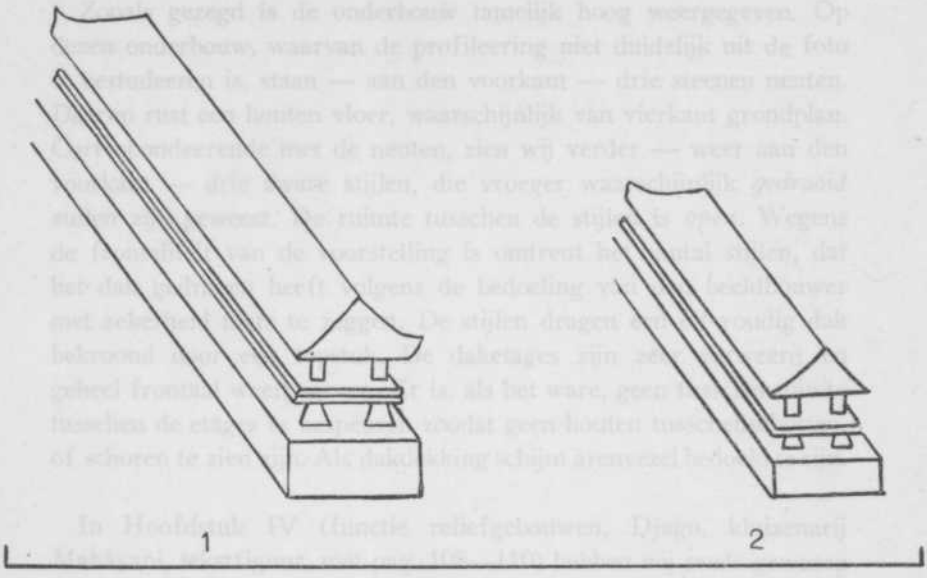
Het op den steen voorgestelde is sterk verweerd, doch ondanks dat zeer interessant. O.a. vinden wij afgebeeld een *meroe* op hoogen, geprofileerden onderbouw. In het kort moge dit gebouw hieronder worden beschreven. Pl. VIII, 4.

---

[1]) Deze „nieuwe" of „tweede" muur is op het relief niet te zien. Een en ander berust op een verkeerde reconstructie. De gespleten poort staat n.l. niet *los* van den voormuur, maar is daaraan verbonden, terwijl in het tempelterrein, om de tjaṇḍi heen, niet een aparte muur met *ingang* aanwezig is.

[2]) Vgl. hierbij Hoofdstuk III, **D**, type No. 2 (Trawoelan, f. O. D. 1770, 1772).

[3]) Vgl. Krom, Inleiding II, p. 275, naar aanleiding van het Pĕṇḍapa-terras van Panataran.

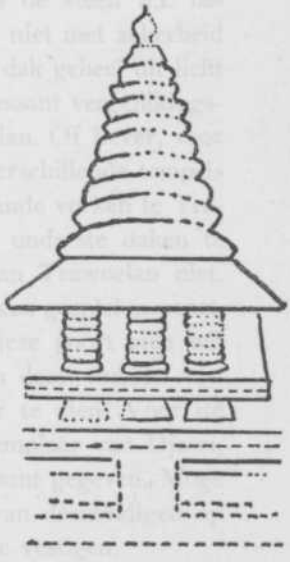

DJAWI

3

DJAGO

4

TRAWOELAN

Zooals gezegd is de onderbouw tamelijk hoog weergegeven. Op dezen onderbouw, waarvan de profileering niet duidelijk uit de foto te bestudeeren is, staan — aan den voorkant — drie steenen neuten. Daarop rust een houten vloer, waarschijnlijk van vierkant grondplan. Correspondeerende met de neuten, zien wij verder — weer aan den voorkant — drie zware stijlen, die vroeger waarschijnlijk *gedraaid* zullen zijn geweest. De ruimte tusschen de stijlen is *open*. Wegens de frontaliteit van de voorstelling is omtrent het aantal stijlen, dat het dak gedragen heeft volgens de bedoeling van den beeldhouwer met zekerheid niets te zeggen. De stijlen dragen een elf-voudig dak bekroond door een topstuk. De daketages zijn zeer verweerd en geheel frontaal weergegeven. Er is, als het ware, geen tusschenruimte tusschen de etages te bespeuren zoodat geen houten tusschenschotten, of schoren te zien zijn. Als dakdekking schijnt arenvezel bedoeld te zijn.

In Hoofdstuk IV (functie reliefgebouwen, Djago, kluizenarij Mahāyaṇi, tekstfiguur, met pag. 108—110) hebben wij reeds gewezen op een afbeelding van een andere *meroe* met elf daken op een Djago-relief. Plaat VIII, 3. Die *meroe* werd daar niet onder de vijfstijlige gebouwen besproken, aangezien de onderzijde van wanden voorzien is, waarbij wij in het onzekere verkeerden of steenen dan wel houten wanden bedoeld waren. Juist in dat gedeelte is de steen n.l. beschadigd. Deze *meroe* van Djago durven wij dus niet met zekerheid onder den houtbouw te rangschikken, hoewel het dak geheel uit licht materiaal opgetrokken is, en in zooverre een interessant vergelijkingsobject vormt voor dat van ons gebouw te Trawoelan. Of liever, voor de wijze waarop het dak op de reliefs van twee verschillende tempels is weergegeven: geen tusschenschotten met uitstaande vorken te Trawoelan, wel bij Djago; de vier hoeken van de onderste daken te Djago vertoonen een omgekruld uiteinde, die van Trawoelan niet.

De *meroe* van Trawoelan staat in de buurt van een gespleten poort, welke aan een muur verbonden is. Links van deze poort zien wij een steenen tjaṇḍi; het is uiterst interessant om deze vormen van architectuur op een relief zoo dicht bij elkander te zien. Voor de studie der groote *meroe* met elf daken is dit exemplaar van Djawi, dat aan de onderzijde *niet* gesloten is, een interessant gegeven. Moge het bovenstaande er toe bijdragen de aandacht van deskundigen op het bestaan van dit merkwaardige reliefgebouw te vestigen.

C.

Stellage gebruikt voor een sprong in het vuur.

Plaat IV, 3 toont ons een gebouw, dat besproken werd in Hoofdstuk III, **E**, type No. 2 (Djago). Op het relief ziet men, in de buurt van genoemd gebouw, een stellage staan. Deze stellage werd bij de bespreking van het gebouw reeds genoemd, doch niet beschreven. Enkele opmerkingen over deze constructie mogen hier volgen.

Waarvoor de stellage dient is bekend uit het verhaal, dat hier werd afgebeeld. Het is een Tantri-verhaal over den koning, die de taal der dieren verstaat; dit is echter een geheim, dat hij beloofd heeft te zullen bewaren. Daardoor geraakt hij in oneenigheid met zijn gemalin, hetgeen tot gevolg heeft, dat zij zich gekrenkt voelt en een einde wil maken aan haar leven. Koning en koningin besluiten samen den vuurdood te sterven door een sprong in een vuurkuil. Daarvoor wordt een stellage vervaardigd waarvan af zij dien sprong zullen doen. Deze stellage vindt men op het relief. De reliefverklaring danken wij aan Brandes[1]), ook de eerste goede reliefbeschrijving[2]). Uit deze beschrijving citeeren wij het volgende: „Het verder Westwaarts voortgolvende ornament (55) bekroont een tweetal dieren (bok en geit?), die naar elkander gekeerd zijn; maar is afgebroken boven een houtvuur met opgaande vlammen, aan de achter-benedenzijde van een op palen gebouwde estrade (*panggoengan*), waarnaar men opklimt door middel van een ladder, aan welker bovenzijde een beeldje staat, dat neerblikt naar een man gezeten in een daarvoor staande *pĕṇḍapa* (warande), met vier zuilen en met *sirap*'pen gedekt". Men vergelijke hierbij onze foto No. 6, een detail naar f. O. C. 55.

Over de reliefverklaring kunnen wij hier zwijgen, men weet nu waarvoor onze stellage dient; volgens het verhaal *niet* voor een *weduwen*verbranding — de koning leeft nog —, ook niet voor een *lijk*verbranding. Toch heeft de sprong in het vuur van een koningin eenige overeenkomst met de sprong in het vuur van de *bela* of *satya*. Die overeenkomst bestaat n.l. hierin, dat de stellage vóór het vuur in beide gevallen wel gelijk zal moeten zijn; zóó zal ook de beeldhouwer het hebben opgevat. Indien deze illustrator inderdaad gedacht heeft aan de stellages welke in zijn tijd voor weduwenverbranding werden gebruikt, dan is onze reliefvoorstelling — indien zij volledig is in bouwkundig opzicht — natuurlijk een eersterangs gegeven voor

---

[1]) Djago-Monografie (1904), p. 71—72.
[2]) Djago-Mon., p. 52 (onder No. 55), zie o.c. foto 55 = f. O. C. 55.

onze kennis omtrent dergelijke constructies op het oude Java in vergelijking met Bali.

Hierbij moet men echter voorzichtig zijn. Het zou n.l. best kunnen zijn, dat de beeldhouwer in zijn tijd zelf nooit een weduwenverbranding heeft gezien en alleen afgegaan is op zekere bouwkundige termen in een door hem als legger gebruikte Tantri-redactie. Nu weten wij nog niet welke redactie precies gevolgd is, ook niet of de Tantri-reliefs van Djago afgebeeld werden naar aanleiding van verhalen uit één bepaalde redactie met uitsluiting van andere redacties of mondeling overgeleverde versies van het verhaal.

Wij hebben dus op het oogenblik te doen met hypothesen en restricties bij die hypothesen. Dat is geen betrouwbare grondslag voor een verhandeling over stellages op oud-Java bij weduwenverbranding in gebruik. Zulk een verhandeling verwachte men dus van schrijver dezes niet, hoe interessant het ook zou zijn om in dit verband naar bepaalde termen in de drie oudste Oud-Javaansche Tantri-redacties — de Tantri Kāmandaka, de Tantri b. Kadiri en de Tantri a. Dĕmoeng — te verwijzen [1]).

Op het oogenblik houden wij ons dus aan datgene wat wij op het relief zien, de beschrijving van Brandes kan in details nog aangevuld worden.

De trap.

Op het relief is tegen de eigenlijke stellage een trap geplaatst. Deze trap wordt ondersteund door stijlen. Wij zien twee naast elkaar staande stijlen; bedoeld is waarschijnlijk, dat elke lange zijde ondersteund wordt door één stijl. Dit is natuurlijk een schematische weergave, immers het is mogelijk, dat in werkelijkheid dergelijke trappen vrij lang zijn geweest en ondersteund werden door meer dan twee stijlen: men denke aan de „bruggen" tegen Balineesche verbrandingstorens geplaatst. Eigenlijk zien wij op het relief geen trap, maar een ladder waarvan de sporten zonder tusschenruimte op elkaar aansluiten: zoo ziet men het ook bij bovengenoemde „bruggen" op Bali. Evenals op dat eiland het geval is, zal ook hier wel bamboe als materiaal bedoeld zijn [2]). Dit laatste zou, wat het relief betreft, óók

[1]) Zie de op p. 88 noot 1 opgegeven literatuur.

[2]) Wirz, Der Totenkult auf Bali, 1928, p. 43—44, schrijft over de „bruggen" tegen de verbrandingstorens het volgende: „Zu jedem *Wadah* gehört weiterhin eine Stiege (*Raren*), auf der man nach dem *Balè-spatikă* gelangen kann (Abb. 20, 22, 60, 61, 64, 66, 68). Sie wird stets von Bambus verfertigt. Bei reicher Ausführung wird sie oft kunstvoll verziert, der Zugang mit Palmblättern und Blumen geschmückt. Oftmals gibt man diesem auch die Gestalt einer Krone

kunnen opgemaakt worden uit het feit, dat op de Djago-reliefs *houten* stijlen meestal *dikker* worden weergegeven — men zie het huisje naast of vóór onze stellage.

In verband met wat men bij de grootere „bruggen" tegen verbrandingstorens op Bali ziet, moge hier worden opgemerkt, dat de trap op het relief *niet* voorzien is van een *balustrade;* hetgeen overigens niet uitsluit, dat dergelijke bruggen op Java vroeger wel degelijk zoo'n balustrade bezaten.

Op het relief ziet men aan de onderzijde van den naar ons toegekeerden kant van de ladder een soort „franje" afhangen. In dit geval zijn geen *doeken* bedoeld — zooals meestal doeken *wel* voorkomen als versiering der Balineesche „bruggen" bij verbrandingstorens — maar waarschrijnlijk bladeren, met name jonge klapperbladeren. Iets dergelijks zagen wij reeds bij onze offeraltaren op de reliefs. De „franje" hangt vóór den bovenkant van de stijlen, evenals de doeken op Bali bij dergelijke stellages[1]). Nieuwenkamp publiceerde een Balische teekening, voorstellende: de vuurdood van Siti Soendari[2]). Hier zien wij nog net een gedeelte van een ladder, *zonder balustrade,* doch — evenals op het relief — voorzien van een „franje". Deze ladder staat echter niet tegen een stellage aan. Een en ander is op de Balineesche teekening natuurlijk schematisch voorgesteld. Er bestaan op Bali ook doeken, die een voorstelling geven van Sītā's loutering door het vuur; dit is natuurlijk geen *weduwen*verbranding maar toch heeft de schilder weer een stellage afgebeeld, die aan constructies bij weduwenverbranding in gebruik herinnert[3]). Men ziet op één van deze doeken Sītā zitten op een horizontaal *uiteinde* van een „brug" met balustrade. Dit horizontaal uiteinde is dus niet: een *aparte* stellage voorzien van een trap. Sītā zit onder een soort baldakijn. De bladeren als „franje" komen ook hier voor. De

(Abb. 57) oder eines Löwenkopfes (Abb. 63), durch dessen geöffneten Rachen man den Turm besteigt, oder sonst eine absonderliche Form. Abb. 23 zeigt eine Stiege, die von zwei mächtigen *Naga* flankiert wird. Die Ausführungsweise hängt natürlich von den Vermögensverhältnissen ab. Zum Besteigen kleiner *Wadah* genügt auch eine einfache Leiter von Bambus (Abb. 64)".

[1]) Op Bali hangen dergelijke bladeren óók wel eens af van de leuning der balustrade: Wirz, Der Totenkult auf Bali, pl. 66.

[2]) Bali en Lombok, p. 43: „Op de Balineesche teekening hiernevens gereproduceerd zien wij Soendari van de hooge bamboestellaadje in den vuurgloed zich neerstorten, terwijl aan weerszijden een helper staat, hout in 't vuur werpend, om 't feller te doen branden". Vgl. N's „Zwerftochten op Bali, p. 242—244.

[3]) Een oudere doek bevindt zich in het bezit van Dr. R. Goris, een moderne, met ongeveer de zelfde voorstelling, in het bezit van Dr. Ongkiehong. Dit zijn slechts die doeken welke wij persoonlijk zagen.

stellage van Sītā wordt ondersteund door twee lange bamboe-staken; deze staken staan *schuin*, evenals de staken onder het *horizontaal* gedeelte van de „bruggen" tegen Balineesche verbrandingstorens meestal schuin staan. Op het relief zien wij verticaal staande stijlen onder de trap. De schuin staande staken van Bali zijn echter mede dáárom zoo geplaatst, aangezien zij anders in aanraking zouden komen met de onderzijde van de verbrandingstorens. En het is niet een verbrandings*toren* waartegen de trap op het relief is geplaatst. Ook de ladder van Siti Soendari steunt op verticaal staande bamboestaken, waarvan slechts één is afgebeeld ten gevolge van plaatsgebrek.

Dat de beeldhouwer van Djago geen *gewone* ladder heeft afgebeeld blijkt uit het feit, dat zoo'n gewone ladder er op de Djago-reliefs anders uitziet (vgl. Plaat VII, 1). Afgezien van de rest der stellage kan dus de trap op zich zelf een bewijs zijn voor de onderstelling, dat dergelijke trappen — op het relief schematisch weergegeven — op oud-Java bij lijkplechtigheden voorkwamen [1]).

De lengte van de trap zal in werkelijkheid natuurlijk niet overal en altijd even groot geweest zijn en afgehangen hebben van de hoogte der stellage. Indien Balineesche constructies vroeger voor weduwenverbranding in gebruik als vergelijkingsmateriaal mogen dienen, dan kan gezegd worden, dat de stellages op Java vroeger vrij hoog *kunnen* zijn geweest [2]). Men moet de lengte van de trap op het relief natuurlijk niet afmeten naar de grootte van den persoon, die (op het relief) de trap beklimt.

De stellage.

Op het relief is de stellage zelf *breeder* dan de trap. Deze stellage ziet er ongeveer uit als de offeraltaren op de Oost-Javaansche reliefs (Pl. II) — waaruit men niet moet opmaken, dat op oud-Java de offeraltaren even hoog waren als de constructies voor weduwenverbranding. De stellage heeft, evenals de trap, *geen balustrade*, doch wel weer een strook bladeren als „franje" aan de lange zijkanten —

---

[1]) „Met taratag", — schrijft Berg (B. K. I., 83, p. 153, zie ook noot 1 op die p.) — naar aanleiding van een passage uit de Kidung Sunda — „is blijkbaar de brug bedoeld, waarlangs de vrouwen, die den vuurdood willen sterven, de springplank, waarvanaf ze naar beneden springen, bereiken, ...".

[2]) Friederich (Voorloopig verslag van het eiland Bali, V. B. G. XXIII, 1850) was op den 20sten December 1847 ooggetuige van een weduwenverbranding te Giandjar op Bali. Deze geleerde schrijft, dat de door hem aanschouwde stellages voor de weduwenverbranding „omtrent 40 voeten lang en 16 à 18 voeten hoog waren". „Van achteren leidt een daaraan gehechte bamboetrap naar boven", o.c. p. 12.

op het relief is dat natuurlijk slechts aan één zijde te zien. Wel ziet men achter den van ons afgekeerden langen zijkant eenige verhoogingen, maar hier zal wel een gedeelte van het boven de stellage afgebeelde wolken-ornament bedoeld zijn, en niet een balustrade. Aan den naar ons toegekeerden langen zijkant zijn die verhoogingen trouwens niet aanwezig.

De eigenlijke stellage zou men misschien willen vergelijken met het horizontaal of bijna horizontaal liggend uiteinde van de „bruggen" tegen Balineesche verbrandingstorens, doch dit zou onjuist zijn: men ziet op het relief *niet* een lange trap *met kort horizontaal uiteinde*, doch een *aparte* stellage — die in werkelijkheid vrij lang geweest kan zijn[1]) — met daartegen aan een trap. Dit volgt gedeeltelijk reeds uit het feit, dat de trap op het relief niet zoo breed is als de stellage, hetgeen boven reeds werd vermeld. Een en ander leidt tot de conclusie, dat de beeldhouwer tot voorbeeld heeft genomen een stellage voor *weduwen*verbranding en niet een „brug" tegen een verbrandingstoren. Ter bevestiging van deze conclusie zou misschien aangevoerd kunnen worden, dat de, aan den naar het vuur gekeerden kant van onze stellage zich bevindende, stijlen *niet schuin* staan, hetgeen meestal *wel* het geval is bij die stijlen, welke het kort, horizontaal liggend, uiteinde van een „brug" tegen een verbrandingstoren aan, ondersteunen.

Op de eigenlijke stellage zien wij geen apart gebouwtje staan. Wij wijzen hierop, omdat volgens het ooggetuige-verslag van Friederich op Bali vroeger op de stellage zoo'n gebouwtje *wel* voorkwam. Het is interessant om hier een gedeelte van Friederich's relaas te volgen: „In het midden bevindt zich een huisje, dat de laatste rust aan het offer aanbiedt, en waar het vertoeft, tot dat de ceremoniën voor den gemaal geëindigd zijn en deszelfs lichaam begint verbrand te worden. De zijde van de bamboe-toerusting, die naar het vuur toegekeerd is, wordt door eenen muur van natte Pisang-stammen voor het vuur beschermd. Boven op de brug ligt een plank, die met olie begoten, en een weinig boven het vuur uitgeschoven wordt, zoodra de tijd des neêrspringens nadert. In den beginne is er nog eene deur voor het einde der brug, die eerst in het laatste oogenblik weggenomen wordt. In het huisje zit dan het slagtoffer,....". „Nadat de deur geopend, de plank met olie besmeerd en uitgeschoven was, gingen zij" — d.z. de drie *bela*'s — „ieder op de hare staan,...."[2]).

[1]) Zie p. 143, noot 2.

[2]) O.c. p. 12. Friederich schrijft over drie vuurplaatsen, elk voor één *bela*.

Foto No. 6

Detail naar f. O. C. 55

Dit citaat is voor ons op het oogenblik in zooverre van belang, aangezien op het relief geen „deur", geen „huisje" en geen vooruitgeschoven plank te zien is. Ook geen „muur van natte pisangstammen", want daarvoor zie men vooral niet de twee lange staken aan, die wij op het relief vóór onze stellage afgebeeld vinden.

De twee staken met ombuigend uiteinde, geplaatst tusschen het vuur en de stellage.

Op het relief staan vóór het vuur, aan weerszijden van den voorkant onzer stellage, twee lange staken, waarvan de uiteinden in een boog neerhangen. Deze staken worden door Brandes niet genoemd. Of zij aan de stellage bevestigd *gedacht* zijn, is niet zeker. Zooveel is wel zeker, dat n.l. het vloerraam van de stellage de twee staken niet mede *omsluit*, en dat de stellage niet op deze staken *rust*. De „franje" onder het vloerraam *eindigt* vóór de staken. Indien in werkelijkheid de stellage hoog is geweest, kunnen met deze *boven* de stellage uitstekende staken geen *pisang*stammen bedoeld zijn, bovendien zien wij er maar twee, dus geen „muur" om de stellage tegen het vuur te beschermen.

Eerder moeten wij denken aan *vrijstaande*, zéér lange staken, welke aan hun uiteinde ombuigen en voorzien zijn van wimpels [1]).

Wat het materiaal is geweest waaruit die wimpels volgens de gedachte van den beeldhouwer bestaan hebben, dat durven wij niet met zekerheid te zeggen. Uit het relief zelf zou men misschien mogen opmaken, dat eerder uit *plantaardig* materiaal vervaardigde kwasten of pluimen bedoeld zijn dan uit doeken gemaakte vlaggetjes. Helaas is het relief hier een weinig verweerd; het schijnt dat de wimpels of pluimen *op meer dan één plaats* aan de staken bevestigd zijn.

Dergelijke staken vindt men op Bali meestal bij gewijde plaatsen, naast een offeraltaar b.v., of in tempelerven [2]). Wanneer iemand gestorven is wordt zoo'n staak bij het sterfhuis opgericht om er de *damar koeroeng* aan op te hangen; indien de persoon naderhand wordt verbrand, wordt de staak met *damar koeroeng* naar het ver-

---

[1]) Men denke, wat den *vorm* betreft, aan dergelijke staken als vogelverschrikkers geplaatst op de Javaansche rijstvelden, vgl. Mayer: Een blik in het Javaansche volksleven, I, p. 69, II, p. 448—449.

[2]) Nieuwenkamp, Bali en Lombok, p. 124, 156; Krause, Bali (1920) II, pl. 9 (met vlaggen), 38 (met versiering uit plantaardig materiaal), 12 (bij een dansuitvoering in een dorpsstraat).

brandingsterrein overgebracht en soms opgesteld in de buurt van de „bruggen" tegen de verbrandingstorens.

Het kan zijn, dat dergelijke staken vroeger ook op Java bij verbrandingsterreinen voorkwamen en dat de beeldhouwer hun aanwezigheid bij deze stellage noodzakelijk achtte. Hierbij laten wij in het midden of de illustrator *speciaal* aan staken voor het ophangen van dergelijke lampen in „kooien" heeft gedacht. Zooveel is zeker, dat hier niet is voorgesteld de verbranding van een persoon, die reeds gestorven is. Ook, dat lampen welke zouden moeten lijken op de Balineesche *damar koeroeng* niet aanwezig zijn bij onze staken van het relief.

Conclusie.

Volgens het verhaal is niet een *weduwen*verbranding in eigenlijken zin bedoeld. Het is echter mogelijk, dat de beeldhouwer juist waar dit zoo'n speciaal geval is, zich bij de keuze van geschikt illustratiemateriaal heeft laten leiden door de overweging, dat in dit verhaal nog het best zou passen een stellage in gebruik bij den sprong in het vuur door een *bela* of *satya*. Er zijn redenen om aan te nemen, dat dit inderdaad het geval is geweest. Blijft de vraag of onze stellage op het relief een *compleet* beeld geeft van zoo'n oud-Javaansche „springplank". In elk geval is de constructie schematisch voorgesteld, de beeldhouwer moest o.a. rekening houden met de beschikbare ruimte op en met den vorm van het relief.

Met dat al is dit voor zoover wij weten het eenige oud-Javaansche *relief* waarop juist deze constructie voorkomt. Als zoodanig blijft deze afbeelding een interessant gegeven voor de studie der stellages bij weduwenverbranding op het oude Java in gebruik. Moge onze beschrijving een bescheiden bijdrage zijn voor het vaststellen van de juiste beteekenis der technische termen, die in Oud-Javaansche teksten bij beschrijvingen van dergelijke stellages voorkomen.

HOOFDSTUK VII.

Gesloten gebouwen.

Bij de indeeling dezer gebouwen in groepen, durven wij niet meer *uitsluitend* afgaan op het aantal stijlen, waardoor een dak volgens het relief gedragen wordt — voornamelijk omdat zulk een aantal bij een *gesloten* gebouw op het relief niet *altijd* met zekerheid opgegeven kan worden. Wel heeft men in sommige gevallen een houvast aan het aantal neuten op het relief onder den houten vloer afgebeeld, doch onder een indeeling op dezen grondslag kunnen weer niet alle groepen worden besproken. Door gebrek aan beschikbare ruimte op het relief, *kan* de illustrator wel eens gedwongen zijn geweest om een gebouw, dat hij in gedachten voor oogen had, eenigszins gecomprimeerd of gedrongen weer te geven. Wanneer hij een slaapkamer-scène moest uitbeelden, *kan* hij het slaapvertrek wel eens voorgesteld hebben alsof het een compleet gebouw was, met weglating van de rest. Verder hebben de beeldhouwers sommige gebouwen — meestal die, welke op het einde of aan het begin van een reliefstuk staan — slechts voor een gedeelte afgebeeld.

Vervalt dus een indeeling alléén volgens het aantal stijlen, hoe moeten de woningen dán gegroepeerd worden? In vele gevallen kunnen bepaalde gebouwen eigenlijk dan pas tot een groep gerekend worden, wanneer wij hebben aangetoond, dat bij een ongeveer gelijken vorm óók een min of meer gelijke functie behoort. Indien echter het relief onverklaard is, wordt de zaak weer lastiger, aangezien één van onze hulpmiddelen ter bepaling van de functie voorloopig vervalt.

Het lijkt ons beter om niet eerst alle gebouwen te bespreken en daarna een indeeling te beproeven; deden wij dit, dan zou de lezer door de boomen het bosch niet zien. Om het materiaal overzichtelijk te maken hebben wij eerst de geheel of gedeeltelijk door *houten* wanden gesloten gebouwen in typen ondergebracht (**A**). Zooals blijken zal, is onze groepeering niet geheel willekeurig, zij kan echter door elke betere worden vervangen. Daarna volgen eenige opmerkingen over nog niet besproken huisjes, die, volgens de reliefs, voorzien zijn van gordijnen (**B**). Voorts zullen enkele gebouwen op

Djalatoenda-reliefs, welke een klasse op zich zelf vormen, apart worden behandeld (**C**). Ten slotte een woord over de twijfelachtige gevallen (**D**), in zooverre twijfelachtig, dat zij namelijk òf tot den *steen*bouw kunnen hooren òf wellicht onder de *niet* gesloten gebouwen besproken hadden moeten worden.

A.

Type No. 1: een type, dat te vergelijken is met de Balineesche gesloten of gedeeltelijk gesloten houten s a n g g a h van vierkant grondplan; de vier stijlen steken door den houten vloer en rusten op steenen neuten, die op den grond staan. Het tentdak is volgens het relief bedekt met houten pannen en wordt bekroond door een topstuk van gebakken aarde.

Soekoeh.

Voor zoover wij weten wordt het eenige gebouw, dat met zekerheid tot deze groep gerekend kan worden, op de Oost-Javaansche reliefs aangetroffen op een steen van Soekoeh, afgebeeld op foto O. D. 7129 (boven). Zie voor het bouwsel zonder ommuring en omgeving onze Plaat IX, No. 1. Het relief werd tot nu toe, voor zoover ons bekend is, niet verklaard.

Met verwijzing naar genoemde foto, dient eerst iets te worden gezegd over bepaalde zaken, die men wel op het relief en de foto doch niet op onze afbeelding ziet. Gerekend vanaf den beschouwer vinden wij links een grooten vogel met fiksche klauwen en lange, rechtopstaande staartveeren; op het relief is de snavel van het dier nu gedeeltelijk beschadigd. Rechts van den vogel treffen wij een merkwaardige voorstelling aan. Daar staat in een nader te beschrijven „omlijsting" een frontaal afgebeeld gebouw, dat, blijkens het *tent*dak met houten pannen en topstuk, van vierkant grondplan moet zijn. Uit dit vierkant grondplan valt af te leiden, dat wij te doen hebben met een constructie, die — steeds te oordeelen naar het relief — vier stijlen heeft. Twee van deze stijlen zijn slechts zichtbaar; het is alsof zij door den houten vloer heen steken[1]) en aan hun ondereinde

[1]) Het gedeelte van de stijlen *onder* den houten vloer is op het relief *dikker* dan dat boven dezen vloer. Dit is een manier van afbeelden, die op andere reliefs haast nergens voorkomt.

rusten in steenen neuten, neuten waarvan de zijkanten niet schuin oploopen. Evenals dat met de stijlen het geval is, zijn slechts twee neuten afgebeeld. Het is alsof de bovenkanten der stijlen met elkaar verbonden zijn door een dwarsbalk, en alsof tusschen vloer, stijlen en dwarsbalk een houten beschot geplaatst is. De wijze waarop dit beschot afgebeeld is, doet eenigszins denken aan de Balineesche *parbă*, hoewel dit onderdeel op Bali altijd aan den *achter*kant van een *bale* of *sanggah* staat, en niet aan een *zij*kant, zooals bij het reliefgebouw. Dat echter ook op Bali een zijkant van een dergelijk huisje gesloten kan zijn op deze wijze — in dat geval wordt de zijwand niet *parbă* genoemd — ziet men o.a. uit een foto van Krause [1]) en van Moojen [2]).

Nu iets over de curieuse omlijsting. Wij zien rechts als het ware den bovenkant van een stuk muur. Uit dit gedeelte komen naar rechts gerichte, horizontaal geplaatste, puntige voorwerpen te voorschijn welke te vergelijken zijn met gevorkte speerpunten, bevestigd aan een korte schacht. Het is alsof een gedeelte van de omlijsting zich voortzet achter de neuten, dit gedeelte heeft geen scherpe punten, doch deze laatste worden wel weer aangetroffen boven het stuk „muur" achter het dak. De twee horizontaal geplaatste gedeelten van de omlijsting zijn aan den linkerkant (voorkant) van het gebouw bevestigd aan een merkwaardig voorgestelden ingang. In het midden van wat wij voorloopig den ingang noemen, bevindt zich een gedeelte van een wiel, waarvan de halve velg, drie spaken en de naaf te zien zijn. Achter of uit het wiel en uit den voorkant van den ingang komen weer de korte schachten van gevorkte lanspunten te voorschijn.

Het lijkt wel alsof het geheel, zoo op het eerste gezicht beschouwd, moet voorstellen een gebouw in een „scherp" bewaakte omgeving.

Schrijver dezes meent een verklaring van dit tafereel te kunnen geven naar aanleiding van een passage uit een Oud-Javaanschen tekst. Wij denken n.l., in verband met het wiel in den ingang, de scherpe punten aan den ingang en aan de „ommuring", verder in verband met de aanwezigheid van den grooten vogel vóór den ingang, aan een passage in het Oud-Javaansch Ādiparwa en wel aan een

---

[1]) Bali, 1920 (II), p. 89 rechts; het gebouw is niet in alle opzichten te vergelijken met dat op het relief.

[2]) Bali, pl. CXCIV rechts, hetzelfde bouwsel, dat ook door Krause afgebeeld werd, nu echter uit een andere gezichtshoek gefotografeerd waaruit tevens zichtbaar wordt, dat de voorkant open is. Het bouwsel staat aan één zijde vóór de hoofdpoort van de Poera Kĕhĕn, Bangli. Het is natuurlijk slechts één uit de vele exemplaren van dit type op Bali.

episode uit de geschiedenis van Garuḍa, die het amṛta uit den hemel steelt om zijn moeder van de slangen te kunnen loskoopen.

De desbetreffende episode is vertaald door Dr. H. H. Juynboll[1]). Zijn vertaling luidt: „Er was een vuur, dat de plaats van het amṛta omringde. Dit vlamde en straalde en verspreidde zich in het luchtruim. Winatā's zoon wist niet, hoe hij daardoor zou komen. Hij slurpte het water van de zee op, zoodat die droog werd en er niets van overbleef. Dit nu gebruikte hij als middel, om het vuur te blusschen. Het werd uitgebluscht. Hij kwam bij de grot, waarin het amṛta zich bevond; de deur van de grot was gemaakt uit het rad van een spinnewiel, dat onophoudelijk ronddraaide.

Tīkṣṇadhāram ayomayam[2]) (scherp van rand, van ijzer gemaakt). De top ervan was van ijzer, scherp als het zich opende; alle wezens, die in de grot zouden willen binnengaan, die zouden in duizend stukken gehakt worden door het rad. Toen nu Garuḍa dat zag, maakte hij zijn lichaam klein, opdat hij door de tusschenruimte van het rad zou kunnen doordringen....".

In de grot vindt Garuḍa dan, zooals bekend, twee slangen, die hij doodt en opeet, waarna hij het amṛta, dat zich in een *kamandalu* (een soort kruik) bevindt, wegneemt en daarmede wegvliegt.

Geheel afgezien van de vraag òf, en zoo ja op welke wijze de geschiedenis van Garuḍa nu verder op Soekoeh uitgebeeld is — wij kunnen daarop in dit geschrift niet verder ingaan — gelooven wij in elk geval te mogen aannemen, dat de afgebeelde scène weergeeft: Garuḍa, voor den ingang van de grot waarin zich het levenselixer moet bevinden. Deze ingang is, zooals wij gezien hebben voorzien van een wiel. Of het *jantracakra* van den Oud-Javaanschen tekst nu „rad van een spinnewiel" beteekent, of dat deze uitdrukking staat voor *yantracakra* (hetgeen vrij vertaald zooveel kan beteekenen als: rad-machine) laten wij hier onbesproken.

Wij hebben slechts te doen met het gebouw in de grot. Deze grot

---

[1]) De geschiedenis van Garuḍa, Gedenkschrift 75-jarig bestaan v. h. Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I., 1926, p. 156—170. De desbetreffende episode vindt men in de vertaling op p. 165—166; zie de uitgave van het Ādiparwa door denzelfden geleerde, waar men het vertaalde tekstgedeelte vindt op p. 43—44.

[2]) In de vertaling wordt hierbij in een noot naar passages uit de Calcuttaeditie en Bombay-editie van het Mahābhārata verwezen. In de Oud-Javaansche tekstuitgave staat op p. 43: tīkṣṇadhāram ayasmayam; in een noot van de tekstuitgave wordt medegedeeld, dat de Oud-Javaansche handschriften voor deze uitdrukking hebben „*°lohāgraviçmayam*".

is om zoo te zeggen in doorsnede op het relief uitgebeeld, anders zou men het gebouw niet zien. Over een *gebouw* wordt in den tekst niet gesproken, althans niet in *deze* versie van het verhaal. De beeldhouwer heeft het huisje blijkbaar bedoeld als de plaats waarin de kruik met het amṛta geplaatst is.

Is het toevallig, dat dit gebouw in een grot, een huisje waarin zich het heilige levenswater moet bevinden, zooveel lijkt op de kleine gewijde houten godenhuisjes of offergebouwtjes, die men op Bali wel met den algemeenen term: *sanggah* aanduidt?

Op het relief zien wij tegen een zijkant van het gebouw aan. Het is mogelijk, dat de voorkant bij een gebouw van dit type vroeger òf geheel open is geweest — zooals bij het bouwsel op de foto's van Krause en Moojen, zie boven — òf gesloten door een deurtje. Huisjes van dit type *zonder* wanden, doch met onderbouw, zijn wij op de reliefs reeds tegengekomen, zie Pl. III.

Type No. 2: eenige gebouwen waarvan de onderdeelen volgens de reliefs wijzen op een rechthoekig grondplan; het huis bestaat uit een onderbouw waarop, zonder neuten, de gesloten woonruimte opgetrokken is. De wanden bestaan uit verticaal geplaatste planken. In één geval is aan één lange zijde een deuropening te zien. Het dak is een schilddak, op verschillende wijze bedekt.

Djago.

Zie foto Mon. Brandes No. 57 (= f. O. C. 57) en onze Plaat IX, 2. De reliefverklaring van Brandes wees uit, dat het huis staat *in de kraton* van een koning, die in de moderne versie van het desbetreffend verhaal Angling Darma heet[1]).

Op het kratonerf in dit gedeelte van het relief staat nog een open vierstijlige *bale* (vgl. p. 94, *Djago*, f. 57) en een gesloten vierstijlige *bale*, welke laatste (Pl. IX, 4) straks bij type No. 3 ter sprake komt.

Het huisje, dat nu besproken wordt, is zuiver schematisch voorgesteld. De deur zal wel aan den anderen (voor ons onzichtbaren)

---

1) Literatuur opgegeven op p. 88, noot 1. Aangezien het niet zeker is welke Tantri-redactie op Djago gevolgd is, treden wij niet in bijzonderheden aangaande de gebouwen, die in genoemde redacties bij deze episode genoemd worden. De afgebeelde episode is die van den slangenkoning, als brahmaan vermomd den koning onderricht gevend in zake het verstaan van de taal der dieren.

langen zijkant bedoeld zijn. Wij kunnen slechts constateeren, dat de onderbouw bestaat uit een plint met één paneel aan de korte en lange zijkanten. Op deze plint verheft zich — iets naar binnen — een verhooging, waarschijnlijk van steen. Daarboven staat de gesloten woonruimte; of de onderkant van het gebouw zelf rust op een vloer van hout of van steen is niet zeker, in elk geval kan worden opgemerkt, dat de zijkanten van dezen vloer ogief-achtig voorgesteld zijn. Bij het tweede gesloten huis op dit reliefgedeelte (Pl. IX, 4) kan met zekerheid worden gezegd, dat dit ogief-achtig gedeelte van hout is.

Het schilddak is in dit geval gedekt met houten pannen, de wanden van het huis bestaan volgens het relief uit verticaal geplaatste planken. Waarschijnlijk is een (schematisch voorgesteld) gesloten woonhuis bedoeld.

Panataran.

Foto O. C. 604 (links boven), Pl. IX, 3.

Wat het relief uit de Rāmāyaṇa-serie van Panataran, waarop het nu te bespreken gebouw te zien is, moet voorstellen is bekend[1]): Hanūmān heeft het paleis van Rāwaṇa in brand gestoken, heeft de vijvers in de paleistuinen door de hitte doen opdrogen en vliegt nu weg naar den açoka-tuin ten Oosten van de stad waar hij Sītā zal aantreffen.

De reliefbeschrijvingen van Brandes en Stutterheim komen in zooverre niet met elkaar overeen, dat n.l. Brandes het gebouw — dat men op den achtergrond in vogelvlucht ziet — opvat als zijnde „in het verschiet.... de kraton in het klein", terwijl Stutterheim schrijft: „Dabei fliegt er über die desas (Dörfer) und Kronen der Bäume weg".

Wij meenen, dat Brandes wat dit detail betreft gelijk heeft en dat wij in het huis de kraton of een groot kraton-gebouw in vogelvlucht te zien hebben. Hoewel een eenigszins legendarisch verhaal afgebeeld is, lijkt het toch onwaarschijnlijk, dat volgens de opvatting van den beeldhouwer de afstand tusschen het paleis en den açoka-tuin zóó groot is, dat daartusschen nog dorpen zouden kunnen liggen. Wanneer, zooals Stutterheim heeft aangetoond, de Rāmāyaṇa kakawin vergeleken mag worden met de reliefs van Panataran, dan

---

[1]) Brandes, Tjaṇḍi Singasari en Panataran, p. 25* (54), pl. 14* (54); Krom, Inl. II, p. 258; Stutterheim, Rāma-Legenden und Rāma-Reliefs in Indonesien, pl. 171, tekst p. 187; Kats, Het Rāmāyana op Javaansche tempel reliefs, pl. 54.

zouden wij in dit geval misschien kunnen wijzen op een passage in Sarga XI, 3 (en het begin van 4). Nadat n.l. in het direct voorgaande beschreven is hoe het paleis in brand gestoken is en hoe de vijvers opdrogen — vgl. de drie direct voorgaande reliefs in deze serie te Panataran — wordt in XI, 3 gesproken over de verschillende boomen, die verwoest of verbrand worden [1]). Dr. Juynboll vertaalt deze speciale passage als volgt [2]): „Zoo zag de hoofdstad Langkā er uit, brandende. De nagasari's op het voorplein werden verwoest. De mandāra's, açoka's en punnāga's werden vernield; hunne bladeren, bloemen en takken verbrandden. De tañjung's, mangga's, hambawang's, kokosboomen en maja's werden als het ware afgeschud, de rozenappels en rambutan's stonden in brand. De ḍuriyan's, manggusṭa's, pūryyan's en broodvrucht-boomen werden verzengd door de hitte en zij werden alle verdelgd en vernield (3). Langkā was verwoest en stond in brand. Daarop vloog Hanūmān weg en sprong op. Hij keerde terug naar den Açokatuin en ging naar Sītā en bereikte haar snel.... (4)".

Een passage als deze zou de aanleiding kunnen zijn geweest tot het uitbeelden van den vliegenden aap, de boomen en het paleis of de hoofdstad in het klein op dit relief. Dat op den achtergrond *dorpen* uitgebeeld zouden zijn, daarvoor ontbreekt nog het bewijs.

Nu keeren wij terug naar ons gebouw. Het staat op een (niet duidelijk afgebeelden) onderbouw. De woonruimte, afgesloten door verticaal geplaatste planken, verheft zich direct boven dezen onderbouw — zonder neuten. In den langen voorkant zien wij een opening, niet in het midden doch eenigszins naar rechts (gerekend van den beschouwer). Het aantal planken is natuurlijk schematisch afgebeeld, het dak lijkt in verhouding tot de woonruimte vrij hoog bedoeld te zijn. Dit dak is glad gelaten, misschien zijn hier *bewust* geen houten pannen weergegeven, want houten pannen komen zeer duidelijk op de drie voorgaande reliefs voor [3]), zoodat men niet moet denken, dat de beeldhouwer niet zou weten hoe hij ze moest uitbeelden. In deze serie komt ook een dakbedekking voor, die aan arènvezel herinnert. Het is verder nog mogelijk, dat de beeldhouwer dit dakvlak te klein vond voor het afbeelden van pannen.

---

1) Stutterheim wijst trouwens reeds op die „Kronen der Bäume" van het relief.

2) Vertaling van Sarga XI van het Oudjavaansche Rāmāyaṇa, B. K. I., 81, afl. II, 1925, p. 122—123.

3) Zie Pl. X, 11, 10 en foto No. 3.

Hoe het ook zij, wij hebben hier blijkbaar te doen met een schematisch afgebeeld groot kraton-gebouw. Het is alsof zich vóór dit gebouw een open ruimte bevindt, met daaromheen muren[1]).

Type No. 3: gebouwen, die, wat het grondplan, het aantal stijlen en de dakbedekking betreft, te vergelijken zijn met de rechthoekige, vierstijlige open bale voorzien van een houten vloer boven den onderbouw; de stijlen steken door den houten vloer heen en rusten in steenen neuten, die op den onderbouw staan; het dak is een schilddak, gedekt door houten pannen. Het verschil is, dat nu de ruimte boven den houten vloer afgesloten is met wanden aan drie of vier zijden; deze wanden bestaan uit verticaal staande planken.

Djago.

Onder type No. 2 (*Djago*) werd een gebouw behandeld, dat stond op een kraton-erf van een koning (Pl. IX, 2). Het huisje, dat nu besproken wordt, hebben wij daar reeds genoemd bij een opsomming van op dat kraton-erf aanwezige gebouwen. In de algemeene beschrijving onder type No. 3 zijn alle onderdeelen van dit bouwsel opgesomd, men vindt het op f. O. C. 57 (links) en op onze Plaat IX, 4. Hier volgen nog enkele opmerkingen onder verwijzing naar de literatuur opgegeven bij type No. 2, *Djago*.

Ook dit gebouw zal — evenals No. 2 op Pl. IX — een woonhuis in een ommuurd kraton-erf moeten voorstellen. De deur moet men zich aanwezig denken aan den voor ons onzichtbaren langen zijkant. Het is niet zeker of deze deur in het midden, of meer naar links of rechts geplaatst is. Men moet echter rekening houden met de mogelijkheid, dat de voor ons onzichtbare lange zijkant *niet* gesloten gedacht is. Er heerscht verder onzekerheid omtrent de wijze waarop de woonruimte is verdeeld.

Een gebouw, dat eenigszins met het vorig huisje te vergelijken is, ziet men op een onverklaard relief van dezen zelfden tempel; vgl. f. O. C. 93 en zie Pl. IX, 5.

Allereerst zij opgemerkt, dat het huis staat op een ommuurd erf. In de ommuring zien wij een steenen huispoortje. De beteekenis van

[1]) Of zijn hiermee bedoeld de daken van lange gebouwen om een plein, in vogelvlucht gezien?

het tafereel is nog niet bekend, het is dus niet zeker of de *panakawan*'s, die steeds een voornaam persoon plegen te vergezellen en nu achter of naast het gebouw zitten, behooren bij de vrouw, die wij in het huisje aantreffen. Vermelden wij nog, dat op het huiserf (en op een direct voorgaand reliefgedeelte: buiten de poort) een man staat wiens hoofdtooi hem tot een zeer voornaam persoon stempelt. Het is mogelijk, dat de *panakawan*'s bij hem hooren. In welke verhouding de man tot de vrouw staat is, zooals gezegd, onbekend.

De vrouw is zichtbaar, omdat de geheele naar ons toegekeerde lange zijde van het huis opengelaten is, terwijl de achterkant en de twee korte zijkanten afgesloten zijn door een wand van verticaal geplaatste planken. Wanneer men nu de grootte van een dergelijk huis zou willen afmeten naar de ruimte, die de zittende vrouw beslaat, zou men bedrogen uitkomen, aangezien de vrouw ten opzichte van het huis te groot afgebeeld kan zijn, hetgeen op de reliefs zoo dikwijls geschiedt.

Zooals Brandes reeds beschreef [1]), steunt de vrouw, die met gestrekte beenen op den vloer zit, op haar linkerhand; achter haar meenen wij een rolkussen te zien. Onder het dak [2]) rechts, buiten den rechter zijwand, hangt een lampvormig voorwerp [3]), dat wij niet afbeelden. De planken van den vloer zijn op het relief niet aangegeven, meestal geschiedt dit op de Djago-reliefs wel, zoodat hier misschien gedacht kan worden aan een mat, waarop ook het rolkussen geplaatst is. De mat ligt op den houten vloer.

Waarschijnlijk is het de bedoeling geweest, dat de vrouw zich bevindt in een slaapvertrek, een slaapkamer, die deel uitmaakt van een grootere woning. Maar dan zou de vrouw onzichtbaar zijn. Dit heeft de beeldhouwer misschien willen vermijden. Een reliefverklaring zal, naar wij hopen, eenmaal kunnen aangeven hoe wij dit tafereel moeten opvatten. Wat wij op *dit* relief zien houde men dus voorloopig noch voor een *volledige* afbeelding van een woning met slaap-

---

[1]) Krom Inl, II, p. 117; Brandes, Djago-Monografie, p. 55 (onder Nos. 93 en 94) spreekt o.a. over „een pĕndapa, waarin een vrouw zit met uitgestrekte beenen, het bovenlijf steunend op de linkerhand...." De poort in den muur om het huiserf beschrijft hij als „een tempel of poort met vleugeldeuren, waarvan de rollaag het afscheidingsteeken in het verhaal vormt(?)". Hij gaat voort: „Van dien tempel verwijderen zich...." Een tempel of tempelterrein is dit geheel waarschijnlijk niet.

[2]) Dit dak is nu helaas gedeeltelijk gebroken, men kan echter nog zien, dat een schilddak bedoeld is, zooals bv. bij No. 4 op Pl. IX.

[3]) Vgl. p. 127. type No. 3, a: *Djaboeng.*

kamer, noch voor een juiste weergave van een slaapkamer op zich zelf.

Tigawangi.

Of een gebouw op een Tigawangi-relief (f. O. D. 7109, rechts) tot dit type gerekend mag worden is niet zeker, wegens het feit, dat het slechts ten halve of voor driekwart op het einde van dit relief is uitgebeeld (Pl. IX, 6).

Uit de reliefverklaring [1]) van Van Stein Callenfels blijkt, dat het huis volgens het verhaal staat op het erf van een kluizenarij. Dit erf is ommuurd, er komen nog meer gebouwen op voor. Eén dier andere gebouwen, dat op een direct volgend reliefstuk, stelt voor het bruidsvertrek van Sahadewa en Padapa. Dat bruidsvertrek (Pl. X, 4) is anders geconstrueerd dan het nu te bespreken gebouw, doch ook weer voor een gedeelte afgebeeld. De twee bouwsels volgen direct op elkaar, slechts gescheiden door een hoek van den tempel. Is hetzelfde huis bedoeld? Het is mogelijk, maar toch is het meer waarschijnlijk, dat het eerste gebouwtje moet voorstellen een huis van den kluizenaar zelf. Ten eerste omdat in den gevolgden tekst uitdrukkelijk staat, dat de jonggetrouwden naar een *apart*, gedrapeerd, vertrek gevoerd worden, ten tweede omdat op het reliefstuk waarop No. 6 van Pl. IX staat eigenlijk niet wordt voorgesteld het *geleiden* van *beide* jonge menschen naar het bruidsvertrek, doch eerder het binnengebracht worden van Sahadewa door den kluizenaar en het klaarmaken van de sirih door zijn dochters en personeel. Dit is de derde verklaring, die van Stein Callenfels aarzelend voorstelt (Sudamala, p. 127 onder, 128 boven). Deze oplossing lijkt ons de juiste, omdat Padapa en de vrouwelijke persoon, die tegenover haar staat, op het relief beide neerkijken op iets wat de laatstgenoemde vrouwelijke persoon in de hand houdt. En dit zal wel de bereiding van de sirih of het aangeven daarvan moeten voorstellen. In den tekst staat, dat de kluizenaar, wanneer hij bericht krijgt van de aankomst van Sahadewa, zijn *palinggihan* verlaat [2]). Hiermede wil niet gezegd zijn, dat dit een term is, die zou kunnen gelden voor een dergelijk gebouw, doch alleen, dat er in de kluizenarij ook een plaats of een

---

[1]) De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, V. B. G. LXVI, eerste stuk, 1925, p. 125—128, pl. 9b; Krom, Inl. II, p. 219.

[2]) Z. IV, 4a. Vgl. Z. IV, 15 (vertaling op p. 98 o.c.); in de door V. St. C. opgesomde variae lectiones komt nog het woord *bale* in dit laatste gedeelte voor (Sudamala, p. 58).

woning voor den kluizenaar zelf aanwezig gedacht is, hetgeen op zich zelf reeds niet onwaarschijnlijk is.

In het kort nog iets over het gebouw. Tegen den onderbouw zien wij een steenen trapje met drie treden. De bovenste trede reikt niet geheel tot den bovenkant van den onderbouw. Vóór het huis staat, op den onderbouw, een soort bank bestaande uit een vloerraam met ingeschoten planken, het geheel rustend op neuten. Het is alsof de achterste neuten onder den houten vloer van het gebouw geplaatst gedacht zijn. Een dergelijke bank op *deze* wijze geplaatst komt bij gebouwen op Oost-Javaansche reliefs alleen in dit geval voor. Op den vloer van het gebouw ligt een kleed of een mat, immers wij zien geen aanduidingen van ingeschoten planken. Voor zoover wij kunnen zien, is het huis aan twee zijden gesloten — het is mogelijk, dat aan den niet afgebeelden kant nog een kamertje bedoeld is[1]). Het dak is een schilddak, bedekt met houten pannen.

Type No. 4: te vergelijken met de open zesstijlige bale, die voorzien is van een houten vloer boven een steenen onderbouw. Hier echter dit verschil, dat de ruimte boven den houten vloer wanden heeft, waarbij soms kamertjes gevormd worden. Rechthoekig grondplan; schilddak gedekt met houten pannen.

Djago.

Volgens het uitgebeelde verhaal geeft onze Plaat IX No. 7 (f. O. C. 113) te zien het huis van den widyādhara Pūrṇawijaya. Deze episode uit de Kuñjarakarṇa-legende deelt mede, dat Pūrṇawijaya en zijn vrouw hun huis verlaten, nadat de widyādhara na een slaap van eenige dagen weer wakker is geworden[2]). Na het wakker worden heeft P. een gesprek met zijn vrouw. Dit gesprek heeft in een voorgaand relief plaats, wij zien daar (f. O. C. 112) weer een dergelijk huis, dat wij niet afgebeeld hebben omdat het precies op de nu te behandelen woning lijkt.

Boven den vloer zien wij, gerekend van den beschouwer, rechts een kamer met een deur er in. Vóór deze kamer is nog een, aan twee zijden gesloten, woonruimte. De wanden bestaan uit verticaal geplaatste planken. De vloerruimte vóór de kamer lijkt bedekt met

[1]) In dat geval moet het huisje gerekend worden onder type No. 4, vgl. Pl. IX, 7—8.

[2]) Van Stein Callenfels, De Kuñjarakarṇa-Legende aan Tjandi Toempang (Djago), T. B. G. 57 (1916) p. 454; Brandes, Djago-Mon., p. 560 (met beschrijving van het gebouw); Krom, Inl. II, p. 117.

een mat, immers wij zien geen aanduiding van ingeschoten planken in het vloerraam. Men kan aannemen, dat, volgens de bedoeling van den beeldhouwer, de kamer tot slaapplaats heeft gediend. In het door ons niet afgebeelde gebouw op een vorig relief, zien wij P. en zijn vrouw met elkaar in gesprek, zittend op de vloerruimte vóór de kamer. Wij spraken van een deur in het kamertje, juister is misschien: deuropening. Hoe deze opening gesloten gedacht is, blijkt niet met zekerheid. Het is alsof de ruimte, die de kamer beslaat, kleiner bedoeld is dan die welke wordt ingenomen door den vloer vóór het kamertje. Aangezien dit ook het geval is bij het huis dat leeg staat, is het niet noodig om aan te nemen, dat die vloerruimte vóór de kamer speciaal grooter is weergegeven om de personen op dezen vloer duidelijk te doen uitkomen. Het huiserf is ommuurd, in den muur zien wij een huispoortje.

Met het oog op de wijze waarop de beeldhouwers werken, is het misschien niet oninteressant om te bedenken, dat het huis van Pūrṇawijaya op de Djago-reliefs nog op andere wijze wordt afgebeeld[1]). Wanneer Kuñjarakarṇa na zijn bezoek aan de hel van Yama Pūrṇawijaya komt waarschuwen, zien wij deze laatste slapen in een gebouw, dat wij afbeeldden op Pl. VI No. 1; P. komt, na een bezoek aan Wairocana, weer terug bij zijn huis en dit keer ziet dat huis er uit als op Pl. VI No. 5. Ten slotte legt hij zich in dat huis te slapen en dan ziet dat huis er weer uit als op Pl. VI No. 1. Volgens het verhaal moet dit laatste huis dus hetzelfde zijn als dat, waarin hij na een slaap van elf dagen weer wakker wordt. In den tusschentijd heeft het huis een wand en een kamer gekregen. Of hier heeft een ander beeldhouwer gewerkt, die geen rekening hield met het werk van zijn voorganger, òf een zelfde beeldhouwer heeft variatie toegepast. Men kan er echter op wijzen, dat ook in de andere gevallen waar P.'s huis afgebeeld werd een constructie met *zes* stijlen te zien is, eerst zonder houten vloer en zonder wanden, dan met een houten vloer zonder wanden, ten slotte met een houten vloer, wanden en een kamertje.

In deze serie mag misschien ook genoemd worden een huis op een onverklaard Djago-relief (f. O. C. 79; Pl. IX No. 8). Deze woning staat op een huiserf, dat ommuurd is; in de ommuring weer het overdekte huispoortje[2]).

---

[1]) Vgl. p. 121 (onder type 1, a: *Djago*).

[2]) Brandes, Mon. p. 54 (No. 78) spreekt naar wij meenen ten onrechte over een „tempelpoort", die hij (79) nog eens „tempel" noemt.

Nu is het huis aan vier zijden gesloten, wij zien een deur aan den voorkant van het huis. Deze deur is, gerekend van den beschouwer, eenigszins naar rechts geplaatst. Het is alsof aan die zijde een kamertje is afgebeeld. Of ook links een kamer bedoeld is — dus een huis met twee kamers — is niet zeker, doch niet onmogelijk. Het gebouw heeft, te oordeelen naar de neuten, zes stijlen. Tegen den onderbouw, ongeveer tegenover de deur of liever: de deuropening, staat een trap met twee treden [1]). Op de vloerruimte achter de deuropening zien wij geen aanduiding van ingeschoten planken. Hebben wij hier weer te denken aan een mat op den houten vloer? Door de opening in den voorkant kijken wij tegen een gedeelte van den achterwand aan. Hier zien wij geen aanduiding van verticale planken, hetgeen in dit geval niet moet leiden tot de veronderstelling, dat dit huis *twee* ingangen heeft.

Type No. 5: te vergelijken met de open zesstijlige bale met houten vloer boven een steenen onderbouw. Hier dit verschil, dat boven den houten vloer aan één zijde een kamer wordt gevormd, die ongeveer de helft van de geheele vloerruimte beslaat. De wanden van de kamer bestaan uit verticaal geplaatste planken. Het dak is een schilddak, bedekt met houten pannen. Rechthoekig grondplan.

Djago.

Foto O. C. 62; Plaat IX No. 9.

Het relief, een relief uit de z.g. Tantri-reeks van Djago, is onverklaard [2]). Voor het huis zien wij een offeraltaar en een steenen offernis. Naar wij hopen zal de reliefverklaring eenmaal kunnen uitmaken

---

[1]) Mon. p. 54; Krom, Inleiding II, p. 117 noemt eenige episodes uit dit onverklaarde verhaal (reliefs 101—76) zooals deze voorloopig uit de reliefs zijn af te lezen. Brandes spreekt over een trap met *drie* treden. Een dergelijke kleinigheid doet niets af aan de groote verdienste van Brandes ook voor de studie van de huizen op de Djago-reliefs, die hij, ook waar de beteekenis ervan onbekend was, steeds met groote nauwgezetheid heeft beschreven in de groote Djago-Monografie van 1904.

[2]) Brandes, Djago-Monografie, p. 52 schrijft: „In eene boschpartij (62), waarin een vogel, gaat een man haastig voort; na een voortzetting van de boschpartij, volgt eene vrouw (?), die aan hare zijde heeft staan een tempeltje" — dit is een steenen offernisje — „en drie boompjes, waarachter eene *pĕṇḍapa*" — dit is een offeraltaar, No. 2 op Pl. II — „en waarnaast een (gedeeltelijk geschonden) groot huis, dat ten halve gesloten is". Krom, Inl. II, p. 115 (onder No. 62).

of het gebouw in een tuin of in een bosch geplaatst is. Die reliefverklaring zal wellicht tevens kunnen aangeven, welk gebruik van een dergelijk huis gemaakt werd. De personen, die in de afgebeelde scène een rol spelen, hebben niet het uiterlijk van kluizenaars.

Type No. 6: eenigszins te vergelijken met het voorgaande type. De verschillen zijn o.a. deze: het dak is een z a d e ldak, waarschijnlijk bedekt met gespleten bamboe (vgl. de dakbedekking van het huis op Pl. IV, No. 20).

Panataran.

Foto O. D. 2980, foto Van Kinsbergen No. 322; Pl. IX, No. 10. Het relief is onverklaard. Krom beschrijft[1]) het als volgt: „een rĕshi, die met een vrouw op een gambang-achtig muziekinstrument speelt, terwijl een tafel met spijzen gereed staat, doch die later het instrument[2]) omver gooit en aan zijn gezellin attenties wijdt, welke haar weinig aangenaam schijnen te zijn". De tafel met spijzen — er zijn er twee — houden wij voor een offeraltaar[3]). Altaren van dit soort komen dikwijls in de buurt van heilige personen voor. De *vrouw* heeft echter niet het uiterlijk van een *ṛṣi*-vrouw. Misschien is hier een kluizenaarswoning voorgesteld, achter den mannelijken hoofdpersoon zit een *panakawan*-achtige figuur in kluizenaarskleed. Deze volgeling bewijst later dezelfde attenties aan een *iñja*, een *scène*, die men zoowel op Kĕḍaton als te Soerawana aantreft. De scène van Panataran is echter niet zooals op beide laatstgenoemde tempels een Arjuna-Wiwāha tafereel.

Het dak[4]) van het huis is gedeeltelijk bedekt door een voor het huis staanden boom. Het is tengevolge hiervan onduidelijk, hoe de open vloerruimte voor de kamer er uit ziet. De stijlen in dat gedeelte zijn waarschijnlijk door den boom aan het oog onttrokken, wij hebben ze niet afgebeeld. Men heeft hier waarschijnlijk weer te maken met een vloerruimte, die voor een gedeelte ingenomen wordt door een kamer. De vloer vóór de kamer schijnt voor een gedeelte een weinig terug te wijken. Een trap leidt naar de „voorgalerij". Het huis staat

---

[1]) Inleiding II, p. 278, vgl. aldaar de beschrijving van de voorafgaande en volgende reliefs.

[2]) Vgl. Krom's noot op p. 278 (Inleiding II).

[3]) Vgl. p. 41 (onder: *Panataran*, zie noot 1 op die p.).

[4]) De dakvorst wordt bedekt door wolken-ornament.

op neuten. Hoe de kamer aan de voorzijde afgesloten is blijkt niet uit het relief. De zijwanden van de kamer bestaan uit verticaal geplaatste planken.

Of met de schematisch afgebeelde woning [1]) achter de *panakawan*-scène weer een dergelijk huis bedoeld is, weten wij niet. Het is anders geconstrueerd. Wij beelden dit tweede huis niet af. Men zie voor dit tweede, kleinere huisje f. O. D. 2979 en foto Van Kinsbergen 323.

Wanneer bij het vorige huis over een kluizenaarswoning gesproken wordt, dient men deze benaming als een voorloopige te beschouwen, aangezien eerst een reliefverklaring de noodige zekerheid kan verschaffen.

Type No. 7: te vergelijken met de woning afgebeeld op Plaat VI, type 3b (No. 16, Djago). Hier dit verschil, dat de ruimte boven den houten vloer gesloten is, waarschijnlijk niet door planken [2]).

Djago.

Foto O. C. 85. Plaat IX, No. 11.

Het relief is onverklaard. Het woonerf, waarop dit huis staat, werd besproken bij een beschouwing over het huis, dat onder de algemeene beschrijving hierboven is genoemd. Zie p. 128.

Type No. 8: volgens het relief een huis van rechthoekig grondplan op een geprofileerden steenen onderbouw en gedekt door een hoog schilddak met houten dakpannen. Dit dak wordt aan de voorzijde gedragen door vrijstaande stijlen, die rusten in steenen neuten. Achter deze stijlen een open ruimte. Dan volgt een verhoogde vloer en deze vloer is verbonden met de overige stijlen waardoor het dak gedragen wordt. De verhoogde vloer is gedeeltelijk voorzien van wanden, zoodat aan één zijde een kamer gevormd wordt, terwijl de vloerruimte vóór de kamer aan twee zijden afgesloten is.

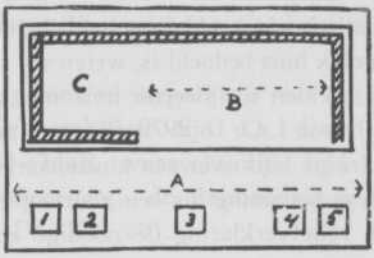
---

[1]) In de buurt van deze woning ziet men weer den boom en het offeraltaar.

[2]) De meeste wanden van huisjes op de Djago-reliefs vertoonen aanduidingen van verticaal geplaatste planken; waar dit bij ons gebouwtje niet het geval is, zijn waarschijnlijk wanden van vlechtwerk bedoeld.

Panataran.

Foto O. D. 2976. Plaat IX, No. 12. Zie ook onze tekstfiguur.

Bij deze tekstfiguur mogen de volgende opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste, dat hier geen bouwkundige teekening bedoeld is, doch alleen een poging om onze beschrijving niet noodeloos ingewikkeld te maken. De cijfers 1—5 duiden aan de doorsneden van de stijlen aan den voorkant van den onderbouw. Volgens het relief zijn de neuten onder 1 en 5 kleiner en lager dan die onder 2—4. Hoe de stijlen geplaatst zijn blijkt uit onze teekeningen op de Plaat en in den tekst. Stippel-pijl A geeft de ruimte achter de stijlen en vóór den vloer aan, dat is dus de bovenkant van den onderbouw. De afstand tusschen de stijlen en den vloer is in de schetsteekening natuurlijk willekeurig, of liever: wij weten niet hoe groot die afstand is geweest bij het gebouw, dat de beeldhouwer in gedachten voor oogen had. Achter A ziet men den vloer. Op het relief is onder dien vloer een holte te zien, doch neuten onder den vloer vinden wij niet. Het kan zijn, dat het laatste een toeval is en dat de holte op zich zelf al moet wijzen op een *houten* vloer boven den onderbouw. De vloerruimte is volgens het relief gedeeltelijk voorzien van wanden. In de schetsteekening hebben wij die wanden aangeduid door arceering. Eigenlijk zien wij op het relief slechts een gedeelte van den linker vóórwand. In de schetsteekening geeft de stippel-pijl B de vloerruimte tusschen den linker zijwand en den achterwand aan. De letter C moet een soort kamertje weergeven. Op het relief is niet te zien of, en zooja op welke wijze de kamer gesloten is. Natuurlijk is de breedte van den vloer in de schetsteekening willekeurig gekozen. De vloerruimte als geheel vergelijke men met die in het huis van Pūrṇawijaya op Plaat IX, 7.

Wat hierboven is gezegd werd slechts bedoeld als een schuchtere poging om de reliefvoorstelling te lezen, niet als een reconstructie van het gebouw, dat de beeldhouwer in gedachten voor oogen had.

Want waarschijnlijk is zijn afbeelding een schematische en vooral een gecomprimeerde voorstelling van een bepaald type, dat volgens hem zou passen in deze episode van het verhaal. De beteekenis van die episode op de reliefvoorstelling kennen wij niet. Uit de afbeelding op zich zelf — eenig in zijn soort op de Panataran-reliefs — mag men echter wel afleiden, dat hier in elk geval een *groot* huis bedoeld is. Van den onderbouw heeft de beeldhouwer veel werk gemaakt. Hoe de trap er precies uitziet laten wij in het midden, zooveel is duidelijk dat niet een *monumentale* trap bedoeld is.

Vóór het huis ziet men op het relief een jonge vrouw op den onderbouw of daarnaast zitten; zij is in gesprek met een man. Een reliefverklaring zal wellicht kunnen uitmaken met welk gebouwentype uit de werkelijkheid wij dit bouwsel op het Panataran-tafereel mogen vergelijken. Het zou kunnen zijn, dat een paleis in het afgebeelde verhaal een rol speelt en dat de beeldhouwer daarom een huis van grooten omvang heeft weergegeven. Bij zijn weergave kan hij enkele voorname bouwkundige onderdeelen schematisch hebben aangeduid.

Op één detail moge nog worden gewezen. Aan den voorkant zien wij onder den dakrand vóór den bovenkant der stijlen een golvende lijn. Hiermede zal wel een draperie bestaande uit doeken bedoeld zijn, iets dat bij zekere kraton-gebouwen op Java nog voorkomt, en dat volgens de Oost-Javaansche reliefs bij woonhuizen duidt op een groote voornaamheid van de bewoners.

Onze conclusie kan voorloopig zijn, dat de beeldhouwer geen woning van den gewonen man wilde weergeven, eerder een kratongebouw of anders een huis van aanzienlijke personen.

Type No. 9: op een onderbouw is een gebouwtje van rechthoekig grondplan opgetrokken. Dit grondplan wordt op het relief aangegeven door het schilddak, dat gedeeltelijk gedragen wordt door twee vrijstaande stijlen in neuten, gedeeltelijk door vier stijlen, die verbonden zijn aan en steken door een houten vloer. Aan hun ondereinde rusten de laatste stijlen in steenen neuten, die op den onderbouw staan. De houten vloer heeft een achterwand bestaande uit verticaal geplaatste planken, en misschien ook zijwanden. Dit laatste is op het relief niet duidelijk.

Panataran.

Foto Van Kinsbergen 261, Pl. IX, 13.

Over dit relief uit de Kṛṣṇāyaṇa-serie van Panataran werd door ons reeds iets medegedeeld naar aanleiding van het offeraltaar en het steenen offernisje aan één kant van het huisje (p. 39, aanteekeningen bij Pl. II, 7). Het tafereel stelt voor de komst van Kṛṣṇa te Kuṇḍina. Wij zien een poort (vgl. p. 39, en vgl. noot 5 op die p.) en dan een verminkt bouwwerk, dat Knebel voor een tempeltje houdt; verder volgen: ons gebouwtje, een steenen offernis en een offeraltaar onder een boom. Knebel noemde ons gebouw „een pendåpå met atap gedekt en een vogel op den top....". De vogel staat op de dakvorst, wij laten het dier in onze teekening weg. Waarschijnlijk heeft Knebel juist gezien wanneer hij schrijft over een dakbedekking met atap[1]). Houten pannen zien wij in elk geval niet. Ten opzichte van de grootte van dit gebouw is de onderbouw vrij hoog afgebeeld. Het is alsof op den onderbouw tusschen de vrijstaande stijlen en vóór den vloer een trapje geplaatst is, het kan echter ook iets geheel anders zijn. In de buurt van ons huisje bevindt zich blijkbaar een offerplaats, het is dus mogelijk, dat ook ons gebouwtje een *gewijde* functie heeft. Is dit zoo, dan kunnen wij het bouwsel vergelijken met een Balineesch godenhuisje, waarvan het dak gedeeltelijk door vrijstaande stijlen gedragen wordt[2]).

Type No. 10: op een onderbouw staat een gesloten houten gebouw van rechthoekig grondplan. In een enkel geval is het bouwsel direct op den onderbouw geplaatst, zonder neuten onder den houten vloer; in de andere gevallen treffen wij de neuten — niet altijd een gelijk aantal — wel aan. Voor zoover de wanden op de reliefs niet glad gelaten zijn, vertoonen zij aanduidingen van planken. Volgens de reliefs zijn deze laatste nu eens verticaal geplaatst, dan weer staan zij van onderen af schuin uit — dat schuin uitstaan heeft de beeldhouwer in een enkel geval schematisch aangegeven door een flauw binnenwaarts gebogen lijn.

---

[1]) Ook arèn-vezel kan bedoeld zijn.

[2]) Vgl. voor dergelijke godenhuisjes of offergebouwtjes op Bali o.a. Krause, Bali (1920) II, pl. 61 (beneden, hier zijn echter bouwsels met vierkant grondplan afgebeeld).

In het midden van één lange zijde, de voorzijde van het gebouw, bevindt zich een deuropening. Tegen den onderbouw van het gebouwtje zonder neuten zien wij een steenen trap, geplaatst onder de deuropening. In alle gevallen is het dak een schilddak waarvan de bedekking door de verschillende beeldhouwers niet altijd op gelijke wijze is weergegeven. Ondanks verschil in uitbeelding op de reliefs zijn er redenen om aan te nemen, dat wij hier te doen hebben met gebouwtjes, die tot één groep gerekend mogen worden.

Djago.

Foto's O. C. 34 (boven links), 90, 91. Plaat IX, 14.

De afgebeelde scène — een gedeelte der onverklaarde reeks, die met No. 101 der Djago-reliefs begint — laat o.a. een persoon zien, die, te oordeelen naar zijn haardracht, een kluizenaar of een voornaam heilig wezen kan zijn. Deze persoon zit in het gebouw, dat wij afbeeldden op Pl. IV, 2: d.i. een vierstijlige open *bale* van rechthoekig grondplan, zonder houten vloer boven den steenen onderbouw. Andere bouwsels op het terrein, dat volgens het relief niet omsloten is door een muur met poort, hebben wij reeds behandeld: er staat n.l. nog een offeraltaar (Pl. II, 4) met daarnaast een steenen offernis; en verder het nu te bespreken gebouw [1]). De onderbouw is slechts voor een klein gedeelte in onze teekening aangegeven [2]), hetgeen te wijten is aan het feit, dat op het relief de voorzijde van den onderbouw, links en rechts van de steenen trap met drie treden, onzichtbaar wordt door de aanwezigheid van twee groote waterpotten aan weerszijden van de trap. Deze waterpotten noemt Brandes: „*tĕmpajan* met deksel".

Het gebouw heeft volgens het relief geen neuten. Dit laatste zou ook hieruit kunnen blijken, dat wanneer neuten *wel* bedoeld waren het gebouw zich boven den onderbouw zou moeten verheffen en in dat geval zou de bovenste trede van de steenen trap niet geheel

---

1) Brandes, Djago-Monografie, p. 55: „.... het nu volgende huisje (91), dat met planken omwand is, terwijl eene trap met vier treden toegang verleent tot de deur. Links en rechts van deze deur staat een *tĕmpajan* met deksel". Ten rechte zijn er *drie* treden; het is verder beter om te spreken over de twee watervaten *aan weerszijden van de trap, vóór den onderbouw*, want deze vaten staan niet *op* den onderbouw aan weerskanten van de deur.

2) De hoogte van den onderbouw is af te meten naar die van de trap.

kunnen reiken tot aan de onderzijde van de *deur* — zooals op het relief *wel* het geval is — doch slechts tot aan den bovenkant van den onderbouw.

De zijwanden van ons bouwsel vertoonen een flauw binnenwaarts gebogen lijn. De bedoeling van den beeldhouwer zal geweest zijn, dat de zijwanden *schuin uitstaan*. Dit effect heeft hij ook aan de voorzijde willen bereiken en dat heeft hij dan gedaan door de planken in een flauwen boog naar links en naar rechts te laten loopen. Wat er op het relief nog over is van het dak wijst op een *schild*dak, bedekt met houten pannen.

Naast de open *bale*, waarin de hoofdpersoon zit, staat een jongen met kluizenaars-hoofdtooi, waarschijnlijk is hier een kluizenaarsleering of een kluizenaarsbediende, of anders een volgeling van een heilig wezen, bv. van een *ṛṣi*, bedoeld. Deze jonge man komt een breed en eenigszins plat watervat of iets dergelijks aandragen voor zijn meester.

Alles wijst er op, dat wij ons op *gewijden* grond bevinden. Welke functie heeft nu het gesloten gebouw op den hoogen onderbouw? De hoofdpersoon zit, zooals gezegd, in een open *bale*, het kan dus zijn, dat met de gesloten woning zijn *woonhuis* bedoeld is. Maar het kan net zoo goed zijn, dat het huis een andere functie heeft. Immers, op een kluizenaarserf van Tigawangi, waarbij weer zoo'n „kluizenaarsleerling" voorkomt (*ki Putut* heet hij volgens den Sudamalatekst)[1]), zien wij een woonhuis van anderen vorm (Pl. IX, 6). Indien ons gesloten gebouw van Djago geen woonhuis is, zou het een bouwsel kunnen zijn, *dat bestemd is voor den eeredienst in de buurt van het offeraltaar en de steenen offernis*. Ten slotte willen wij de vraag stellen: is hier een rijstschuur bedoeld? De tegenwoordige Javaansche rijstschuren hebben, voorzoover schrijver dezes weet, steeds een *zadeldak* en niet een *schild*dak zooals bij ons gebouw op het relief wel het geval is. Zoo de tegenwoordige rijstschuur van Java al een enkele keer op een steenen onderbouw mocht staan, is tegen dien onderbouw toch zeker nooit een steenen trap geplaatst van dit model. En die steenen trap kan nooit toegang gegeven hebben tot een *groote deur* in een *lange* zijde van de tegenwoordige rijstschuren van Java, aangezien deze laatste op *die* wijze geplaatste groote deuren niet bezitten. Een deuropening van dit model komt ondertusschen *wel*

[1]) Foto's O. D. 7110 (midden), 7104; vgl. Van Stein Callenfels, De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, pl. 10b (beschrijving o.c. p. 129) en 14 (beschr. o.c. p. 131).

voor bij de kleine offernisjes van steen, bestemd voor de rijstgodin, offernissen, die men wel een „steenen *loemboeng*'s" noemt. De deuropening staat hierbij óók wel aan een *lange* zijde, maar aan den anderen kant hebben deze laatste bouwsels voor zoover wij weten steeds een *zadel*dak evenals de echte *loemboeng*. Bovendien hebben zij, zooals gezegd, meer het karakter van een offer*nis*, waardoor de opening in één of twee *lange* zijden verklaard wordt. Verder bestaan dergelijke kleine offernisjes voor Dewi Sri op Java heden ten dage ook in vergankelijk materiaal, op de rijstvelden, bij oogstfeesten bijvoorbeeld; de steenen onderbouw van de „steenen *loemboeng*'s" is hier nog: één paal van hout of bamboe[1]). Bij de kleine steenen offernissen voornoemd zien wij ook nooit aanduidingen van *houten pannen*, hoewel deze offernissen in andere opzichten wel aan houtbouw doen denken.

Neen, een rijstschuur is ons bouwsel op het relief waarschijnlijk niet, en zeker ook geen *steenen* offernis; immers zoo'n klein offernisje van steen zien wij, zooals gezegd, op het zelfde relief afgebeeld in de buurt van het offeraltaar naast het groote, gesloten, houten gebouw. Een nadere bepaling van de functie kan misschien worden verkregen, wanneer wij de afbeeldingen van dit type op andere reliefs in het onderzoek betrekken.

Djawi.

Foto O. D. 1830 (links), Plaat IX, 15.

Het relief is onverklaard, enkele episodes op het tafereel werden door Brandes[2]) en Krom[3]) genoemd. Dit reliefgedeelte is door ons reeds besproken naar aanleiding van een offeraltaar (Pl. II, 5; vgl. p. 40—41). In de directe nabijheid van het nu te behandelen gesloten gebouw bevinden zich n.l. een offeraltaar en een steenen offernisje, terwijl verder twee groote waterpotten te zien zijn, die hier echter niet aan weerszijden van een trap staan. Of de open vierstijlige bale van rechthoekig grondplan met een houten vloer boven den steenen onderbouw (Pl. IV, 15) hier nog bij hoort is niet zeker, aangezien eerst een reliefverklaring kan uitmaken of, en zooja op welke wijze wij de in elkander overgaande tafereelen van elkaar moeten scheiden. In elk geval staat het geheel, waarover wij nu spreken, in een tuin of

---

[1]) Vgl. p. 34, noot 4—5.

[2]) O. R. 1903, p. 36: „.... twee tafereelen, met dames in tuinen gezeten".

[3]) Inleiding II, p. 147: „Na een gesprek van vrouwen in een tuin krijgen wij al dadelijk een episode van het vinden van een voorwerp, hetwelk gelijkt op een opengeslagen brief; ..."

een bosch. Op den achtergrond zien wij nog enkele éénstijlige gebouwen waarvan wij geleerd hebben dat zij een gewijde functie hebben, doch die in dit geval weer tot de rechterhelft van het tafereel *kunnen* behooren en niet tot de linkerhelft waarop ons gebouw met offernis, offeraltaar en waterpotten staan.

Nu iets over dit gesloten gebouw. Het heeft een rechthoekig grondplan, is aan vier zijden gesloten en bezit een groote deur met deuromlijsting ongeveer in het midden van de *lange* voorzijde — een deur, die op het relief eenigszins naar rechts is gedraaid, maar waarvan wij mogen aannemen, dat zij recht tegen den langen zijkant staat. Het bouwsel heeft een *schild*dak, dat glad gelaten is, evenals alle dakschilden op de Djawi-reliefs. Dit huisje is niet in zijn geheel afgebeeld, het bevindt zich op een hoek van het tafereel. Toch kunnen wij zien, dat er neuten onder den houten vloer staan, neuten, die rusten op een zeer onduidelijk aangegeven onderbouw. Het is niet zeker of tegen dezen onderbouw een trap geplaatst is. In onze teekening hebben wij stippellijnen aangebracht, die zouden moeten slaan op houten planken als wanden van het huis. Ook dit detail is op het relief zeer onduidelijk; het is mogelijk, dat wij ons hierbij vergissen. Eén detail is echter wel duidelijk: het lijkt wel alsof de bedoeling van den beeldhouwer is geweest, dat de omwanding van onderen af *schuin naar buiten oploopt*, te oordeelen naar de lijn van dien wand aan den rechterkant, gerekend van een beschouwer, die voor de deur staat. Dit schuin uitstaan van den wand kennen wij reeds van ons Djago-gebouw, dat in het voorgaande werd besproken. In het tafereel van Djawi rust het huisje dus op neuten, hetgeen — gelet op het schuin uitstaan der wanden — op een rijstschuur zou kunnen wijzen, ware het niet, dat het *schilddak* en de deur in een *lange* zijde van ons reliefgebouwtje zich naar onze meening hiertegen verzetten.

Trawoelan.

Foto O. D. 1662, Pl. IX, 16.

Over het onverklaarde relief waarop dit gebouw voorkomt, werd door ons (p. 63: *Trawoelan*, vgl. l.c. noot 2) reeds gesproken naar aanleiding van een vierkant, vierstijlig open huisje[1]) met tentdak en met een houten vloer boven den steenen onderbouw, een huisje in de directe nabijheid van het gebouw, waarover wij nu gaan schrijven.

[1]) Dit gebouwtje werd op Pl. III niet afgebeeld, het hoort op die plaats thuis onder type No. 1.

Het bouwsel heeft een rechthoekig grondplan; het *schild*dak vertoont, ondanks de verweering van het relief, hier en daar sporen van een bedekking met houten pannen. Het gesloten huis, dat vier stijlen bezet, rust hier weer op neuten, die op den glad gelaten onderbouw staan. In het midden van een lange zijde is een deuropening met een deur er in aangegeven; de wanden bestaan dit keer uit verticaal staande planken.

Vóór het huis staat aan één kant de reeds genoemde vierkante open *bale* met tentdak. Of in de directe nabijheid een offernis en een offeraltaar gestaan hebben is niet te zeggen, aangezien het niet zeker is hoe de afzonderlijke Trawoelan-reliefs bij elkaar aansluiten [1]).

Hoe het ook zij, deze keer is ons gebouw met rechthoekig grondplan zeker geen rijstschuur. Wat de functie kan zijn van een vierkante open bale met houten vloer boven den steenen onderbouw op de reliefs van Trawoelan hebben wij gezien op p. 63—66.

Zou ons gesloten gebouw een *woon*huis kunnen zijn? Op de reliefs van andere tempels zien de woonhuizen met kamertjes er anders uit [2]), de deur is dan niet *in het midden* van een lange zijde geplaatst en de deuropening is daar niet voorzien van een deur. Wat de woonhuizen van de Trawoelan-reliefs betreft, wanneer wij daar personen in gebouwtjes zien zitten, zijn dat altijd *open bale*'s. Op deze reliefs komen echter wel gesloten gebouwen voor, nu eens in een gedeelte van een ommuurd huis-, of dorpserf (f. O. D. 1655 boven), dan weer in wat een ommuurd tempelterrein zou kunnen zijn (f. O. D. 1772 rechts boven). Het is echter niet zeker of deze gebouwtjes tot den steenbouw of tot den houtbouw gerekend moeten worden, wat betreft hun wanden. Deze laatste bouwsels schijnen zonder neuten op een onderbouw te staan, zij zijn van rechthoekig grondplan en

---

[1]) In het Bat. Museum is het relief zóó geplaatst, dat de steen, die men afgebeeld ziet op f. O. D. 1661 aansluit bij den werkelijken linkerkant van ons huis. Deze opeenvolging vindt men ook in den catalogus Groeneveldt—Brandes, waar men het relief op f. O. D. 1661 beschreven vindt onder No. 431. Volgens een aanteekening van Professor Krom zou de rechterkant van f. O. D. 1662 aansluiten bij den linkerkant van f O. D. 1668; terwijl volgens een aanteekening van denzelfden hoogleeraar de steen voorgesteld op f. O. D. 1661 (inventaris Bat. Mus. 431) met zijn werkelijken rechterkant zou kunnen aansluiten bij den werkelijken linkerkant van het reliefgedeelte, dat men afgebeeld vindt op f. O. D. 1771 (inv. Bat. Mus. 436e).

[2]) Pl. IX, 4 is in dit opzicht onzeker, aangezien wij niet weten óf en zoo ja op welke wijze een deuropening aan de voor ons onzichtbare voorzijde is geplaatst.

hebben een schilddak. De deuropening staat ongeveer in het midden van de voorzijde; een eigenlijke deur zien wij niet. Wij beelden deze huisjes niet af, voor een gedetailleerde bespreking leenen zij zich niet.

Panataran.

Foto O. D. 2975—2974; foto Van Kinsbergen 325. Plaat IX, 17.

Een onverklaard reliefgedeelte aan de Westzijde van het pĕṇḍapa-terras. Ons huisje staat in de directe nabijheid van een offeraltaar (Pl. II, 10) met een steenen offernis. Naast het altaar zien wij een kluizenaar of een *ṛṣi* zitten, hij is in gesprek met een staanden man. Het is niet noodig de afmetingen van ons gebouw te vergelijken met die van het offeraltaar en van de offernis: deze twee laatste bouwsels kunnen ten opzichte van het huis te groot afgebeeld zijn. Dit is dus de derde keer, dat wij een dergelijk huis in de buurt van een altaar en van een offernis aantroffen, terwijl op een in het voorgaande besproken Djago-relief in de buurt van het gesloten huis óók een *gewijd* persoon zat.

Het gebouw van dit Panataran-relief heeft een rechthoekig grondplan; het staat op vier neuten waarvan slechts twee afgebeeld zijn, de neuten zijn geplaatst op een onderbouw (van baksteen?). Op het relief staan de (glad gelaten) wanden van onderen af een weinig *schuin naar buiten uit*, dit laatste verschijnsel zijn wij bij dit type reeds twee keer tegengekomen (Pl. IX, 14—15). Het huis is voorzien van een glad gelaten schilddak, hetgeen in de richting van arènvezel of dergelijk materiaal wijst, aangezien de beeldhouwers van Panataran zoo zij *houten dakpannen* willen uitbeelden wel degelijk daartoe in staat zijn, ook op de reliefs van het pĕṇḍapa-terras. In het midden van den voorkant is een deuropening aangebracht, met een deur er in. De wijze waarop de deur*omlijsting* is afgebeeld doet denken aan de openingen van de „steenen *loemboeng*'s", die in het voorgaande zijn besproken. Een rijstschuur is dit Panataran-gebouw echter niet, ook geen kleine *steenen* offernis; zoo'n steenen offernis zien wij trouwens op dit zelfde relief naast ons huisje staan.

Dit bouwsel werd mét het offeraltaar en de steenen offernis door ons tijdens een verblijf te Blitar nageteekend. De teekening toonden wij, op Bali aangekomen, aan Balineesche bouwkundigen. Het resultaat was, dat voor het gesloten huisje één keer de term: *iboe*[1]) werd

---

[1]) Van der Tuuk, K. B. N. W., s.v.: „2°:, K. A., sanggah; mamras iboe. *ananĕm song!; *sanggâkâça, sangga langit; kibu, kassanggah; paibon, kabuyutan, War. en Us.; sanggar paibon, aanh. onder dudus vgl. aanhaling onder

opgegeven. Men heeft het recht om zich af te vragen in hoeverre zoo'n mededeeling betrouwbaar is. Hier zij dan gezegd, dat de zelfde Balinees de steenen offernis op dit relief: *toegoe* noemde, het offeraltaar: *laäpan*. Dit zijn termen, die op Bali respectievelijk o.a. kunnen gelden voor offernissen en offeraltaren van hetzelfde model als dat van deze twee grootheden op het Panataran-relief. Deze twee laatste bouwsels heeft hij dus op het relief heel goed kunnen „lezen". Met den term: *iboe* heeft onze zegsman te kennen gegeven, dat hij het huisje op het relief hield voor een soort *sanggah*, in elk geval voor een gebouw met een *gewijde* functie. Men begrijpe ons goed, wij willen hiermee niet zeggen, dat dit soort gebouwen vroeger op Java *iboe* heette, doch alleen, dat het mogelijk is in een bepaalde richting te zoeken wanneer de overige gegevens zich daar niet tegen verzetten.

Een gebouw van dit type komt nog eens op de tafereelen van het pĕṇḍapa-terras voor, nu gelukkig op een relief, dat door Van Stein Callenfels werd verklaard (zie Pl. IX, 18). Het verhaal, dat hier uitgebeeld werd, is de bekende geschiedenis van *Bubukṣah* en *Gagang aking*. De inhoud van dit verhaal is reeds eenige keeren gepubliceerd[2]). Met het oog op ons gebouw worde uit deze geschiedenis het volgende medegedeeld. Op den top van een berg bouwen twee personen, die een kluizenaarsleven willen leiden, ieder voor zich een hut, terwijl er ook gezorgd wordt voor een gemeenschappelijk gebouw waarin zij gezamenlijk de heilige boeken zullen bestudeeren.

Op het relief waarop wij ons gebouw zien, zitten de twee kluizenaars tegenover elkaar op den grond, blijkbaar in gesprek. In de directe nabijheid vinden wij ons gesloten huisje, met daarnaast een offeraltaar — ditmaal een offeraltaar van *steen* — en een steenen offernis. Voor den vierden keer zien wij deze twee laatste grootheden dus naast of in de directe nabijheid van een gebouw van dit type staan (vgl. Pl. IX, 14—15, 17), voor den tweeden keer op de reliefs van het pĕṇḍapa-terras.

---

dĕngĕn en sanga". Zie verder o.a.: Korn, De dorpsrepubliek Tnganan Pagringsingan, uitgave v. d. Kirtya Liefrinck—Van der Tuuk te Singaradja, 1933, p. 154 (iboe), p. 29 (paibon).

[2]) Van Stein Callenfels, T. B. G. LVIII, 1919, p. 348—361, vgl. de eerste plaat bij zijn artikel en zie foto Van Kinsbergen 313 (waar de reliefsteen bij het gebouw eenigszins is verschoven, aangezien de reeks toen nog niet gerestaureerd was); Krom, Inleiding, II, p. 278—279; Rassers, Çiwa en Boeddha in den Indischen Archipel, in Gedenkschrift 75-jarig bestaan aan het K. I., 1926, p. 232—250; voor de illustraties van het zelfde verhaal (zonder gebouw) op Soerawana, zie men Van Stein Callenfels, De Mintaraga-basreliefs aan de Oud-Javaansche bouwwerken, Publ. O. D. I, 1925, p. 37.

Van Stein Callenfels meent, dat wij op dit paneel aantreffen: „de beide broeders in de bale hunner kluizenarij op den Wilis aan het disputeeren". Ten eerste zij hierbij opgemerkt, dat op het paneel de kluizenaars niet *in* een gebouw zitten, zooals uit het voorgaande reeds is gebleken. Na de reliefverklaring van genoemden geleerde zal wel niemand er aan twijfelen, dat het geheel een kluizenarij moet voorstellen. Maar nu wij in vorige gevallen gezien hebben, dat een dergelijk gesloten gebouw meer dan eens, op verschillende reliefs, voorkomt in gezelschap van een offernis en van een offeraltaar, rijst de vraag of *hier* het gebouw afgebeeld werd *alléén* omdat in den tekst van het Bubukṣah-verhaal gesproken wordt over een gemeenschappelijke bale voor het bestudeeren der heilige boeken — óf dat de drie bouwsels bij elkaar zijn geplaatst omdat zij gedrieën *in het algemeen* volgens de „taal" der beeldhouwers een kluizenarij of een plaats voor gewijde handelingen kunnen weergeven. Is dit laatste het geval — en wij meenen, dat zulks aangenomen kan worden, aangezien in de vorige gevallen waar de drie grootheden bij elkaar stonden geen illustraties van juist *dit* verhaal bedoeld werden — dan is het mogelijk, dat de gesloten gebouwen op de vorige reliefs óók een ongeveer gelijke functie bezitten en wel bepaaldelijk een *gewijde* functie.

Keeren wij terug tot ons huisje op het Panataran relief. Het heeft een rechthoekig grondplan en is voorzien van een schilddak, waarbij wij lijnen zien aangegeven, die waarschijnlijk een bedekking met arènvezel of iets dergelijks moeten aanduiden — hoewel een horizontale lijn boven aan het voorste dakschild óók zou kunnen wijzen op het feit, dat de beeldhouwer *begonnen* is met het weergeven van *houten pannen* maar dit niet voltooid heeft. De wanden bestaan uit verticaal geplaatste planken. Ongeveer in het midden[1]) van den voorkant weer een deuropening met een deur er in. Het gebouw rust op neuten, die op een onderbouw staan; of ook midden onder de deur een *neut* bedoeld is, weten wij niet. Men raadplege hiervoor het relief zelf.

---

[1]) Men mete in dit geval de lengte van de voorwanden links en rechts van de deur niet af naar het *aantal* planken, dat wij in onze teekening hebben aangegeven. Op het relief is dat aantal niet zoo duidelijk na te gaan, vooral niet aan den rechterkant; de voorkant van den vloer steekt op het relief aan den rechterkant trouwens meer uit dan aan den linkerkant.

Conclusie naar aanleiding van type No. 10.

In drie van de vijf gevallen komen deze gebouwtjes voor in de nabijheid van kluizenaars of heilige personen; hierbij zien wij steeds ook de offernis en het offeraltaar, terwijl in één van deze drie gevallen twee groote waterpotten, met deksel gesloten, aan weerszijden van een trap tegen den onderbouw worden aangetroffen. In dit laatste geval zien wij ook nog een „kluizenaarsleerling". Waterpotten (van ander model) komen één keer voor bij een dergelijk gebouw, waarbij weer de nis en het offeraltaar te zien zijn (Djawi), doch waarbij de kluizenaar ontbreekt — hetgeen nog niet wil zeggen, dat dit geheel geen offerplaats moet weergeven. In één geval (Trawoelan) zien wij geen offernis, geen offeraltaar, geen gewijde personen, doch wel een vierkante open *bale* met tentdak en voorzien van een houten vloer boven den onderbouw; wat hierbij nog op de aansluitende reliefsteenen gestaan *kan* hebben, is voorloopig onbekend. Dáár waar in de buurt van deze gebouwen kluizenaars of heilige personen optreden, zitten deze lieden volgens de reliefs òf in een open vierstijlige *bale* van rechthoekig grondplan, zonder houten vloer boven den steenen onderbouw (Djago), òf op den grond of op een verhoogden steenen vloer (Panataran).

In het algemeen kan gezegd worden, dat gesloten *woon*huizen op de Oost-Javaansche reliefs er anders uitzien dan *deze* gesloten gebouwen, terwijl geen termen aanwezig zijn om de laatste huisjes voor rijstschuren te houden. Zooals wij in een vorig hoofdstuk gezien hebben, komen offeraltaren in gezelschap van steenen offernissen op de reliefs óók voor *zonder* gesloten gebouwen in de directe nabijheid daarvan; terwijl zij verder staan in de buurt van gedeeltelijk gesloten huisjes, die niet tot type No. 10 gerekend kunnen worden. Voorts kan worden opgemerkt, dat op de Oost-Javaansche reliefs eenige keeren kluizenarijen worden voorgesteld, zonder dat daarbij gebouwen van dit type afgebeeld zijn.

Uit al deze gegevens blijkt, dat het voorloopig onmogelijk is om met zekerheid in elk afzonderlijk geval één bepaalde functie voor deze bouwsels aan te wijzen. Ten eerste moeten wij daarvoor nog wachten op de relief*verklaring* van vier tafereelen. Het is verder mogelijk, dat volgens een eventueele reliefverklaring blijken zal, dat de functie van dit type niet *altijd* gelijk is. Daaruit volgt, dat het zeer gevaarlijk is om nu reeds te zoeken naar een geschikten naam voor het gebouw in elk van de vijf gevallen. Al zou trouwens eens blijken, dat de functie in de vijf gevallen gelijk is, dan blijft het

toch nog mogelijk, dat dergelijke bouwsels in verschillende streken van Java niet altijd op de zelfde wijze werden aangeduid. Voorzichtigheid is dus een eerste vereischte. Onze conclusie is voorloopig deze:

In vier gevallen mogen wij wel denken aan een gebouw met een *gewijde* functie. Waarschijnlijk moet dit type niet een *woon*huis voorstellen, zeker niet een rijstschuur. In één geval blijkt met zekerheid, dat het huisje — volgens het Bubuksah-verhaal — staat in een soort *kluizenarij*. Door het feit, dat in de buurt van deze gebouwtjes op de reliefs dikwijls offeraltaren, offernissen en kluizenaars of heilige personen te zien zijn, wordt het duidelijk, dat deze huisjes vroeger op Java voorkwamen in een gewijde *omgeving*. Het lijkt waarschijnlijk, dat de groote waterpotten [1]), die in twee gevallen bij het gebouw voorkomen, iets te maken hebben met de functie van dat bouwsel.

Type No. 11: op een onderbouw staat een huisje van rechthoekig grondplan. De wanden, geconstrueerd uit verticaal geplaatste planken, rusten op den onderbouw. In het midden van de voorzijde, die langer is dan de zijkanten van het gebouw, bevindt zich een deuropening, volgens het relief niet gesloten door een deur. Het dak is een schilddak, gedekt met arènvezel of dergelijk materiaal.

Trawoelan?

Foto's O. D. 11101—11102; Plaat IX, 19.

Het huisje, dat wij nu gaan behandelen, staat eigenlijk niet op een

---

[1]) Wellicht mogen wij in dit verband wijzen op de watervaten, die men aantreft bij sommige bergheiligdommen op den Ardjoena en Indrakila (zie Krom, Inleiding, II, p. 342—353); vgl. de aarden potten met wijwater bij sommige gewijde gebouwtjes op Bali, gebouwtjes, die zoowel in een tempelterrein als op huiserven kunnen staan: voor dit laatste geval zie men o.a. Korn, De dorpsrepubliek Tnganan Pagringsingan, p. 4: „Vóór de gdong staat de sanggah kamoelan, het offerhuisje van het gezin, bestaande uit een houten kamertje met vier stijlen, gedekt met idjoek. Onder deze sanggah bevindt zich een groote aarden pot voor wijwater, de gendoek sanggah....": zie o.c. p. 4 noot 1 en vergelijk de „Schets van een woonerf in de desa Tnganan Pagringsingan", o.c. p. 5, uit welke schetsteekening echter op te maken zou zijn, dat de sanggah kamoelan aldaar een *vierkant* grondplan heeft en niet een rechthoekig, zooals bij onze reliefgebouwen van type No. 10 wel het geval is. De open watervaten op het relief van Djawi vergelijke men met die waarin waterplanten drijven, zooals dat wordt voorgesteld op een teekening van Nieuwenkamp, Bali en Lombok, p. 172.

*tempel*relief van *steen*. Een lijst, waarin de herkomst van dit *terra-cotta* fragment te raadplegen zou zijn, is nog niet gepubliceerd. Waarschijnlijk behoort het stuk tot de terra-cotta verzameling uit Majapahit en mogen wij spreken over een relief van Trawoelan.

Hetgeen op dit fragment afgebeeld werd, is zeer interessant. Zonder de scène in alle onderdeelen te beschrijven, kan men zeggen, dat op een soort terras in een berghelling een huisje te zien is. Wij durven niet uitmaken of de onderbouw van dit huisje volgens den beeldhouwer uit steen of uit aangestampte aarde bestaat. Vóór den onderbouw zit op een soort zetel, geconstrueerd uit bewerkte en onbewerkte steenen, een mannelijk persoon, die op het oogenblik zijn hoofd mist. Zien wij goed, dan bevindt zich op een iets lager gelegen terrasje weer zoo'n (op het oogenblik) hoofdeloos, zittend mannetje. Het relief laat nog een persoon zien, die helaas nu weer verminkt is. Deze persoon is op het punt om een steil bergpad, dat opvoert naar de terrassen, te bestijgen. Zoo op het eerste gezicht beschouwd zou men zeggen, dat wij te doen hebben met mannen, die op een berghelling wonen en bezoek krijgen uit de vlakte. Nu is er gelukkig nog iets te zien, dat deze mannetjes van de terrassen en hun woning nader kan kenmerken. Het gebouwtje staat n.l. in de schaduw van één der op de berghelling groeiende boomen. En onder dien boom bevindt zich een voorwerp, dat wij afgebeeld hebben in onderstaande tekstfiguur.

Wat moet dit voorwerp *precies* weergeven? Een *lingga* in een *yoni*?: daarop lijkt het eigenlijk niet. Een steen bestemd voor een inscriptie en geplaatst op een voetstuk?: het is waar dat dergelijke steenen soms ongeveer dezen vorm kunnen hebben, maar of dit *hier* bedoeld is weten wij niet. Een steenen achterstuk voor een beeld, met een voetstuk, waarop dat beeld zou moeten staan?: een beeld zien wij niet. Een grafsteen, in vorm *ongeveer* gelijk aan *sommige* Mohammedaansche *maèsan*'s?: waarschijnlijk dateert het fragment niet uit den overgangstijd. Wat hiermede bedoeld is *volgens den beeldhouwer* kunnen wij niet meer met volle zekerheid te weten komen, doch wij meenen, dat men in het algemeen met aan zeker-

heid grenzende waarschijnlijkheid mag denken aan een voorwerp van *godsdienstige vereering*.

Is dit zoo, dan zouden de twee mannetjes, daar boven op de berghelling, personen kunnen zijn, die op een heilige plaats in het gebergte zich overgeven aan meditatie of ascese. En dan is met het huisje bedoeld: een woonplaats voor deze *tapa*'s, een *kluis*.

Dat laatste behoeft niet alleen te berusten op fantasie. Wij denken in dit verhaal n.l. aan dat unicum uit de Hindu-Javaansche bouwkunst, aan de *tjaṇḍi Wringin Brañdjang*. Van Stein Callenfels hield dit laatste bouwsel reeds voor „een klooster of kluis". Hij wees op het feit, dat de dakvorm deed denken aan die van pĕṇḍapa's op de tempelreliefs [1]). Krom vereenigt zich hiermede, doch merkt op, dat men beter kan spreken over een kluis, aangezien de term: klooster misschien zou doen denken aan een bouwvorm, die toegepast is bij de tjaṇḍi Sari. „In het algemeen" — schrijft deze hoogleeraar — „waren die kluizen natuurlijk van den meest primitieven bouw en het meest gewone materiaal. Hier heeft men nu echter om de een of andere ons onbekende reden een meer duurzame kluis willen maken, bijvoorbeeld voor een vorstelijk persoon, die zich uit de wereld terugtrok, doch daarbij zooveel mogelijk het oorspronkelijk karakter der kluis behouden. Dit verklaart zoowel den grooten eenvoud van het gebouw, waaraan immers iedere decoratie misplaatst zou zijn, als den eigenaardigen vorm van het dak; dit geeft het met riet bedekte dak van de hutten der gewone kluizenaars weder. De vondst van een onafgewerkt vrouwenbeeldje in den grond, hetwelk waarschijnlijk een Çrī had moeten worden, doet in den kluizenaar een Brahmanist veronderstellen" [2]).

In vele opzichten doet ons reliefgebouw aan deze „tjaṇḍi" denken. Zoo bevindt zich ook dit laatste monument op een berghelling, met name op de Zuidelijke helling van de Kloet. Ook het steenen gebouwtje heeft een rechthoekig grondplan (3.40 × 4.35 M.). Weliswaar heeft de steenen kluis een eenigszins vooruitstekend deurportaaltje, dat overdekt is, doch dat is nu juist iets wat een gevolg kan zijn van de zeer voorname bestemming dezer kluis — bij de verblijven van willekeurige *tapa*'s zal wel geen apart overdekt deurportaaltje voorgekomen zijn. Het nokstuk van de tjaṇḍi is een nabootsing van een nok uit vergankelijk-materiaal. Uit het bouwkundig

---

[1]) O. V. 1915 (4), p. 138—139.

[2]) Inleiding, II, p. 314—316, literatuuropgave o.c., p. 324, Platenatlas, pl. 91.

verslag van Perquin, dat in Krom's beschrijving is verwerkt[1]), blijkt de aanwezigheid van palgaten in de deuropening niet; zoo ziet men bij het reliefgebouwtje ook geen houten deur in de deuropening. Datgene wat bij het steenen monumentje de kroonlijst is, ziet men bij het reliefgebouw als terugwijkende onderzijkanten van de dakbedekking, die waarschijnlijk volgens den beeldhouwer uit arènvezel bestaat. De kleine ruitvormige lichtopeningen in sommige wanden der tjandi, vindt men bij ons reliefhuisje niet. Het is best mogelijk, dat zij bij kluizen uit vergankelijk materiaal inderdaad niet voorkwamen of niet noodig waren — men bedenke, dat de steenen wanden van de tjandi 40 c.M. dik zijn. Bij deze laatste kluis bestaat de binnenruimte slechts uit één kamer, waarschijnlijk mogen wij ook bij ons reliefgebouw denken aan slechts één vertrekje als woonruimte voor de kluizenaars.

Natuurlijk hebben niet alle kluizen uit vergankelijk materiaal er vroeger op Java precies gelijk uitgezien. Toevallig vinden wij echter op het relief een bouwvorm, die aan dien van de ascetenwoning op de Kloet doet denken. Is het huisje op het terra-cotta fragment inderdaad een kluis — en er bestaan redenen om zulks aannemelijk te achten — dan zou juist deze vorm bij de constructie van de tjandi Wringin Brañdjang in steen kunnen zijn nagebootst.

Wij mogen deze aanteekeningen niet afsluiten zonder nog eens te hebben gewezen op de bijzondere sfeer, die van onze reliefvoorstelling uitgaat. De *tapa*'s wisten hun plekjes te kiezen. En ook de kunstenaar begreep wat noodig was voor de rust der meditatie.

Type No. 12: waarschijnlijk gebouwtjes met rechthoekig grondplan en uitbuigende wanden, de vloeren rusten op neuten, die staan op een onderbouw.

Djawi.

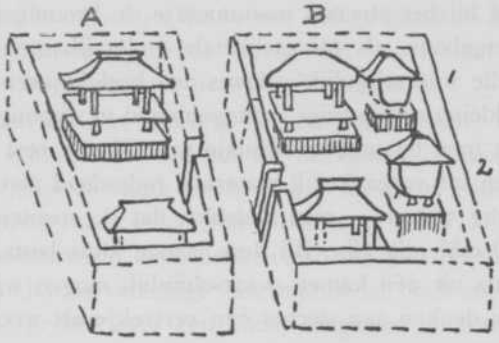
Foto O. D. 1852; Plaat IX, 20.

Boven werd geen algemeene beschrijving gegeven, aangezien een dergelijke beschrijving eerst moet worden beredeneerd. Wat is n.l. het geval?

Op één der onverklaarde reliefgedeelten van Djawi treffen wij, in een landschap met boomen en struiken, twee kleine, tegenover elkaar geplaatste, ommuurde complexen aan. De reliefs zijn in dit gedeelte op het oogenblik helaas sterk verweerd. Voor een goed begrip van de omgeving, waarin onze bouwsels zich bevinden, geven

[1]) Niet in het door ons geciteerde gedeelte.

wij de twee complexen weer in onderstaande tekstfiguur, waarbij de onduidelijke lijnen van het relief zoo goed als ons mogelijk was zijn gevolgd.

De complexen A en B hebben een rechthoekig grondplan. In beide gevallen bevindt zich een opening in een langen voormuur. Deze openingen zijn schuin tegenover elkaar geplaatst. De complexen zien wij in vogelvlucht, volgens Hindu-Javaansch perspectief. Zij zijn natuurlijk schematisch afgebeeld, dat wil o.a. zeggen, dat men uit deze zeer kleine voorstellingen geen conclusies moet trekken ten aanzien van het *aantal* gebouwtjes, dat de beeldhouwer zich in dergelijke complexen aanwezig dacht. In complex A zijn twee huisjes afgebeeld: vierstijlige open *bale*'s van rechthoekig grondplan, met houten vloer boven den steenen onderbouw — zoo tenminste het onderste, slechts voor een deel zichtbare, gebouw in complex A gelijk geconstrueerd gedacht is als het bovenste. Dit laatste is wel zeker ten opzichte van twee dergelijke *bale*'s in complex B, doch in dit geval zien wij, ongeveer achter deze laatste gebouwtjes, twee constructies staan; over deze constructies zal in het onderstaande worden gehandeld.

No. 2 op onze tekstfiguur hebben wij als No. 20 afgebeeld op Pl. IX; No. 1 in de tekstfiguur en op het relief is gelijk geconstrueerd als No. 2. Nos. 1—2 zijn gesloten gebouwtjes met neuten onder den houten vloer, neuten, die op een onderbouw rusten. De wanden staan in een flauwe boog schuin uit, de daken zijn, evenals alle daken op deze reliefs, glad gelaten.

Wat stellen 1—2 voor? Indien men wist wat de beeldhouwer met de *complexen* bedoeld heeft, zouden wij deze vraag misschien met meer kans op succes dan nu het geval is kunnen beantwoorden. Zijn het twee, schematisch afgebeelde, ommuurde *woon*erven, of werden

twee *tempelerven* bedoeld? Stelt één van de complexen een tempelerf, het andere een woonerf voor? Nu is er op een ander reliefgedeelte van Djawi een groot ommuurd tempelterrein weergegeven, doch daarbij zien wij o.a. een groote steenen tjandi, terwijl men het tempelerf binnengaat door een groote „tjandi bĕntar". Aan den anderen kant vindt men, op een tafereel van Djawi, ook een voorstelling van een meer in details uitgewerkt woonerf, maar dan zien wij in den voormuur een *overdekt* steenen of leemen huispoortje — niet slechts een opening in den muur, een opening, die niet een „gespleten poort" moet weergeven. Nu zijn de vierstijlige *open* gebouwtjes in complexen A—B in zooverre neutraal, dat zij n.l. *in de werkelijkheid* zoowel op een *woonerf* als op een *tempelerf* zouden *kunnen* staan — hoewel dit type op de beide andere tafereelen van dezen tempel toevallig noch op het tempelterrein, noch op het huiserf worden aangetroffen.

De tweede moeilijkheid is deze: wat is het grondplan van 1—2 in complex B, en met welke zijde staan zij op het relief naar ons toegekeerd? Het antwoord op deze vragen kan tenminste eenigszins worden beredeneerd. Indien een *vierkant* grondplan bedoeld werd, zoodat het dak een *tent*dak zou moeten voorstellen, had de beeldhouwer dit eventueel tentdak zeker voorzien van een *topstuk* — dat doen de beeldhouwers bij tentdaken op de Djawi-reliefs, evenals hun collega's van andere tempels, *altijd* [1]); óók bij tentdaken, die op het relief *zeer klein* zijn voorgesteld (Pl. I, 3). Bij 1—2 in complex B zien wij geen topstukken, terwijl die daken ook geen puntig boveneinde hebben. *Tent*daken werden dus niet bedoeld, dus ook geen gebouwen met *vierkant* grondplan: dit is reeds een vast punt.

Moeten 1—2 rijstschuren voorstellen? Rijstschuren van Java — dat hebben wij reeds bij type No. 10 besproken — hebben tegenwoordig een *zadel*dak en een dergelijk dak werd op deze reliefs niet afgebeeld, trouwens op geen enkel relief van Djawi. Rijstschuren zijn 1—2 dus waarschijnlijk óók niet, hoewel de lijn der wanden eenigszins aan die van *loemboeng*'s herinnert. Hierbij moet echter worden opgemerkt, dat dergelijke wanden op de reliefs óók voorkomen bij gebouwen, die geen rijstschuren moeten weergeven. (Type No. 10).

Rekening houdend met het feit, dat 1—2 op het relief *kleiner* voorgesteld werden dan de open gebouwtjes met vier stijlen in com-

---

[1]) Vgl. Pl. I, 3—8; foto No. 2; Pl. III, 1—3; Pl. V, 3.

plexen A—B, in verband met de omstandigheid, dat zij staan *achter* op het erf, zou men kunnen komen tot de onderstelling, dat *godenhuisjes* of *offergebouwtjes* bedoeld werden. Dit achten wij persoonlijk nog het meest aannemelijk. Waar een vierkant grondplan met tentdak uitgesloten is, moeten wij denken aan gewijde gebouwtjes met rechthoekig grondplan en schilddak.

Maar welke zijde dezer bouwsels is dan op het relief naar den beschouwer gekeerd? De *voor*zijde kan het niet zijn, aangezien in dat geval toch een opening of tenminste een gesloten deurtje zichtbaar zou moeten wezen. Op Bali staan dergelijke huisjes, zoo zij zich tenminste niet langs de *zij*muren bevinden, meestal zoodanig opgesteld, dat hun voorkant gericht is naar den voormuur van het erf, waarop zij zijn geplaatst. Misschien is dat ook op het relief het geval, maar dan is de naar ons toegekeerde zijde òf een lange òf een korte kant van het gebouw. Dit is in zooverre niet zeker, aangezien n.l. op het relief niet precies te zien is hoe de noklijn loopt — evenwijdig aan de zijmuren òf aan den voor-, en achtermuur van het complex. Misschien zou men naar aanleiding van No. 1, kunnen zeggen, dat wij tegen een korten zijkant van het gebouw aankijken, terwijl de lagere voorkant — waarbij de deuropening volgens dit Hindu-Javaansch perspectief niet of niet duidelijk afgebeeld kon worden — gericht is naar den voormuur van complex B. Is dit zoo, dan moet men de bovenlijn van het dak bij het gebouw No. 20 op Pl. IX — dat is No. 2 in complex B — opvatten als de breedte en niet als de lengte van de nok.

Wij kwamen tot de conclusie, dat *gewijde* gebouwtjes van rechthoekig grondplan en met uitbuigende wanden bedoeld werden, zonder met zekerheid te kunnen opgeven of wij te doen hebben met godenhuisjes of offergebouwtjes in een *tempel*terrein, òf met huistempeltjes (eventueel offergebouwtjes) op een *woon*erf. Dit laatste is echter wat de gebouwtjes zelf betreft zoo belangrijk niet, aangezien op Bali de kleinere gewijde bouwsels in beide soorten van erven voorkomen. Is deze conclusie juist, dan mag men dezen bouwvorm misschien eenigszins vergelijken met dien van type No. 10, met deze restrictie, dat wij de gebouwtjes van dit laatste type nergens in een *ommuurd* erf tegenkwamen op de *reliefs*, terwijl wij bij deze laatste huisjes in vier van de vijf gevallen offernissen en offeraltaren aantroffen, die op dit Djawi relief bij onze bouwsels van type No. 12 in complex B niet te zien zijn, wel bij dat van type No. 10 op een tafereel van dezen tempel (Pl. IX, 15) — hierbij moet echter

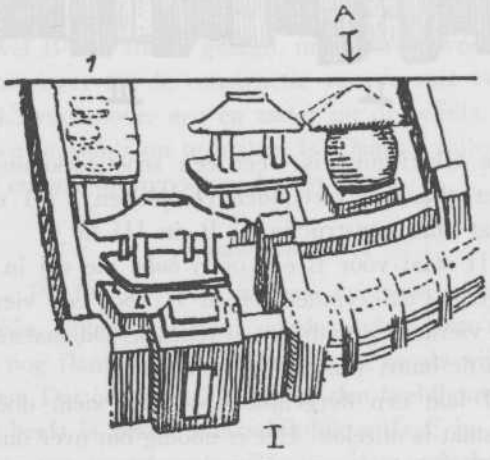
worden erkend, dat er in complex B *op het relief* waarlijk geen plaats meer zou zijn voor het afbeelden van offeraltaren en offernissen.

Type No. 13: op een vierkanten onderbouw staat (waarschijnlijk zonder neuten) een op het eerste gezicht eenigszins bolvormige constructie, die waarschijnlijk voorzien is van een tentdak.

Trawoelan.

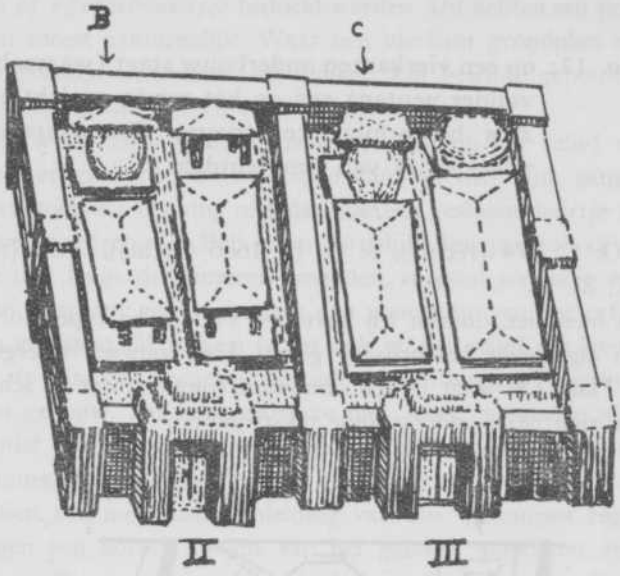
Foto O. C. 274 (rechts), f. O. D. 1666 (rechts), 3689 (rechts), Plaat IX, 21.

Zooals men ziet, durven wij boven — evenals bij type No. 12 — nog geen algemeene beschrijving geven. Het bouwsel, weergegeven op onze Plaat IX, staat in een ommuurd complex, dat in schetsteekening te zien is op onderstaande tekstfiguur.

Dit complex I bevindt zich, op het relief, naast een (door ons niet afgebeeld) grooter ommuurd terrein, dat o.a. voorzien is van een groote „tjandi bĕntar". Uit onze schetsteekening blijkt, dat men complex I kan binnentreden door een overdekt steenen poortje. Op het ommuurde terrein staan twee open vierstijlige *bale*'s van rechthoekig grondplan, met houten vloer boven den steenen onderbouw, — verder (bij 1) iets, dat *misschien* een offeraltaar met offers, in vogelvlucht gezien, zou kunnen voorstellen. Bij A ziet men het bouwsel, waarover het hier gaat. Voordat een poging wordt gedaan om uit te maken wat met A bedoeld zou kunnen zijn, zullen wij

nagaan, waar op de Trawoelan-reliefs iets dergelijks nog eens voorkomt.

Onze tweede tekstfiguur is weer een schetsteekening, die twee ommuurde, met elkander verbonden complexen [1]) (II en III) laat zien: in II staat onze constructie bij B, in III bij C.

In complex II staat vóór B een open *bale*, die wij in vogelvlucht zien. Een dergelijke *bale* vinden wij in II vóór een vierstijlig open gebouwtje met vierkant grondplan en tentdak. Dit laatste bouwsel is dus naast of in de buurt van B opgesteld.

Complex III laat een dergelijke opstelling zien, doch wat *hier* naast of bij C staat is onzeker. Het is noodig om over onze bronnen: de reliefs en de foto's een en ander mede te deelen. De oudste foto's van complex I werden genomen toen het desbetreffend reliefgedeelte nog vrij gaaf te noemen was, althans wat betreft complex I; *nu* is dit gedeelte reeds meer verweerd, hoewel A nog duidelijk zichtbaar is.

Complexen II—III hebben, sinds den tijd der oudste opnamen, *zeer veel geleden*. Van de drie complexen werden, tijdens ons verblijf te Batavia, eenige nieuwe foto's gemaakt [2]) naar de reliefs zooals

[1]) Foto O. D. 1653 (links boven), 3688 (l. b.).

[2]) Deze opnamen danken wij aan Dr. Th. à Th. van der Hoop.

ze nu zijn. De schetsteekeningen — meer dan dat bedoelen zij niet te zijn — werden vervaardigd met behulp van de oudere foto's en van de nieuwe opnamen. Wij willen met deze schetsjes slechts duidelijk maken *op welke wijze A—B—C in de complexen zijn geplaatst.* Wie, zooals wij, den tegenwoordigen toestand van de reliefs waarop II—III voorkomen kent, zal begrijpen, dat het *nu* onmogelijk is om B—C *nauwkeurig* weer te geven alléén volgens de desbetreffende reliefs. De oudere foto's moeten ons daarbij helpen. Maar het is natuurlijk mogelijk, dat ook die oudere foto's een onduidelijk beeld geven van B—C zooals zij er oorspronkelijk uit zagen. De arceering van het middengedeelte bij A—B—C in onze tekstfiguren slaat niet op het *materiaal,* waaruit dat middengedeelte volgens onze meening bij dergelijke bouwsels *in de werkelijkheid* geconstrueerd was, doch wil alleen accentueeren, dat A *op het relief* een eenigszins bolvormig middengedeelte heeft — dit is bij A ook nu gelukkig nog met zekerheid vast te stellen — en dat het desbetreffend gedeelte op het relief en op de oudere foto's bij B—C eenigszins aan dat van A doet denken, hoewel B—C, zooals gezegd, nu sterk verweerd zijn.

Gaan wij nu over tot de constructie van A, met verwijzing naar die van B—C, voorzoover een en ander uit de reliefs, uit de oudere en uit de nieuwe foto's op te maken is. Daarbij zullen wij wel zien wat zeker is en wat op hypohtese berust.

Onderbouw.

A in I (= Pl. IX, 21) vertoont een ongeveer vierkanten onderbouw, aan één zijkant waarvan op de oudere foto's (O. C. 274, O. D. 1666) nog flauw een paneel te zien is, zooals wij in onze Plaat IX afbeeldden. Dat ook B in II volgens den beeldhouwer een onderbouw gehad heeft is zeker, waarschijnlijk zelfs C in III. Bij B—C wordt de naar ons toegekeerde zijde van den onderbouw bedekt of gedeeltelijk bedekt door het achterschild van de daken in vogelvlucht, welke behooren tot de gebouwen, die in II—III vóór B—C zijn geplaatst.

Neuten?

Bij A in I ziet men tusschen den onderbouw en het middengedeelte geen neuten. Dit relief is hier niet verweerd. Zooals men uit onze schetsteekening I ziet, zijn neuten *wel* te vinden bij de twee open gebouwen in I. Indien de beeldhouwer dus neuten bij A bedoeld had, zou hij ze daar ook wel weergegeven hebben, hetgeen hij

niet heeft gedaan. Of bij B door den beeldhouwer neuten bedoeld werden, weten wij niet. C valt in dit opzicht buiten beschouwing, aangezien het desbetreffend gedeelte door het dak van de *bale* daarvóór aan het oog ontrokken wordt. Conclusie: A heeft geen neuten, B—C hierbij onzeker. Zoo de beeldhouwer met A—B—C *gelijk* geconstrueerde bouwsels bedoelde, hebben ook B—C geen neuten.

Middengedeelte van A—B—C.

Parmentier heeft complex I, zooals het er in 1904 op het relief en op de oudere foto's uitzag, weergegeven in een zeer kleine, onduidelijke schetsteekening, doch ook als „plan supposé", bij welk grondplan hij een uitgebreide beschouwing geeft, waarmee wij ons straks nog gedeeltelijk zullen bezighouden [1]). Blijkens zijn grondplan van I, vat Parmentier A op als hebbende een *ongeveer* cirkelvormigen omtrek. Ook op de oudere foto's en tegenwoordig op het relief ziet dat middengedeelte van A er ongeveer bolvormig uit. Dat bolvormige hebben wij in onze schetsteekening door arceering aangegeven, op onze Plaat IX niet. Het ondereinde van dit middengedeelte gaat onmerkbaar over in den bovenkant van den onderbouw, zoo ook bij B in II, C is onzeker.

De vraag is nu wat de beeldhouwer eigenlijk bedoelde. In een boog oploopende wanden op een vierkant grondplan: dus vier dergelijke wanden, waarvan wij slechts één frontaal zien terwijl één andere voor ons terugwijkt naar een zijkant? Of: een cirkel als grondplan van de wanden, zoodat men niet over zijwanden kan spreken doch het middengedeelte werkelijk moet opvatten als een boven en beneden afgeplatten bol. B en C doen aan een vierkant grondplan met vier uitbuigende wanden denken, maar A is hierbij onzeker, hoewel wij zien, dat de bol bij A niet zuiver rond gedacht is, zooals Parmentier deed uitkomen door een niet geheel zuiveren cirkel, waarmee trouwens alleen het middengedeelte van A bedoeld kan zijn, aangezien de onderbouw van A een vierkant grondplan heeft, evenals het zichtbare gedeelte van den onderbouw bij B en C. In geen van de naar ons toegekeerde kanten der drie bouwsels zien wij iets wat op een opening of op een gesloten deur zou moeten lijken.

De daken.

A heeft volgens het relief een soort tentdak, doch een topstuk

[1]) B. E. F. E. O. VII, 1907, schetsteekening — onduidelijk zooals hij zelf zegt — op Planche V, 117, „plan supposé" op p. 44.

vinden wij eigenlijk niet. Uit onze tekstteekening I ziet men, dat voor een dergelijk topstuk op het relief eigenlijk ook geen plaats zou zijn. Misschien is zulk een topstuk er wel geweest maar nu verweerd. B heeft ook iets, dat op een tentdak lijkt. En C? Dit is een onzeker geval, aangezien wij niet weten of men *volgens den beeldhouwer* aankijkt tegen de voorzijde van een *schild*dak, of *op* een tentdak in vogelvlucht. In elk geval hebben A—B—C geen ronde daken, zoodat men wel *genoodzaakt* is om aan een *tent*dak te denken, althans bij A—B. Dit zou dan een *vierkant* grondplan van het middengedeelte aannemelijk doen zijn. In dit laatste geval zouden wij te doen hebben met vier *uitbuigende* wanden. Nu moet men in het oog houden, dat de reliefs op een afstand bekeken moeten worden en dat de drie bouwsels een zeer klein reliefgedeelte beslaan. Het is mogelijk, dat de beeldhouwer het effect van een naar ons toegekeerden, in een boog uitstaanden wand met nog een gedeelte van een uitbuigenden zijwand, die voor ons terugwijkt, op deze wijze wilde bereiken. Onze conclusie is, dat A en B aan een tentdak en daarbij aan een vierkant grondplan van het middengedeelte doen denken, terwijl C in dit opzicht onzker is.

De plaatsing van A—B—C.

Of A in I *volgens den beeldhouwer* staat langs een zijmuur of langs een achtermuur, weten wij niet. Hetzelfde geldt voor B—C. Zooveel is echter zeker, dat A—B—C staan *achter* op een ommuurd terrein. Thans zullen wij probeeren na te gaan wat dat wel voor terreinen kunnen zijn.

Groeneveldt vat het door ons niet afgebeelde terrein, naast complex I, op als een „.... tempel met inspringenden trap". „Daarnaast" — gaat hij verder — „eene omheinde ruimte met een poort als toegang en meerdere kleine gebouwtjes er in"[1]). Brandes noemt het groote complex tezamen met het kleinere (tekstfig. I): „een tempelterrein met de daarbij te vinden tempelwachterswoning"[2]). Parmentier vat het groote complex naast I op als een soort versterkte stad, de groote „tjandi bĕntar" noemt hij „une porte de ville", daarna spreekt hij nog eens over een „cité", terwijl hij één der ommuurde emplacementen van het groote terrein naast I beschrijft als:

---

[1]) Catalogus der Archaeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W., 1887, p. 130 onder No. 436.

[2]) O. R. 1902, p. 13, op p. 14 volgen nog enkele waardevolle opmerkingen over „het tempelterrein".

„la ville elle-même". Over verschillende onderdeelen wordt door hem uitvoerig gehandeld. Voor ons is echter van belang, dat hij complex I, waarschijnlijk uitgaande van het begrip „ville", „une sorte de faubourg" noemt, waarvan hij de onderdeelen bespreekt[1]; wij zullen straks zien hoe hij ons bouwsel A in I opvat. Krom noemt het terrein naast I en spreekt daarbij o.a. als volgt: „Een tjaṇḍi bĕntar, juist opgezet als Wringin-lawang, geeft toegang tot het terrein van een heiligdom...."[2]). Maclaine Pont beschrijft het groote terrein naast I, tezamen met I, o.a. als: „een voornaam verblijf met bijbehoorende kampoeng"[3]).

Laatstgenoemde auteur heeft het boven opgemerkte nog gepreciseerd door dit „voornaam verblijf" gelijk te stellen aan dat van Gaja Mada te Majapahit[4]). In dit verband schrijft hij over ons complex I: „Ook de omgeving klopt: rechts van het Gajamada verblijf zien wij op het relief een kampoeng afgebeeld, met schuin naar achter verloopende palisadeering;....". Aan een en ander knoopt hij conclusies vast in zake het terrein van de nog bestaande Wringin Lawang, naar aanleiding van een door Wardenaar opgeteekende overlevering omtrent de identiteit: Wringin Lawang = de dalĕm van Gaja Mada.

Dat het groote door ons niet afgebeelde terein deze dalĕm zou voorstellen, wordt naar wij meenen op goede gronden bestreden door Stutterheim, die reeds naar de beschrijvingen van Brandes en Krom verwijst en voor de onderstelling, dat het groote complex met gespleten poort een *tempel*erf voorstelt, bewijzen aanvoert[5]). Daarbij

---

[1]) B. E. F. E. O. VII, 1907, p. 43—44.

[2]) Inleiding, 2de dr. II, p. 187.

[3]) Djawa III, 1923, onderschrift bij Plaat V, 22.

[4]) O. V. 1924, p. 58—59.

[5]) B. K. I. 89, p. 260—264. Eén dezer bewijzen, dat over den verhoogden vloer bij bale's *voor offers* en het ontbreken daarvan bij *woon*bale's, lijkt ons echter minder gelukkig dan de overige, welke onaanvechtbaar zijn. Er zijn n.l. op de Trawoelan-reliefs — de reliefs van *andere* tempels en de bale's uit de werkelijkheid laten wij nog buiten beschouwing, aangezien ook Stutterheim alléén over Trawoelan-paneelen spreekt — óók eenige bale's aan te wijzen met verhoogden vloer welke *niet* voor het plaatsen van offers dienen, zie f. O. D. 1660, 1771. Hiermede wil niet gezegd zijn, dat de bale's op het *tempel*erf van het relief en de andere welke in dit verband door Stutterheim worden genoemd geen bale's *voor offers* zouden zijn, doch wel dit, dat op de Trawoelan-reliefs *alléén de verhoogde vloer* bij bale's nog geen *bewijs* is voor de onderstelling, dat het emplacement op het relief naast complex I een *tempel*erf moet voorstellen.

stelt hij nog de vraag of een heiligdom in dat erf de tjandi van genoemden rijksbestuurder zou kunnen voorstellen.

Zonder op dit laatste hier uitvoerig te kunnen ingaan — ook Stutterheim geeft een en ander niet als vaststaand feit — zou misschien nog een andere kant van deze zaak naar voren gebracht kunnen worden. Ten eerste de omstandigheid, dat wij het op deze reliefs uitgebeelde *verhaal* niet kennen. Zoolang het verhaal onbekend is, mag wel vergelijking doch geen absolute gelijkstelling met nog bestaande of aanwijsbare complexen van bepaalde *historische* personen plaats hebben. Ten tweede zou men kunnen zeggen, dat wij hier op het relief slechts een *gedeelte* van een tempelerf zien, zoodat mogelijk zelfs een vergelijking met bestaande of aanwijsbare emplacementen niet zou opgaan, wanneer wij konden weten hoe de beeldhouwer zich *de rest* van het terrein op het relief voorstelde.

Dit doet natuurlijk niets af aan het feit, dat deze reliefvoorstelling, wat betreft het groote terrein naast ons complex I, veel lijkt op een *tempel*erf en niet op een *woon*erf, voorzoover het althans werd afgebeeld. Het is mogelijk, dat volgens den beeldhouwer complex I tot het groote terrein behoorde; dan zou het één der *astana*'s daarvan kunnen zijn. Aan een *woning voor den tempelwachter* te denken, zooals Brandes doet, lijkt ons niet noodzakelijk of niet bewijsbaar vóórdat wij de relief*verklaring* van de geheele reeks der gespaard gebleven paneelen kennen.

Complex II en III wordt door Groeneveldt (o.c. p. 129, onder No. 423) genoemd: een omheind dorp. Maclaine Pont spreekt (in het Djawa-artikel) over „meer landelijke volksverblijven" en preciseert dit weer door (in O. V. 1924, p. 59) te wijzen op twee desa-gedeelten van Wringin Lawang, waarvan één gelijk zou zijn aan ons complex II—III, het andere aan twee huisjes (onze Pl. III, 5 en Pl. IV, 20) op een paneel waarvan de aansluiting met de reliefs, waarop o.a. onze complexen I—II—III te zien zijn, *onzeker* is[1]).

Dat de steen met complex II—III volkomen past bij die waarop o.a. complex I voorkomt, is *wel* zeker.

---

[1]) Wanneer dus Maclaine Pont wijst op „de beide deelen van de desa Wringin Lawang, die ook thans nog door akkertjes van elkaar gescheiden zijn", en zulks meent terug te vinden op de reliefs aangezien ook daar *tusschen* complex II—III en de huisjes op onze Pl. III, 5 en Pl. IV, 20 *een landschap ligt*, komt de redeneering naar wij meenen op losse schroeven te staan. De bedoelde aansluiting volgens Maclaine Pont vindt men op Pl. V, 22 in Djawa III, 1923, hij handelt hierover in O. V. 1924, p. 58 (beneden).

Dit laatste feit is voor ons misschien niet onbelangrijk. Immers, men zou als volgt kunnen redeneeren: Paneelen, die op de muren van een (nu verdwenen) tempel zóó direct op elkaar aansluiten, *kunnen* zijn uitgehakt door *één* beeldhouwer. *Indien* slechts één kunstenaar bij deze twee paneelen heeft gewerkt, is het niet toevallig, dat de bouwvorm van type No. 13 zoowel voorkomt in complex I als in II—III. Met andere woorden: het is inderdaad *geoorloofd* om A—B—C met elkaar te vergelijken, aangezien de mogelijkheid niet uitgesloten is, dat de beeldhouwer met A—B—C een gelijk geconstrueerd type met gelijke functie bedoelde Dit wil nog niet zeggen, dat de beeldhouwer de *complexen* aan elkaar gelijk stelde, hoewel het wel merkwaardig is, dat I—II—III een ongeveer gelijk poortje hebben en verder twee open rechthoekige *bale*'s; de drie complexen vertoonen verder A—B—C op hun respectievelijke *achter*erven. In II staat naast B een vierkant klein, vierstijlig gebouwtje met tentdak. Dat zou een *gewijd* bouwsel *kunnen* zijn. Wat in III naast C geplaatst is, blijft onzeker. Tenslotte komen wij tot 1 in I. Parmentier vat dat laatste op als een: „abri en terrasse avec des sacs dessus". Het is een tafelvormig bouwsel in vogelvlucht gezien, bovendien slechts voor een gedeelte. Zou het mogelijk zijn, dat de „sacs" *offers* moeten voorstellen en de „abri en terrasse" een offeraltaar in vogelvlucht, geplaatst langs een muur? Wegens de onzekerheid hebben wij deze constructie nog niet onder de offeraltaren behandeld, doch willen daarmee niet zeggen, dat de mogelijkheid: offeraltaar, hier uitgesloten is.

Wat zijn A—B—C?

Parmentier heeft vragenderwijs een term genoemd voor A in I, n.l.: „une meule?". Waarschijnlijk berust deze terminologie op een Westerschen gedachtengang; misschien dacht de auteur wel aan *meel*zakken op de „abri" en is hij zóó tot „une meule", in een „faubourg" bij een „ville", gekomen. Men ziet echter, dat hij achter dezen term voor A een vraagteeken plaatst.

Boven zijn wij tot de conclusie gekomen, dat een vierkant grondplan voor het middengedeelte van A eigenlijk nog het meest waarschijnlijk is; het zou dan kunnen zijn een vierkant, gesloten gebouwtje, geplaatst op een vierkanten steenen onderbouw. De vier wanden zouden elk ietwat bolvormig moeten uitstaan en zóó zou het geheel dezen vorm gekregen kunnen hebben, aangezien op een afstand bekeken een dergelijke vorm direct het bedoelde effect zou kunnen bereiken. Indien dit werkelijk de bedoeling van den beeldhouwer is

geweest, zouden wij het bouwsel kunnen opvatten als een godenhuisje op een klein tempelterrein of op een woonerf. Een opening zien wij ondertusschen *niet*, is het de bedoeling, dat wij in alle drie gevallen tegen een *zij*kant aankijken? Aanduidingen van *planken* als materiaal voor de wanden, vinden wij evenmin. Zou men dan mogen denken aan vlechtwerk?[1]). Dit laatste komt ook op Bali wel voor bij vierkante gesloten godenhuisjes of offergebouwtjes.

Ondertusschen moeten wij rekening houden met de mogelijkheid, dat A werkelijk een *rond* middengedeelte heeft *volgens den beeldhouwer*. Godenhuisjes of offergebouwtjes, die geheel rond zijn, kent schrijver dezes van Bali niet. Aan een rijstschuur mogen wij in dit geval niet denken, ook niet aan een watervat met deksel en zeker niet aan een *stūpa*.

Ten slotte komen wij tot de volgende conclusie: indien een vierkant grondplan bedoeld werd, is het bouwsel waarschijnlijk een godenhuisje of een offergebouwtje. Is voor het middengedeelte geen vierkant grondplan bedoeld, dan weten wij niet hoe wij dezen bouwvorm moeten opvatten.

Type No. 14: volgens het relief heeft het slechts voor een gedeelte afgebeelde gebouw een rechthoekig grondplan. Dit laatste blijkt uit het zadeldak, dat gedekt lijkt met alang-alang. Men kijkt op het relief tegen een korte zijde van het huisje aan. Een driehoekig zijschild, rechtopstaande en aangebracht boven de omwanding van genoemde korte zijde, vertoont o.a. een klein gesloten deurtje, dat op merkwaardige wijze omlijst is. Het relief laat zien, dat de zijwanden schuin oploopen.

Selamangleng.

Foto O. D. 3757; Plaat IX, 22.

De reliefverklaring door Van Stein Callenfels wijst uit, dat wij op dit paneel van een grot te Selamangleng (bij Toeloengagoeng) o.a. zien: de opdracht van Indra aan de hemelnymphen om Arjuna

---

[1]) Moojen, Bali, Plaat CLXXII (links). Het bouwsel staat hier echter op stijlen, die op een onderbouw rusten.

in verleiding te brengen [1]). De scène speelt zich af in Indra's hemelverblijf; het huisje waarover het hier gaat, staat volgens den beeldhouwer in de buurt van één der hemelmuren, die — zooals men op het relief en op onze Plaat IX ziet — steenen sierstukken bezitten [2]). Een lange zijde van ons gebouw wordt op het relief voor een groot gedeelte aan het oog onttrokken door een boom, de naar ons toegekeerde korte zijde door in de buurt zittende figuren.

Knebel [3]) is de eerste, die het „huis" noemt, Stutterheim spreekt o.a. over „een paar figuren uit het gevolg van Indra, gezeten onder een mangga-boom en voor een stroo-gedekte rijstschuur, den rijkdom van Indra's paleis verradend" [4]). Dit is, naar wij meenen, alles wat over ons gebouw geschreven is. Stutterheim's opmerking is intusschen belangrijk genoeg.

Inderdaad, dit geheel doet zeer veel aan een rijstschuur, zooals wij die tegenwoordig op Java kennen, denken. De *schuin uitstaande* wanden, het *zadel*dak waarvan de bedekking weergegeven is op een wijze, die herinnert aan vast op elkaar gedrukte *wĕlit*'s, het deurtje in het driehoekig zijschild boven een zijwand, te vergelijken met een opening in de *toetoep keyong* van een *loemboeng*, — dat alles vindt men *in wezen* bij de rijstschuren van Java terug en — zou men kunnen zeggen — in *deze* [5]) combinatie eigenlijk bij geen enkelen anderen inheemschen bouwvorm van Java.

Hierbij moet men echter het volgende bedenken. Hoe het bouwsel aan den onderkant eindigt volgens den beeldhouwer, is niet duidelijk. Of hij de gedeeltelijk zichtbare *lange* zijde voorzien dacht van een *deur* weten wij niet, deze zijde is onafgewerkt, of liever: glad gelaten. Heeft hij aan *deze* zijde nog een deur *bedoeld*, maar door omstandig-

---

[1]) Zie p. 92—93. Bovengenoemde foto werd o.a. gereproduceerd in Publ. O. D. I, pl. 51a en in Stutterheim's Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, fig. 119; een duidelijker foto vindt men in den platenatlas bij Krom's Inleiding, 2de dr., pl. 92. Een detail van een dergelijke foto, door Stutterheim gereproduceerd in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, 1932, pl. LXXIV (afb. 4), geeft, naast het relief zelf, de duidelijkste voorstelling van ons bouwsel.

[2]) Vgl. Pl. IV, 8 voor dergelijke versieringen.

[3]) O. R. 1908, p. 193.

[4]) Reliefs uit een Javaansche woudkluizenarij, Elsevier's Maandschrift, 1932, p. 319.

[5]) Maclaine Pont (Djawa III, p. 168) spreekt in een studie over de Javaansche architectuur o.a. over de *grodjongan*-daken van Tjĕpoe, en geeft op Plaat V, 20 een afbeelding van zoo'n dak, waarbij een zadeldak het kerndak is. Bij de afbeelding schrijft deze auteur o.a.: „De omlijsting van het getralied gevelraampje doet sterk aan het Garoeda-Naga motief denken".

heden niet afgebeeld, dan moet de vergelijking met de tegenwoordige Javaansche rijstschuren vervallen. Nu zou men, bij wijze van hypothese, als volgt kunnen redeneeren: in het algemeen gesproken laten de Hindu-Javaansche kunstenaars ons het essentieele, het karakteristieke van iets zien; indien de beeldhouwer van Selamangleng dus een bouwwerk op het oog had waarbij een groote deur in een *lange* zijde aanwezig moest zijn, waarom zou hij dan de voorzijde met die deur niet afgebeeld hebben? Hier vestigt hij de aandacht vooral op een *korten* zijkant, waarboven een driehoekig zijschild voorzien van een deurtje of een raampje te zien is. *Die* zijde is ook bij de tegenwoordige rijstschuren van Java de eigenlijke voorkant, waaruit voor een beeldhouwer het meest „te halen" is.

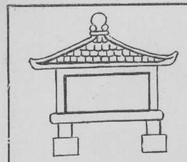
De vage lijnen, die men op het relief als „bekroning" van het deurtje aantreft, komen bij dergelijke deurtjes van de tegenwoordige Javaansche *loemboeng*'s eigenlijk niet voor; indien inderdaad een rijstschuur bedoeld werd, zou men deze bekroning wel kunnen verklaren: het zou immers een „hemelsch" gebouw zijn, waarbij alles veel mooier moet worden dan op aarde het geval is. Boven de „bekroning" ziet men op het zijschild nog iets. Wat precies? Misschien is het deurtje ook aan de *zij*kanten bewerkt geweest, afgezien van de gewone omlijsting. Op één der horizontaal geplaatste balken onder het zijschild hebben wij in onze teekening stippellijnen aangebracht. Dáár is op het relief nog iets te zien, doch onduidelijk.

Zadeldaken op zich zelf zijn wij op de Oost-Javaansche reliefs reeds eerder tegengekomen: Pl. IV, 20; Pl. IX, 10. Wat wij hier te Selamangleng zien, is echter iets geheel anders. Voor het eerst wordt aan de *korte* zijde de meeste aandacht besteed. Voor het eerst zien wij boven een korten zijwand dat driehoekig rechtopstaande zijschild met het daarin aangebracht versierd raampje of deurtje. De wijze waarop bovengenoemde onderdeelen zijn afgebeeld, doet *eenigszins* denken aan die van huizen met zadeldaken op de oudere *Midden*-Javaansche reliefs. Voor zoover bij deze laatste gebouwen een zijschild te zien is, wordt op dat zijschild de driehoek door een stijltje in twee kleinere driehoeken verdeeld, echter niet altijd. Een *deurtje* in dat *zijschild* komt daar echter nergens zóó duidelijk voor als hier te Selamangleng. Bij de desbetreffende Midden-Javaansche reliefs zien wij tegen een *langen* zijkant aan, waarbij meestal een hoofdingang voorkomt. Een hoofdingang in een *lange* zijde vinden wij te Selamangleng niet. Eenigszins te vergelijken met beteekent dus niet: geheel gelijk te stellen aan. Toch is de overeenkomst van dien aard, dat men

kan zeggen: ons gebouwtje is niet weergegeven op dezelfde wijze als de gebouwen met zadeldak op de reliefs van *Oost*-Java[1]) welke *jonger* zijn dan die van Selamangleng. Wij hebben gezien, dat de episode van het uitzenden der nymphen ook op andere Oost-Javaansche tafereelen voorkomt. Bij die tafereelen vinden wij echter *zeker* geen *rijstschuren*. Te Soerawana treffen wij in dit gedeelte van de geschiedenis twee *vierkante, open, vijfstijlige* gebouwen met enkel-, of meervoudig *tent*dak aan: p. 111, Pl. V, 4—5. Te Kĕḍaton een *tent*dak, waarbij de rest van het huisje niet zichtbaar is. Wat de *verdere* episodes van het verhaal op de andere reliefs en ook op die van Selamangleng betreft, zou men kunnen bedenken, dat indien daarbij gebouwen voorkomen in Indra's paleis, die gebouwen geen *rijstschuren* moeten voorstellen. De *rijkdom van Indra's paleis* zou dus *alléén bij deze episode te Selamangleng* symbolisch aangegeven zijn door een rijstschuur, althans volgens Stutterheim, die uitgaat van de veronderstelling, dat ons bouwsel *zeker* een *loemboeng* is. Indien inderdaad een rijstschuur *bedoeld* werd, zou dit gebouw als symbool van Çrī (rijstgodin en geluksgodin) ook gebruikt zijn als symbool van hemelschen rijkdom in het algemeen. Maar waarom dan alléén bij deze scène te Selamangleng en niet bij de desbetreffende episodes van dit verhaal op andere reliefs? Çrī zelf en ook Wiṣṇu komen in dit gedeelte van de geschiedenis niet voor, dus ook niet op het relief. Een symbool van Indra is op Java toch niet *speciaal* een rijstschuur, althans voorzoover schrijver dezes bekend is. Men zou Indra's verband met den regen kunnen aanhalen om de aanwezigheid van een symbool voor het gewas, dat door den regen gedijt, in Indra's hemel te verklaren. Dan zou de rijstschuur een indirect symbool zijn voor dien kant van Indra's wezen. Maar komt een dergelijke indirecte symboliseering van dezen god op Java of elders voor?

Totdat het tegendeel blijkt, durven wij persoonlijk niet met zekerheid te spreken over een rijstschuur, die den rijkdom in Indra's paleis zou symboliseeren, mede wegens het feit, dat het eigenlijk evenmin *zeker* is of met het gebouw wel een rijstschuur *bedoeld* werd. Dat het huisje, *voor zoover het werd afgebeeld*, inderdaad veel op de tegenwoordige rijstschuren van Java lijkt, dáárover zijn wij het met Stutterheim volkomen eens, echter met deze restrictie, dat er ook kleine verschillen aan te wijzen zijn, welke slechts zouden kunnen

[1]) Vgl. Stutterheim's XXIIste Oudheidkundige Aanteekening in B. K. I., 89, p. 264—268.

1
SOEKOEH

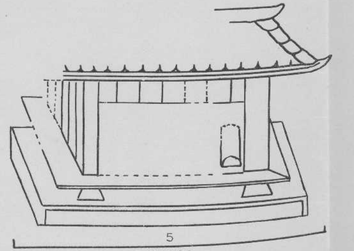
2
DJAGO

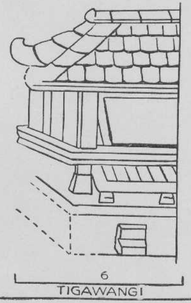
3
PANATARAN

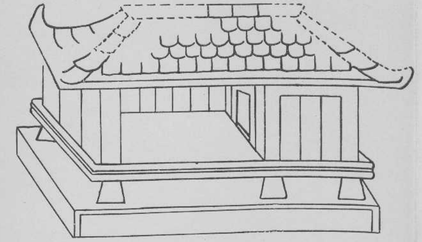
4
DJAGO

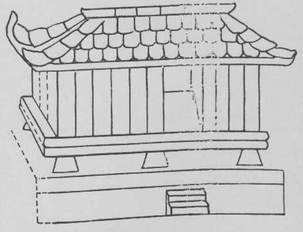
5
DJAGO

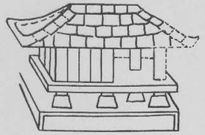
6
TIGAWANGI

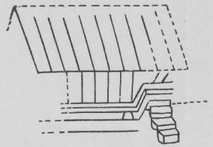
7
DJAGO

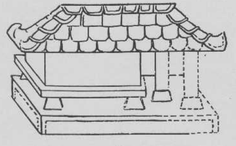
8
DJAGO

9
DJAGO

10
PANATARAN

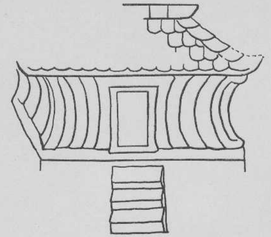
11
DJAGO

12
PANATARAN

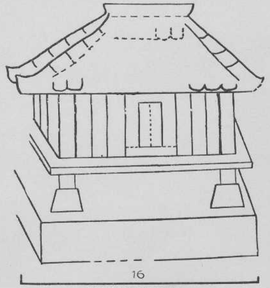
13
PANATARAN

14
DJAGO

15
DJAWI

16
TRAWOELAN

17
PANATARAN

18
PANATARAN

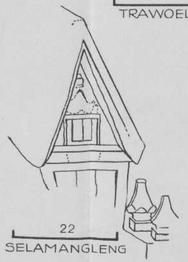
19
TRAWOELAN

20
DJAWI

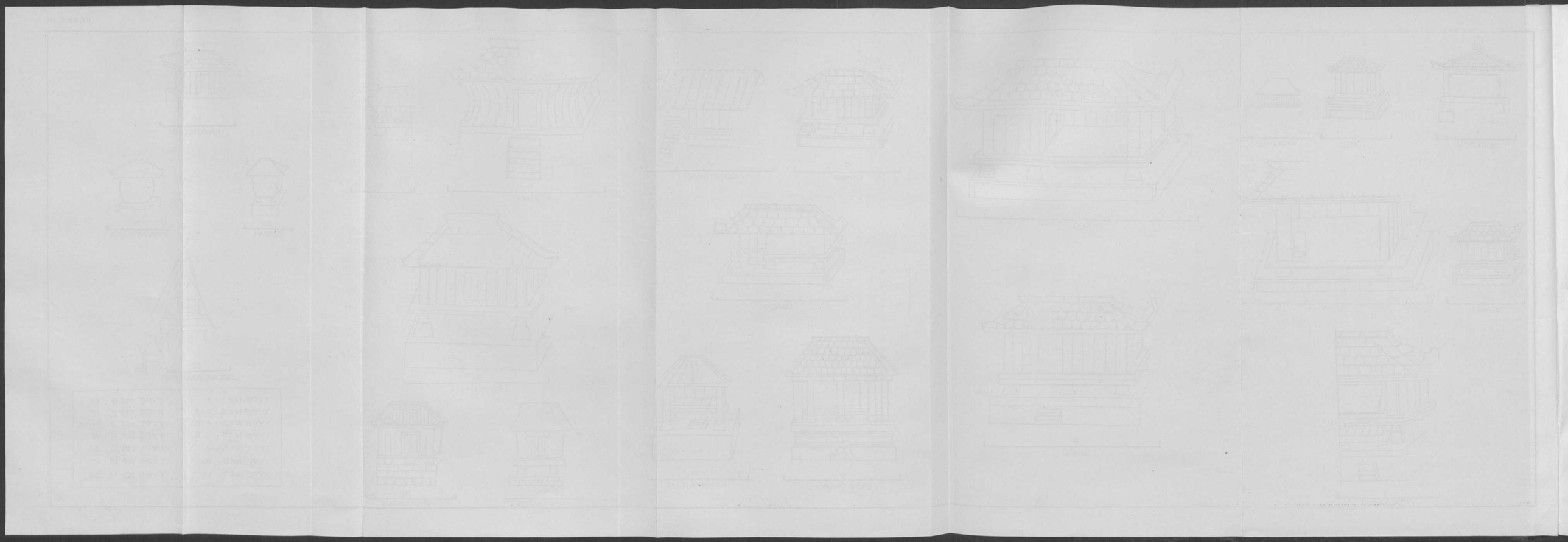

21
TRAWOELAN

22
SELAMANGLENG

TYPE Nº 1 : 1	TYPE Nº 8 : 12
TYPE Nº 2 : 2-3	TYPE Nº 9 : 13
TYPE Nº 3 : 4-6	TYPE Nº 10 : 14-18
TYPE Nº 4 : 7-8	TYPE Nº 11 : 19
TYPE Nº 5 : 9	TYPE Nº 12 : 20
TYPE Nº 6 : 10	TYPE Nº 13 : 21
TYPE Nº 7 : 11	TYPE Nº 14 : 22

worden verklaard, indien wij van een „hemelsche" *loemboeng* mogen uitgaan.

B.

Op de Oost-Javaansche reliefs komen afbeeldingen voor van gebouwen, die gedeeltelijk afsluitbaar zijn door middel van *gordijnen*. Deze gebouwen behooren tot verschillende typen, waarvan enkele in dit boek reeds behandeld werden, terwijl andere met reeds besproken modellen kunnen worden vergeleken. Indien wij de nu te bespreken huisjes in het voorgaande genoemd hadden, zou niet duidelijk gebleken zijn *waarom* de beeldhouwer in bepaalde gevallen gordijnen afbeeldt, in andere niet. De gebouwen met gordijnen, voorgesteld op onze reliefs, laten nog andere interessante bouwkundige onderdeelen zien, men vindt ze op onze Plaat X. Deze Plaat vertoont echter ook gedeelten van huisjes zonder gordijnen, toch werden die fragmenten afgebeeld, omdat zekere details dezer huisjes weer te vergelijken zijn met die van de overige bouwsels op genoemde Plaat X. Eerst zullen wij trachten om vast te stellen, waarom de gordijnen te zien zijn (I). Daarna zullen de bijzondere onderdeelen nog apart worden besproken (II).

I.

Djawi.

Het gebouw No. 3 op Plaat X, vindt men op f. O. D. 1854. Zooals men ziet, is het door den beeldhouwer slechts gedeeltelijk afgebeeld. Volgens het relief, dat onverklaard is, staat het op een ommuurd huiserf. Bedoeld relief bevindt zich bij een hoek van den tempel. Direct daarop volgt, slechts gescheiden door een pilaster, gebouw No. 2 op Plaat X [1]). Deze twee gedeeltelijk afgebeelde huisjes lijken wel wat op elkaar. No. 2 van deze Plaat staat op een dergelijk huiserf, waarbij veel ongeveer gelijk wordt voorgesteld: huispoortje, éénstijlige *bale* aan één zijde van de poort. Toch moet men niet denken dat No. 2 een *voortzetting* is van No. 3 of andersom. Wel is blijkbaar *hetzelfde* huis bedoeld in beide gevallen, slechts twee keer met variaties uitgebeeld, omdat wij met twee episodes uit het verhaal te doen

[1]) Parmentier heeft het huiserf bij No. 2 afgebeeld in B. E. F. E. O. VII, Planche IV, 94. Het huis noemt hij een „maison" (o.c. p. 58), terwijl hij enkele details in de constructie bespreekt in samenhang mer dergelijke onderdeelen bij andere bouwsels op de Javaansche reliefs. Straks (onder II) hierover nader.

hebben en wel met twee *direct op elkaar volgende* episodes, althans op het relief. Bij No. 3 staat op het erf in de buurt van de trap een man, die met één hand naar het huis wijst, met de andere een jonge vrouw naar genoemd huis leidt. In No. 2 zit een man op den houten vloer en heeft iets op zijn schoot. Dat iets is *nu* wel verweerd, maar toch is nog te zien, dat het een vrouw moet voorstellen. De man raakt met de linkerhand de borst van de vrouw, deze laatste heeft haar rechterhand om het eenigszins naar voren gebogen hoofd geslagen, terwijl de linkerhand langs het lichaam neerhangt. Wij hebben hier blijkbaar te doen met een scène in een slaapkamer of op een bank van een huis, een scène, die man en vrouw in omhelzing weergeeft, zooals wel meer op de Oost-Javaansche reliefs is afgebeeld, hetgeen onder zal blijken.

Men ziet bij No. 3 een golvende draperie langs den dakrand, achter deze draperie vinden wij twee plooien van een neerhangend gordijn.

Tigawangi.

In dit Hoofdstuk hebben wij, bij **A** onder type No. 3, Tigawangi, er reeds op gewezen, dat op het erf van de kluizenarij van Tambrapetra behalve het huis van den kluizenaar zelf nog andere gebouwen voorkomen, o.a. het vertrek, dat tot slaapplaats dient voor het jonggetrouwde paar Sudamala - Ni Padapa. Dit vertrek ziet men als No. 4 op onze Plaat X. Van Stein Callenfels heeft bij zijn reliefverklaring gewezen op het feit, dat wij hier een illustratie hebben van Sudamala, Zang IV, 66[1]) In deze passage staat o.a. dat Sahadewa „aan het rusten was met raden Padapa"[2]). Laten wij even nagaan waar dat rusten plaats heeft; eenige passages uit het gedicht volgen hier in de vertaling van Van Stein Callenfels. Z. IV; „26. Tambrapetra sprak rustig: Putut wordt gelast met spoed in gereedheid te brengen het bruidsbed in het westelijk slaapvertrek, het huis van ni Soka en ni Padapa (of: het slaapvertrek westelijk van het huis van .... enz.). 27. Reeds was het gedrapeerd. Ki Putut deelde het eerbiedig mede aan den Grootgoede. Reeds is het geheel gedrapeerd, aldus was de mededeeling van pu Putut. 28. De wijze sprak bedaard: Wel Sudamala, begeleid je jongere zusters nu en ga naar de slaapplaats om daar bruiloft te houden. 29. Raden Sudamala sprak: Vraag verlof je te verwijderen, kinderen van hem. Dadelijk werd hij geleid met ken

[1]) Zie Sudamala, p. 128, noot 2.
[2]) Sudamala, p. 102, vertaling door V. St. C.

Soka en ken Padapa naar het westelijk vertrek"[1]). Over ons gebouw op het relief schrijft genoemde geleerde (o.c. p. 128) o.a.: „Het eerste tafereel van de reliefreeks aan de Oostzijde van den tempel (plaat 10) vertoont ons dan een met draperieën behangen vertrek, waarin een man gezeten is, die een vrouw liefkoost.... Het is duidelijk, dat hier Sudamala met zijn bruid Padapa is afgebeeld in de bruidskamer.... Typisch is het paar vogels, dat op het dak zit te trekkebekken". Voor de beschrijving van het erf waarop dit gebouw staat, verwijzen wij kortheidshalve naar Sudamala, p. 128—129. Voorloopig merken wij op, dat het minnekoozend paar ongeveer op dezelfde wijze is afgebeeld als in het geval van Djawi. Langs den dakrand ziet men weer een golvende draperie en daarachter hangen links en rechts plooien van een gordijn.

Panataran.

Plaat X, 5 is volgens Van Stein Callenfels het *slaapvertrek* van Satyawan en zijn vrouw ni Suwistri in de „kraton Puspa tan alum van vorst Yayati in het land Kĕrtamala"[2]). Dit slaapvertrek beschrijft hij als volgt: „Op de volgende foto (plaat 22) zien wij eerst een huisje, waarin een man en een vrouw gezeten zijn. De man omvat met zijn linkerarm het middel der vrouw en streelt met de linkerhand haar borst. De vrouw zit er bij in een houding, met de linkerhand aan heur haartooi gehouden, die wij dikwijls aan tempels aantreffen bij de uitbeelding van een verliefde scène en die dus wel schaamte hetzij verliefdheid zal uitdrukken". Voor den derden keer dus een „verliefde scène", voor den derden keer plooien van een gordijn, ditmaal zonder golvende draperie aan het dak.

Het gebouw No. 7 op Plaat X wordt door Van Stein Callenfels opgevat als het *vrouwenverblijf* van genoemde ni Suwistri[3]). Deze auteur heeft het in zijn reliefbeschrijving over „ni Suwistri in het

---

[1]) Tekst (o.c. p. 21): „26 tambapetra lon ujarre sira hadandanan, papajangan mangka salu kulon, humahe ki soka padapa, haglis hayo hasuwe. 27. Sampun hapapajang mangke, matur sira hanĕmbah, si putut ring sang mahadibya mangko, sampun denira hamamajang, sāturre pun putut mangke. 28. Sang rĕsi halon ujarre, lah kaki sudamala, hiringana harinira mangko, maraha sireng pagulingan, hapanggiha sira sore. 29. Raden sudamala linghe, hamit siranakingwang, saksana hiringakĕn mangko, kalawan ken soka padapa, maring salu kilyan mangke."

[2]) Sudamala, p. 147 (bij inhoudsopgave van de Sang Satyawan, een geschiedenis, die volgens V. St. C. is uitgebeeld aan de Oostzijde van het pĕnḍapa-terras te Panataran). Vgl. f. Van Kinsbergen 310 links; Sudamala, pl. 22.

[3]) Vgl. Sudamala, p. 141, 147, pl. 21 links; en f. Van Kinsbergen 309 links.

vrouwenverblijf zittend....". Uit deze beschrijving moet men niet opmaken, dat het jonge meisje *in* het gebouwtje zit, zij heeft n.l. plaats genomen op een soort steenen zetel vóór of naast ons huisje — waarmee wij niet willen zeggen, dat het *geheel* geen vrouwenverblijf moet voorstellen. Hoe moet de beeldhouwer dit direct aangeven? Men zie slechts op welke wijze hier gordijnplooien neerhangen, boven bevestigd achter een nog flauw zichtbare draperie langs den dakrand.

Nu moet hier direct bij gezegd worden wat Van Stein Callenfels ten opzichte van de Sang Satyawan zelf heeft opgemerkt, dat „er voldoende punten van overeenkomst [zijn] om aan te nemen, dat aan het pĕṇḍapaterras van Panataran de Sang Satyawan is afgebeeld, terwijl er ook voldoende punten van verschil zijn om te besluiten, dat het in geen geval de ons bekende tekst is, die door de beeldhouwers is gebruikt". Hoe het ook zij, als vast punt hebben wij in elk geval, dat in No. 5 van Plaat X een „verliefde scène" is uitgebeeld en dat in de buurt van No. 7 vrouwen te zien zijn.

Thans gaan wij over tot die reliefs van het pĕṇḍapa-terras waarvoor nog geen reliefverklaring werd voorgesteld, doch waarbij weer gebouwen met gordijnen voorkomen. Eén dezer gebouwen vindt men afgebeeld op f. V. K. 318, f. O. D. 2991—2990, en op onze Plaat X, 6. Wij kunnen hierbij voorloopig kort zijn: men ziet weer plooien van een gordijn, op den houten vloer een rolkussen en.... een minnekoozend paar.

Plaat X, 8 — f. V. K. 316, f. O. D. 2994 — geeft nog een gebouwtje op een onverklaard pĕṇḍapa-terras relief. Links vinden wij nog net één of twee plooien van een gordijn — het is daar geen houten stijl, want wij zien hoe het ondereinde van wat *wel* een houten stijl moet voorstellen *omsloten* wordt door het vloerraam, terwijl de gordijnplooien den zijkant van genoemd vloerraam gedeeltelijk *bedekken*, d.w.z. daarvóór hangen. Zooals uit de reliefbeschrijving van Brandes (O. R. 1908, p. 129 boven) reeds blijkt, zit op den houten vloer — dus dáár waar ook het gordijn te zien is — een jonge vrouw, als het ware in treurende houding. Vóór het „kamertje" vindt men op den onderbouw een tweetal personen, die in gesprek zijn met een jongen man.

Misschien kan in dit verband nog gewezen worden op een gedeeltelijk afgebeeld gebouw in de buurt van het laatstbesprokene. Dit gebouw vindt men op onze Plaat niet, aangezien wij ten opzichte van de aanwezigheid van gordijnplooien in het onzekere verkeeren. Zie f. V. K. 316 (geheel links), f. O. D. 2995 (rechts).

Te Panataran komen, op de reliefs van den hoofdtempel, nog eenige bouwsels voor, waarbij gordijnen een rol spelen. Met gordijnen bedoelen wij niet de golvende draperie aan den dakrand, want zooiets komt te Panataran en op reliefs van andere tempels wel meer voor, hetgeen uit vorige hoofdstukken reeds gebleken kan zijn. No. 9[1]) van onze Plaat X vindt men in een Kṛṣṇāyaṇa-scène van het tweede terras op genoemden hoofdtempel. Het geheele desbetreffende reliefpaneel is, zooals Van Stein Callenfels in zijn laatste artikel over deze serie heeft aangetoond (T. B. G. LXIV, 1924, p. 196—206), een illustratie van één zin uit den gevolgden tekst. Gerekend van den beschouwer ziet men rechts op dat paneel de gewelddadige roof van de vrouwen en van de schatten uit de *Yawanarājya* door de *Yadu*'s. Het voornaamste wat weggenomen wordt, dat zijn de *strīratna*, zij worden althans het eerst genoemd in de slotstrofe van Zang II, waarvan bovengenoemde geleerde o.c. p. 198 een transscriptie geeft. Is het, na wat wij in het voorgaande gezien hebben, *toevallig* dat op het ommuurde paleiserf een gebouw met gordijnen voorkomt? Wij gelooven van niet. Naar onze bescheiden meening heeft de beeldhouwer op deze wijze nog eens *geaccentueerd*, dat hier „pronkjuweelen van vrouwen" worden weggevoerd, m.a.w. het is niet onmogelijk dat met dit gebouw een gedeelte van het *vrouwenverblijf* bedoeld is.

Ten slotte is er aan den hoofdtempel nog dat fraaie relief uit de Rāmāyaṇa-reeks, waarop wordt voorgesteld hoe Hanūmān een gebouw in het paleis van Rāwaṇa in brand steekt. Dit gebouw vindt men op onze Plaat X, 10[2]). Hoewel wij straks ook dit gebouw nader zullen bekijken, moet hier voor ons doel het volgende opgemerkt worden. Zooals wij in dit boek reeds eenige keeren hebben gereleveerd, is uit Stutterheim's onderzoek over deze reliefs gebleken, dat in vele gevallen passages uit de Rāmāyaṇa-*kakawin* deze Rāmāyaṇatafereelen van Panataran nader kunnen verklaren, daarbij althans vergeleken mogen worden. De episode van het in brand gestoken paleis vindt men in Sarga XI, voor ons doel kan speciaal XI, 1—2 worden onderzocht. Onder verwijzing naar den door Kern uitgegeven tekst en met gebruikmaking van de vertaling dezer Sarga door Juyn-

[1]) Foto V. K. 270 (afgebeeld in O. R. 1908, pl. 106, No. 6; vgl. Knebel, o.c. p. 80 bij 6de paneel).

[2]) Zie f. V. K. 284 (rechts), f. O. C. 602; laatstgenoemde foto werd gereproduceerd: in de bekende Singasari Monografie, pl. 13* (No. 52, beschrijving van Brandes op p. 24*—25* o.c.), in Stutterheim's Rāma-Legenden enz., pl. 169 (beschrijving in den tekst, p. 187, zie daarbij noot 672), in Kats, Het Rāmāyana op Javaansche tempel reliefs, pl. 52.

boll (B. K. I., 81, afl. 11, 1925), moge hier worden medegedeeld, dat in XI, 1 Hanūmān *begint* met het verbranden van de „*huizen daar in het vrouwenvertrek*[1]), onvergelijkelijk van schoonheid en pracht". „Zij werden alle verbrijzeld en verpletterd en evenzoo de *pēṇḍāpā*'s[2]), omdat al hunne pilaren[3]) tegelijk in brand gestoken werden, nam het vuur hoe langer hoe meer toe". Het begin van XI, 2 luidt, weer in de vertaling van Juynboll: „Tripura's burcht vlamde, in brand gestoken, te vergelijken met het gouden huis van god Īçwara, dat smolt. Verwoest en vernield werden de groote pilaren van edelgesteenten en diamanten, zoo hard als donderbeitels"[4]).

Het eerste huis, dat in brand staat op het relief, ziet men op onze Plaat X, 11; in een direct volgend paneel vinden wij No. 10 van genoemde Plaat. Nu gaat het natuurlijk niet aan om te zeggen: dit is de antaḥpura en dat is de maṇḍapa, immers men heeft er op gewezen, dat wij deze tafereelen tezamen moeten nemen. Waar nu bij het huis met gordijnen (Pl. X, 10) en ook bij dat zonder gordijnen veel vrouwen afgebeeld werden, waar ook in een tekstgedeelte, waarvan een versie gevolgd kan zijn, gesproken wordt over het feit, dat de aap *begint* met het verbranden der *vrouwen*verblijven, lijkt het niet al te gevaarlijk om aan te nemen, dat ook hier — evenals bij Pl. X, 9 het geval kan zijn — de gordijnen voorkomen a.h.w. om het verband met kraton-vrouwen te accentueeren.

Conclusie bij I.

In vorige hoofdstukken hebben wij reeds eenige slaapverblijven behandeld, daarbij zagen wij geen gordijnen. Dit wil niet zeggen, dat in den tijd van vervaardiging der reliefs, waarop die slaapverblijven voorkomen, gordijnen in de werkelijkheid bij slaapkamertjes niet voorkwamen. Misschien moet men het zóó opvatten, dat de beeldhouwers in die gevallen geen speciale reden hadden om ze *af te beelden*, terwijl die reden blijkbaar wel aanwezig is wanneer het een slaapvertrek met *minnekoozend* paar, een *bruids*vertrek (of *bruidsbed*) dan wel een *vrouwenverblijf in een kraton* geldt. Dit is wellicht te positief gezegd, maar toch kan er een grond van waarheid in schuilen. Immers, ook in de Oud-Javaansche literatuur komen bij beschrijvingen van soortgelijke gevallen wel eens speciaal vermeldingen van gordijnen voor.

[1]) Tekst: tang umah ngkā ring antaḥpura.
[2]) Tekst: maṇḍapa.
[3]) Tekst: saka.
[4]) Tekst: saka agōng maṇik bajra bajropamanyān makas.

Zoo bijvoorbeeld in Rāmāyaṇa-kakawin, Sarga XX, 79: er wordt daar gesproken over Indrajit, die een overwinning heeft behaald, door Rāwaṇa wordt beloond, terwijl het leger zich aan een soort overwinningsroes overgeeft. Zij (de soldaten) krijgen alles wat hun hart maar begeert, er wordt daarbij dan o.a. gezegd, dat aanwezig zijn: „gouden kiosken, gordijnen en ophanghaken, bekleede bedden, voortreffelijke maagden en Apsarasen, schoon en teeder en allen bedreven in het minnespel" [1]). Wanneer in het Oud-Javaansche Wirāṭaparwwa (editie Juynboll, 1912, p. 28) gesproken wordt over Kīcaka, die Draupadī voor zich wil winnen, spreekt hij tot haar o.a. als volgt: Nāhan kahananya, samīpa nikang tilam, jinamaṇikā, ngke tebu nghulun rowanganta. Nihan tang sarwwabhakṣyapāna bhuktinta [2]). Volgens de Smaradahana, is in het kraton-terrein van den Liefde-god Kāma o.a. een slaapverblijf, waarvan de stoffeering mede bestaat uit een gordijn — een gordijn, dat natuurlijk uit eenigszins fantastisch materiaal is vervaardigd, maar op de aanwezigheid waarvan toch speciaal de aandacht wordt gevestigd [3]). Dit zijn gevallen, die gemakkelijk door andere kunnen worden vermeerderd. Wij willen er slechts mee aangeven, dat het *afbeelden* van gordijnen in bepaalde gevallen evenzeer op een *traditie* kan berusten als het *vermelden* ervan in de teksten, waarschijnlijk gaat die traditie uiteindelijk terug op Voor-Indië. Wij hebben reeds gezien, dat het bruidsvertrek van Tigawangi volgens den gevolgden Sudamala-tekst speciaal voor het huwelijk van den goddelijken held en het kluizenaarsmeisje wordt verfraaid, het is dus heel goed mogelijk, dat dáárdoor b.v. de onderbouw speciaal bewerkt is en het trapje versierd werd. De vraag is nu: wat hebben wij eigenlijk aan onze reliefvoorstellingen op Plaat X? Kunnen wij er uit leeren hoe een slaapvertrek, een bruidsvertrek of een haremverblijf er op Oud-Java *precies* uitzag, òf moeten wij tegenover elk geval critisch staan en rekening houden met de mogelijkheid, dat een passage in een tekst of een traditie in de uitbeelding van invloed is geweest bij de weergave van bepaalde details? Hoe moeten wij bijvoorbeeld die kleine *bale*'s met gordijnen te Panataran (X, 5—7) opvatten? Heeft de beeldhouwer hier *bale*'s met gordijnen

---

[1]) Vertaling van Juynboll in B. K. I. 88, 1931, p. 460. Voor: „gordijnen", staat in den tekst *jamanika*, een woord, dat afgeleid is van het Sanskriet: *yavanikā*.

[2]) Transcriptie volgens Juynboll's tekstuitgave.

[3]) Uitgave door Poerbatjaraka, Bibliotheca Javanica, 3, 1931, Z. II, 9. Voor „gordijn" staat weer: *jamānika*. Dit woord is natuurlijk niet het eenige, dat in het Oud-Javaansch gordijn kan beteekenen.

bedoeld, of heeft hij slaapkamertjes en bedden *het uiterlijk gegeven* van aparte gebouwtjes en de gordijnen aan die gebouwtjes „geplakt", in dit laatste geval alléén omdat slaapkamertjes en bedden gordijnen hebben en dus de aanwezigheid van gordijnen bij aparte gebouwtjes direct zou doen denken aan bedden of slaapkamers?

Maclaine Pont heeft deze huisjes met gordijnen, door ons op Plaat X afgebeeld, waarschijnlijk op het oog gehad, wanneer hij — over Oost-Javaansche reliefs sprekend — in Djawa IV, p. 170 opmerkt: „Meermalen ziet men op deze reliefs dan ook paviljoens afgebeeld, die blijkbaar tot de vrouwenverblijven behooren, en die toch slechts door gordijnen afsluitbaar zijn geweest". Verder schrijft hij o.a. (Djawa IV, p. 167): „De gewoonte om de woningen alleen door gordijnen, kerees, of kleppen afsluitbaar te maken, is blijkens de tempelreliefs ook in later tijd algemeen in zwang geweest. Volgens oud-Hollandsche reisverhalen en door mij verkregen inlichtingen was zij zulks nog tot voor zeer korten tijd. Persoonlijk zag ik alleen in Wiranaja bij Poerbalingga (Banjoemas) een woning, waarvan drie zijden geheel open waren, en slechts door kleppen geheel afsluitbaar".

Onder verwijzing naar Maclaine Pont's interessante artikelen, mogen wij hier nog even iets aanhalen uit die oud-Hollandsche reisverhalen, waarnaar door hem verwezen wordt. Reeds in 1898 heeft Rouffaer van deze berichten gebruik gemaakt in een artikel over „Beeldende Kunst in Nederlandsch-Indië"[1]). In 1596 wordt door de eerste Nederlanders, die in Bantĕn komen, ten opzichte van den huizenbouw o.a. opgemerkt: „Hare huysen zijn ghebout op 4. 8. oft 10. pileren van hout, fraey gesneden, zijnde boven met Palmbladeren ghedeckt, ende onder heel open om de coelte te ghenieten: want het daer nimmermeer coudt en is, doch hebben wel gardynen, daer mede zijt des nachts rondtsom toe schuyven...."[2]) Rouffaer verwijst ook naar een passage in de „Tweede Schipvaerd" uit 1599, over den „Coninck" van Toeban, „wiens slaep-kamer mede al open was (gheluck meest alle de huysen op Java sijn / om de koelte wille / en wordan met gordijnen toegeschoven / als haer belieft"[3]). In de Eerste Schipvaert (bovengenoemde uitgave, p. 115) wordt ook over een

[1]) Met de posthume publicatie van dit artikel in Bijdragen 98, 1932, heeft het Koninklijk Instituut een goede daad verricht.

[2]) Zóó in: Werken Linschoten-Vereeniging VII, De Eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595—1597, I, p. 108. In Rouffaer's artikel, o.c. p. 340 (beneden), 347 (beneden), met kleine wijzigingen naar gedeeltelijk anderen tekst.

[3]) Rouffaer's artikel, p. 348.

bruiloft te Bantĕn gesproken, waarbij o.a. staat: „worden de Bruydegom met de Bruijdt te samen onder een dak gheleyt, daer rondtom gordijnen hangen, ...".

Wie de tegenwoordige huwelijksgebruiken van Java kent, zal het met ons eens zijn, dat, moge ook het *afbeelden* van gordijnen speciaal in de boven beschreven gevallen op de reliefs plaats hebben en in andere gevallen nagelaten zijn, het *voorkomen* van gordijnen op oud-Java niet ontkend kan worden. Wat de aanwezigheid van deze gordijnen bij „verliefde scène's" aangaat, dáár heeft de beeldhouwer niet gefantaseerd, dat hoorde er bij.

II.

Djawi.

Pl. X, 2. Op een onderbouw met twee paneelen, elk aan één kant van een trapje, staat een huis met een (op het relief glad gelaten) schilddak. Dit dak rust, voorzoover het werd afgebeeld, volgens het relief eensdeels op een zeer fraai bewerkten stijl, andersdeels blijkbaar op de hoekstijlen van een gesloten kamertje, waarvan de vloer rust op neuten. Deze vloer schijnt a.h.w. over te gaan in een soort *ambèn* op neuten. Men lette op het merkwaardige perspectief van het dak ten opzichte van dat der overige onderdeelen. De houten stijl is misschien het meest interessante detail van dit reliefgebouw. Parmentier heeft, zooals onder I reeds werd opgemerkt, ons huis een „maison" genoemd, hij sprak daarbij in samenhang met andere reliefgebouwen o.a. als volgt: „bien plus souvent la toiture est supportée par des poteaux libres sculptés". In zijn teekening (Planche IV, 94) zijn onder het kamertje en onder den vloer geen neuten geplaatst — dat is op het relief ook niet zoo duidelijk te zien. De versiering van dezen stijl is *gedeeltelijk* — bijv. aan den onderkant — eenigszins te vergelijken met dergelijke *ukiran*'s aan Balineesche stijlen en met die bij *sommige* stijlen van *bepaalde* kraton-gebouwen uit de Vorstenlanden. Het is best mogelijk, dat er in een gevolgden tekst bij de op het relief afgebeelde episode iets gestaan heeft over een versiering van het gebouw. Naar aanleiding van zoo'n passage zou hier de stijl nog eens extra mooi uitgebeeld *kunnen* zijn. Een reliefverklaring zal dat moeten uitmaken. No. 3 op Plaat X laat twee naast elkaar geplaatste banken zien, over beide is een kleed gespreid, op dat kleed rust nog een soort matras. Wat zich volgens den beeldhouwer vóór de banken bevonden heeft, weet schrijver dezes niet

Op het relief wordt dat stuk voor een gedeelte aan het oog ontrtokken door een persoon, anderdeels is het onduidelijk door verweering. Misschien is ook hier een kamertje bedoeld. Deze twee gebouwen zijn wel schematisch afgebeeld, maar toch berust hun vorm in het algemeen niet op fantasie, geheel afgezien van de vraag wat er mee bedoeld is volgens het uitgebeelde verhaal.

Tigawangi.

Het bouwsel van Plaat X, 4 is dus het bruidsvertrek en tegelijk het bruidsbed van een goddelijken held en van een kluizenaarsmeisje. Volgens den tekst zou dat huwelijksvertrek geplaatst zijn in het huis van genoemd meisje op het erf van een kluizenarij. De gevolgde passage uit den tekst is voor den beeldhouwer een aanleiding geweest om den onderbouw en de trapvleugels zeer fraai af te beelden. Zóó als dat op het relief te zien is, heeft een bruidsvertrek op een Oost-Javaansche kluizenarij er natuurlijk niet uitgezien, hoewel deze laatste onderdeelen natuurlijk wat hun vorm betreft niet op fantasie berusten. Men vergelijke dezen onderbouw met dien van No. 1 op Plaat X. Dit laatste huisje hebben wij nog niet genoemd, doch elders wel besproken, daarbij tot de conclusie komend, dat het Arjuna's bruidskamer in Indra's hemel zou kunnen voorstellen. Zooals men ziet is het gebouwtje gedeeltelijk gebroken. Of datgene wat rechts boven den onderbouw nog te vinden is een gedeelte van een *gordijn* moet voorstellen, durven wij niet uitmaken. Misschien zijn planken bedoeld, hoewel de krullijn onder die „planken" toch eerder in de richting van een gordijn zou wijzen. Dit is dus een onzeker geval, althans ten opzichte van de gordijnen. Zijn deze laatste hier bedoeld, dan komen zij op de reliefs van Djago speciaal bij een bruidsvertrek voor. Op het dak van dit laatste huisje ziet men op het relief twee vogels trekkebekken, hetgeen precies zoo voorkomt bij ons bruidsvertrek van Tigawangi zooals Van Stein Callenfels reeds opmerkte. Zoo'n detail zou mede kunnen bewijzen, dat wij te Djago inderdaad in No. 1 op Pl. X Arjuna's bruidsvertrek moeten zien.

Nu komen wij nog even terug op ons gebouw van Tigawangi. Waardoor wordt het dak aan den rechterkant gedragen? Is wat wij daar zien bedoeld als een gedeeltelijk zichtbare *houten* stijl? Of werd een steenen muurgedeelte weergegeven? In het midden dezer ondersteuning van het dak zien wij een soort kruikvormig gedeelte — althans voor zoover een en ander werd uitgebeeld — met boven en onder uitspringende lijntjes, die weer overgaan in gladde boven-, en

onderstukken. Het onderstuk wordt gedeeltelijk aan het oog onttrokken door Padapa, die op den vloer zit. Gerekend van den beschouwer hangt links, naast het gordijn, een lampvormig voorwerp. Dit laatste hebben wij — evenals de personen en de vogels — niet weergegeven op onze Plaat.

Panataran.

Over de gebouwtjes op Plaat X, 5—8 — deze komen voor als illustraties van het pĕṇḍapa-terras, zooals onder I reeds is gebleken — kunnen wij kort zijn. Zij zijn schematisch voorgestelde, rechthoekige, vierstijlige (5—7) of zestijlige (8) *bale*'s. Of bij 5 en 7 de zijkant en de achterkant gesloten bedoeld is, blijft onzeker; 6 heeft rechts in elk geval een gesloten zijkant, bij 6 ziet men ook een rolkussen op den vloer, of liever op een mat, die over den vloer ligt. Uit de oud-Hollandsche berichten bovengenoemd hebben wij geleerd, dat dit type voorzien van gordijnen niet op fantasie van den beeldhouwer behoeft te berusten, d.w.z. het type op zich zelf. Immers, wij moeten ons niet voorstellen, dat zulk een gebouwtje tot bruidsvertrek diende in een groot kraton-terrein. Het is ook mogelijk, dat de beeldhouwer eigenlijk een kamertje had willen weergeven in een grooter huis, maar tenslotte zijn toevlucht heeft genomen tot het open *bale*-type, omdat anders de figuren en de gordijnen niet zichtbaar zouden kunnen zijn.

Iets geheel anders treffen wij aan bij de voorstellingen van gebouwen met gordijnen op de reliefs van den hoofdtempel. Over het verschil in stijl tusschen de reliefs van het pĕṇḍapa-terras en die van den hoofdtempel is vooral door Van Stein Callenfels in zijn Sudamala-uitgave gewezen. Hebben wij gelijk met onze opvattingen onder I, dan zouden No. 9—10 op Plaat X speciaal gestoffeerd zijn met gordijnen, omdat zoodoende het verband met haremverblijven direct opgemerkt zou kunnen worden door den tijdgenoot van den beeldhouwer. Ondanks de verschillen, behooren 9—10 tot het zelfde type, waarschijnlijk zijn zij bedoeld als groote *maṇḍapa*'s onder het dak waarvan banken zijn geplaatst, met daaroverheen kleeden, waarvan de zijkanten over de banken heen hangen. Bij 9 zien wij onder de bank geen neuten, zij zijn er wel bedoeld, bij 10 is één neut zichtbaar. De merkwaardigste details blijven in beide gevallen de stijlen. Een soort zware recalcitrante spiraal bij die van No. 9, terwijl No. 10 iets laat zien, dat wij in dezen vorm op de reliefs nog niet tegenkwamen. Boven (bij I) werd reeds verwezen naar een passage uit een Rāmā-

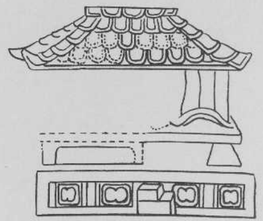
yaṇa-kakawin tekst, naar aanleiding waarvan misschien hier juist zoo'n speciale aandacht besteed is aan de stijlen. Toch moet men niet meenen, dat deze vorm op fantasie berust. Hoewel wij straks daarop terug komen, moge in dit verband n.l. gewezen worden op No. 12 op Plaat X, waar dergelijke vormen weer voorkomen, en dan niet speciaal naar aanleiding van genoemden Rāmāyaṇa-tekst, waaruit zou kunnen blijken, dat deze bewerking van stijlen wel degelijk op oud-Java voorkwam.

Gedraaide stijlen zijn wij in vorige hoofdstukken reeds tegengekomen, zij eindigden dáár meestal in een potvormig gedeelte, dat weer op een vloer rusttte, terwijl onder dien vloer dan weer neuten te zien waren, waarmede de stijlen wellicht verbonden gedacht waren. De stijlen van ons huis op dit Rāmāyaṇa-relief hebben echter nog eenige speciale details waarop de aandacht gevestigd moet worden. Ten eerste is het potvormig gedeelte hier als het ware een kruik zonder tuit. Het gedeelte boven de „kruik" wordt naar boven toe dikker, het stuk onder de kruik vertoont deze eigenaardigheid in tegenovergestelde richting. Dat stuk onder de kruik bestond in de vorige gevallen slechts uit één of twee geledingen; hier zien wij dit gedeelte echter overgaan in een neut. De geledingen van de stijlen zelf zijn niet in elk afzonderlijk geval op precies gelijke wijze weergegeven, hetgeen ook geldt voor de „kruiken". Men lette op het feit, dat bij 9—10 — in tegenstelling met 3—8 — de stijlen vóór de gordijnen staan. Gerekend van den beschouwer, vinden wij bij 10 aan den linkerkant een opengeschoven stuk van een gordijn, waarbij natuurlijk geen plooien te zien zijn [1]).

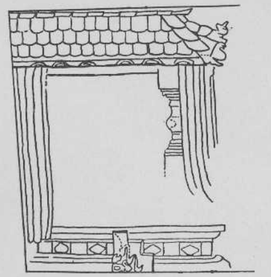
De stijlen van No. 11 op Plaat X behooren ook tot een in brand staand huis van Rāwaṇa's kraton. Evenals dat gedeeltelijk bij No. 10 het geval is, worden hier de meeste pannen aan het oog onttrokken door „trillende vuurtongen". Genoemde stijlen zijn gelijk te stellen

---

[1]) Brandes (zie p. 197, noot 2) heeft dit gebouw reeds uitvoerig beschreven: „Die *bale* van 52 is het bezien zeer waard. Op een estrade dragen versierde pijlers het dak; daarbinnen bevindt zich op neuten een tusschenvloer; achter op dit plankier liggen kussens en het heeft er veel van alsof van den zolder vóór dit plankier en achter de versierde pijlers aan weerskanten van de *bale* opengeschoven gordijnen hangen, wat doet veronderstellen, dat men hier te doen heeft met een slaap-salet. Vóór de sponde, binnen de pilaren, staat rechts een groote *tĕmpajan* met een zware ronde afdekking, zooals men ze van de Tjandi Toempang reeds kent; zie toch de foto's 111 en 112 van Monographie I". De „kussens" en het groote vat komen op onze teekening niet voor. Uit de beschrijving van Brandes ziet men weer hoe nauwgezet hij zijn taak van reliefbeschrijving opvatte.

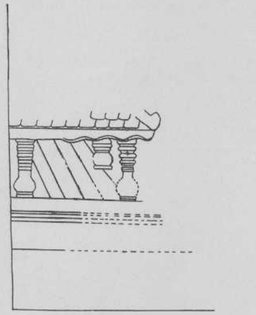
1
DJAGO

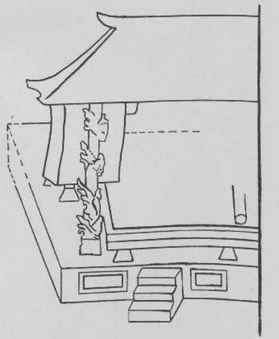
4
TIGAWANGI

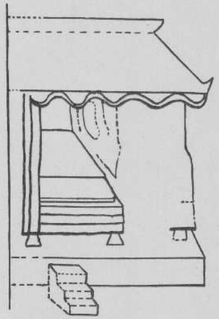
9
PANATARAN

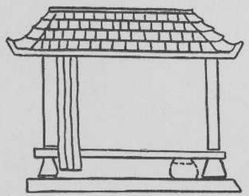
11
PANATARAN

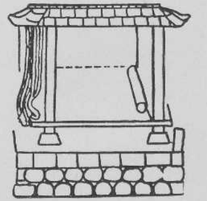
2
DJAWI

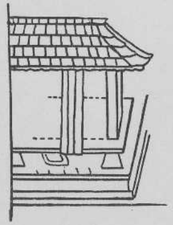
3
DJAWI

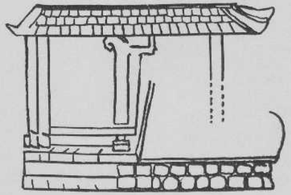
5
PANATARAN

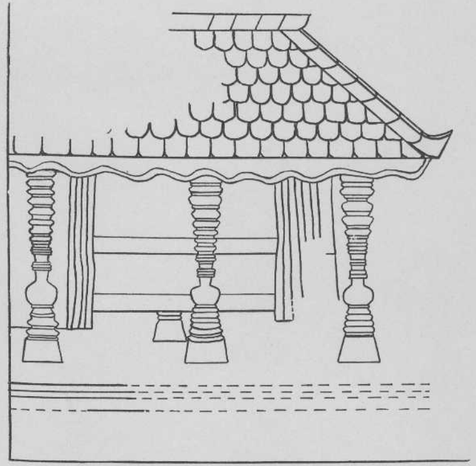
6
PANATARAN

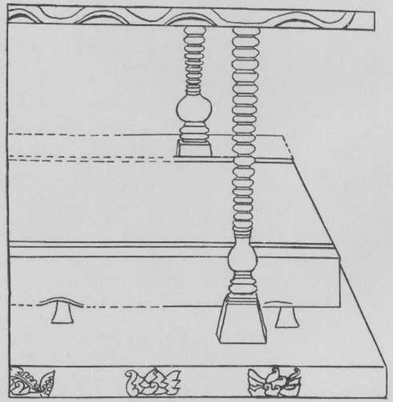
7
PANATARAN

8
PANATARAN

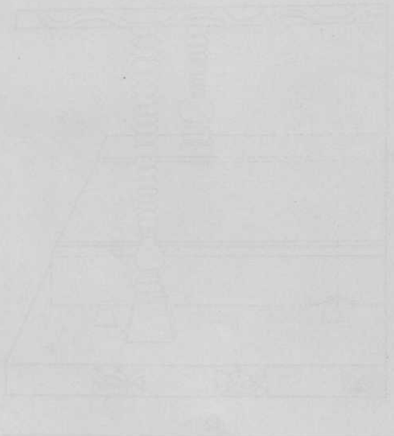

10
PANATARAN

12
KEDATON

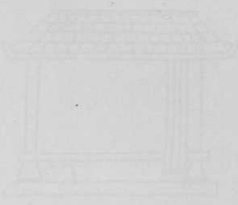

aan die van No. 10, met deze restrictie, dat het potvormig gedeelte nu rust op een klein voetstukje, hetwelk weer geplaatst is op een houten vloer met ingeschoten planken. Waarschijnlijk is het de bedoeling van den beeldhouwer geweest, dat onder den vloer nog neuten stonden, deze laatste zijn op het oogenblik onzichtbaar — of misschien ook nooit afgebeeld, omdat vóór deze hypothetische neuten en vóór den onderbouw waarop zij zouden moeten staan vele figuren geplaatst zijn. Over dit bouwsel hoeft in dit verband niet verder gesproken te worden, wij hebben het afgebeeld ter wille van de stijlen en de golvende draperie aan den dakrand [1]).

Tenslotte komen wij tot No. 12 op Plaat X (f. O. D. 3420). Op dit relief zijn geen gordijnen te zien, maar toch kan ons bouwsel in een zelfde serie als No. 10 behandeld worden omdat het feitelijk tot het zelfde type behoort.... en in vele opzichten zeer daaraan doet denken. Of wij maken een groote fout en zien dit huisje aan voor wat het niet moet voorstellen! Knebel (O. R. 1904, p. 116, No. 25) spreekt n.l. over „een troonhemel met gedraaide stijlen". Waarschijnlijk is hij tot dezen term: „troonhemel" gekomen wegens het feit, dat wij eigenlijk geen dak zien, slechts een zijaanzicht van een platte bedekking. Toch is dit waarschijnlijk een onjuiste opvatting. Weliswaar zien wij niet een eigenlijk dak, maar wel de draperie aan den dakrand, terwijl de mogelijkheid bestaat, dat voor het *afbeelden* van het dak geen plaats was, wilde de beeldhouwer ten minste de figuren niet onduidelijk of te klein laten worden in verhouding tot andere figuren uit deze reeks, welke steeds een groot gedeelte van het relief innemen. Verder zou men kunnen zeggen, voor een afdak (*tratag*) zijn de stijlen feitelijk *te zwaar* uitgebeeld. Bovendien, wordt zoo'n groote bank wel eens onder een tratag geplaatst? Deze bank noemt Knebel een *dampar*. Hij is de eerste geweest, die op de gedraaide stijlen gewezen heeft. Op zich zelf zou het niet onmogelijk zijn, dat ook hier gordijnen *bedoeld* waren, want op de *dampar* zitten een man en een vrouw [2]) in dezelfde houding, die vaak bij „verliefde

[1]) Brandes, Singasari-Monografie, pl. 13* (51, beschrijving op p. 24*: „een groote, diepe *bale* (*pĕṇḍāpā*) met gebeeldhouwde pijlers,..."); Stutterheim, Rāma-Legenden, pl. 168 (tekst, pl. 187); Kats, Het Rāmāyana enz., pl. 51. De foto's in deze werken zijn genomen naar f. O. C. 601. De oudste opname is die van Van Kinsbergen 284 (links).

[2]) Zoo vat Krom, naar wij meenen terecht, dit tweetal op, Inleiding II, p. 227. Knebel spreekt over: „Een prinses (?) onder een troonhemel met gedraaide stijlen liggend tegen eene andere zittende vrouw, wier beenen buiten de damper hangen....." De reliefbeschrijving doet hier verder voor ons doel niet ter zake.

scène's" voorkomt. Het relief is onverklaard. De stijlen doen wel zéér sterk aan die van Panataran denken, hetgeen ook uitkomt wat de chronologie dezer beide tempels betreft[1]). Toch zijn er kleine verschillen. Deze verschillen zijn echter niet van zooveel belang. Blijkbaar hebben de beeldhouwers in de werkelijkheid een zelfde soort stijlen gekend, dáár gaat het om. Waar nu in beide gevallen deze stijlen op de reliefs voorkomen bij een gebouw, dat in wezen tot hetzelfde type behoort, behoeft men niet aan te nemen, dat in deze gevallen de beeldhouwers ten onrechte dit soort stijlen bij dit soort gebouwen plaatsten. Wij behoeven óók niet aan te nemen, dat te Panataran deze stijlen speciaal er bij „geplakt" zijn, omdat er iets in den tekst over het verbranden van de „groote stijlen" staat. Wel kan men het zóó opvatten, dat de beeldhouwer dit soort stijlen mét het gebouwentype waarbij zij in werkelijkheid behoord hebben, nog het meest geschikt vond om een dergelijke passage te illustreeren. Aan de „dampar" van Kĕḍaton ziet men hoe het ontbrekende deel rechts van zulk een zitbank te Panataran gereconstrueerd kan worden. Te Panataran staan, naar wij meenen, *twee* banken naast elkaar, bij de tweede bank ziet men behalve een gedeelte van den bovenkant ook nog een stuk van den naar ons toegekeerden zijkant. Dat dit een tweede bank is, blijkt ook hieruit, dat op *die* bank iets is geplaatst. Men lette nog even op de bijzonder fraaie, uitgespaarde steenen sierstukken tegen den naar ons toegekeerden, gedeeltelijk zichtbaren zijkant van den onderbouw te Kĕḍaton.

C.

Wij kunnen beginnen met te herhalen wat door ons op p. 48 van dit boek, naar aanleiding van het bouwsel afgebeeld op foto No. 1, werd gezegd. De reliefverklaring van de Djalatoenḍa-paneelen door Dr. F. D. K. Bosch zal te zijner tijd verschijnen. Nu dit zoo is, verwachte men van ons geen uitgebreide beschrijving van de tafereelen waarop de hieronder te behandelen gebouwen voorkomen.

---

[1]) „De uitwerking der tooneeltjes" — schrijft Krom over deze Kĕḍaton reliefs (o.c. p. 227) — „gelijk trouwens de geheele opvatting van het ornament, doet sterk aan Panataran denken, en in verband daarmede mag ook gewezen worden op de neiging om in wolken en boomen de lijnen van versieringsmotieven, monsterkoppen vooral, aan te geven, een neiging waarvan wij reeds elders sporen vonden, en die ook te Soerawana flauw merkbaar is". Men vergelijke voor een dak te Kĕḍaton waarbij geen pannen maar versieringsmotieven zijn aangebracht: p. 60, tekstfiguur.

Foto No. 7 Detail naar een foto Van der Hoop

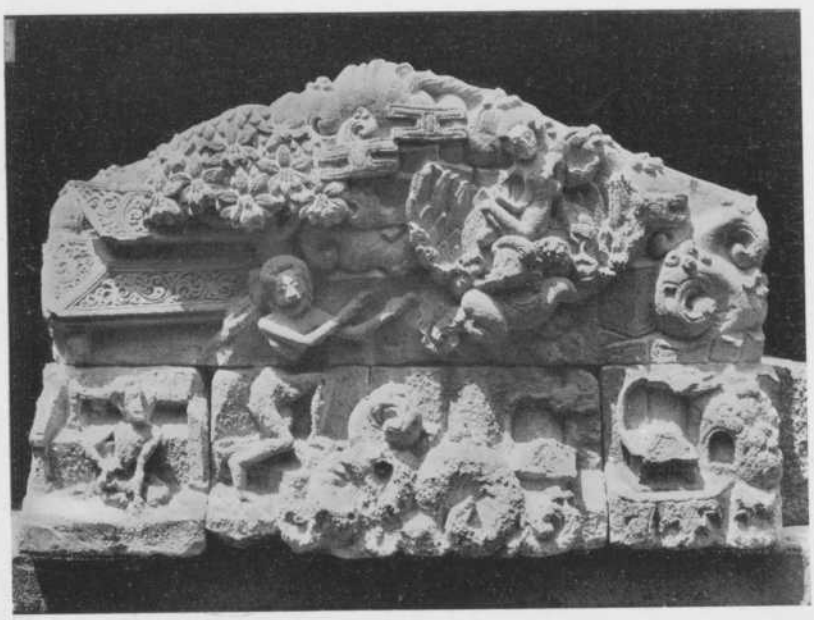

Foto No. 8 Naar f. O. D. 7026

Wij houden ons aan datgene wat Dr. Bosch zoo vriendelijk was aan ons over te laten: de gebouwen. Nu is het wel zoo, dat eerst een reliefverklaring het laatste woord over gebouwen als onderdeel van het paneel zal mogen zeggen. Hieruit volgt, dat het beter is geen uitgebreide theoriën te geven over de beteekenis van de emplacementen waarbij deze constructies voorkomen. Eerder kunnen wij de zaak van een anderen kant opvatten en zoo probeeren om een bescheiden bijdrage te leveren voor het grootere geheel.

Wij gaan daarbij uit van het jaartal van Djalatoenda: A.D. 977. Dit jaartal zegt reeds veel. De grafbadplaats staat chronologisch niet zóó ver af van Midden-Javaansche kunst als de meeste andere tempels met reliefs op Oost-Java. Naar onze bescheiden meening, blijkt zulks o.a. óók uit hetgeen zal volgen.

In Hoofdstuk III, B hebben wij er reeds op gewezen, dat het bouwsel op onze foto No. 1 te vergelijken is met dergelijke (niet *geheel* indentieke) vormen op Midden-Javaansche reliefs, met name op die van Baraboedoer [1]), terwijl er op de Oost-Javaansche paneelen welke veel jonger zijn dan die van het Oost-Javaansche Djalatoenda, geen vergelijkingsobjecten te vinden waren. Zóó ongeveer staat het ook met de twee gebouwen, die nu besproken zullen worden.

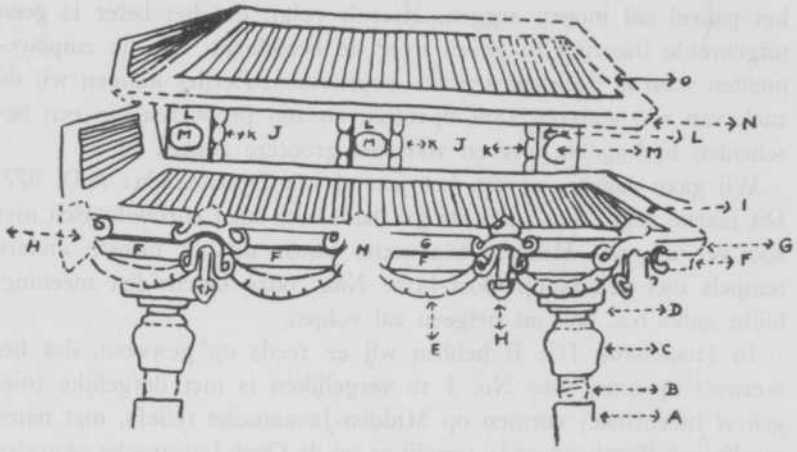
Op onze foto No. 7 (detail naar een in 1934 vervaardigde opname door Dr. Th. à Th. van der Hoop) [2]) zien wij, kort gezegd, een steenen ommuring, voorzien van steenen sierstukken [3]). In een vóórmuur een poort met zware bekroning. Muur en poort behooren tot den steenbouwer, het gebouw binnen de ommuring niet, of misschien niet. Dat hangt n.l. af van de vraag: Uit welke materiaal zijn *volgens den beeldhouwer* de zware stijlen of pilaren, welke de twee daken dragen, geconstrueerd. Deze vraag brengt ons midden in de reliefbeschrijving, voor zoover deze het gebouw zelf betreft. Een volledige beschrijving is niet mogelijk, alleen al omdat wij het bouwsel slechts voor een deel zien. Om niet in onnoodige uitvoerigheid en herhaling te vervallen hebben wij getracht om een schetsteekening te maken,

[1]) Zie p. 54, noot 3.

[2]) Vgl. foto O.D. 6552, 7030.

[3]) Stutterheim, B. K. I. 89, p. 266—267 vergelijkt dergelijke sierstukken op de muren van Indra's hemelverblijf te Selamangleng (Toeloengagoeng) o.a. met die op dit relief. Hij spreekt over „zgn. këbën-stukken, ten rechte voorstellingen van het juweel. Dit feit wijst eer naar Midden-Java, waar b.v. Prambanan aldus versierd was, dan naar Oost-Java. Nochtans verschilt de vorm der stukken van dien der middenjavaansche. En weer doet zich hier de vergelijking met Djala Toenda aan de hand: ook daar vinden wij deze versiering en wel op Foto O.D. 6552 en 6548."

waarbij letters de details aangeven. Deze letters zullen wij achtereenvolgens bespreken.

A —: is slechts gedeeltelijk zichtbaar; of wij de doorsnede aangegeven hebben zooals de beeldhouwer die bedoelde, weten wij niet. Het is mogelijk, dat hij zooiets als C wilde weergeven; zoo dat het geval is, heeft hij A in elk geval niet precies zoo gevormd als C. Misschien is het dus veiliger om te denken aan een vierkante doorsnede bij A.

B —: in doorsnede dunner dan A, vertoont op het relief sporen van bewerking, zonder geheel duidelijk te zijn.

C —: vormt het begin van het kapiteel, dit begin is vaasvormig.

D —: de rest van het kapiteel, bestaande uit een inspringend gedeelte, met een uitspringende lijst daarboven; deze lijst draagt een zwaar bovenstuk, waarop de „muurplaat" van het dak schijnt te rusten.

Hebben wij bij A—B—C—D *eenigszins* te denken aan dat, wat op Plaat X, 4 het dak van het bruidsvertrek te Tigawangi ondersteunt?

Precies gelijk zijn de vormen allerminst, bovendien zien wij dat gedeelte te Tigawangi niet in zijn geheel, zoodat vergelijking misschien zeer gevaarlijk is. Waarop A—B—C—D *wel* veel lijken, dat zijn vele zuilen of stijlen van Baraboedoer! Geheel indentiek zijn zij daarmede echter niet. A komt te Baraboedoer *in combinatie* met de rest niet zooveel voor, of is daar *potvormig*. Boven dat potvormig gedeelte zien wij daar dan wel eens een dunner middenstuk, dat

echter in verhouding tot de rest grooter is dan B in verhouding tot de verdere onderdeelen van dit bouwsel te Djalatoenda. C komt te Baraboedoer in vrij veel gevallen haast identiek voor, op jongere reliefs van Oost-Java voor zoover wij weten nergens in dezen vorm. Dat zegt wel iets.

D —: zou men, zooals boven werd opgemerkt, *eenigszins* kunnen vergelijken met No. 4 op Plaat X, ook dáár komen uitspringende lijsten voor, welke een zwaar bovenstuk dragen. Misschien is vergelijking echter gevaarlijk. Ook bij een vijfstijlig gebouwtje van Mantingan zien wij een kapiteel, dat echter meer aansluit bij tegenwoordig nog voorkomende vormen van Oost-Java dan bij die op de reliefs van Baraboedoer.

E —: guirlandes van dit model vindt men bij relief*gebouwen* van Oost-Java, welke voorkomen op paneelen jonger dan die van Djalatoenda, *nergens*. Deze onderdeelen van ons Djalatoenda-relief doen *zéér sterk* aan Midden-Java denken, met name aan dergelijke details van reliefgebouwen op paneelen van Baraboedoer. Dit zegt ook wel iets.

F —: schijnt een soort draperie onder den dakrand aan te moeten geven, een „Oost-Javaansche" draperie is het echter niet.

G —: is de naar binnen terugwijkende onderzijkant van het eerste dakschild.

H —: stellen een soort antefixen voor, op bepaalde plaatsen aan genoemden onderzijkant vastgehecht als verbindingspunten voor de guirlandes (E). Men vergelijke de niet identieke maar toch ook on-Oost-Javaansche antefixen van het afdak te Djalatoenda (foto No. 1). Niet Oost-Javaansch wil hier zeggen: niet voorkomende bij *gebouwen* op *reliefs* van jongere Oost-Javaansche tempels. Dergelijke (doch niet *geheel* identieke) antefixen, komen bij reliefgebouwen van Baraboedoer *wel* voor.

I —: een schematische voorstelling van een „omlijsting" der dakschilden, op zichzelf genomen ook wel voorkomend bij reliefgebouwen van Oost-Java, doch in *dezen* vorm sporadisch (vlg. Pl. IX, 13, 18). Datgene, wat door I wordt „omlijst", hebben wij niet door een letter aangegeven. Wat het dakbedekkingsmateriaal *precies* moet voorstellen, durven wij niet te zeggen. Iets dergelijks komt op Oost-Javaansche reliefgebouwen wel eens voor, op Baraboedoer *nergens*. Deze lijnen doen eenigszins denken aan gespleten bamboe's, maar of dat wel bedoeld is? Zij doen óók denken aan iets dergelijks bij Chineesche daken, maar dat zooiets gemeend zou zijn lijkt ons minder waarschijnlijk, mede wegens het feit, dat dit onderdeel niet slechts

met een *Chineesch* gegeven vergelijkbaar is. Naar aanleiding van onze foto No. 8 meer hierover.

J —: inspringende gedeelten op het relief; zijn zij bedoeld als opening of als beschot? Op Baraboedoer komt iets dergelijks wel voor, óók als beschot (als het ware aangegeven door een aanduiding van vlechtwerk) doch óók als inspringend gedeelte zonder meer (dus als een aanduiding van een lichtgat?); komt bij Oost-Javaansche *reliefgebouwen* in verband met *schild*daken niet voor, reeds door het feit, dat deze dakcombinatie daarbij nergens te vinden is. En toch? Stutterheim heeft namelijk een voor ons belangrijke mededeeling gedaan naar aanleiding van een (door hem wegens omstandigheden niet afgebeeld) relief in de grotkluizenarij Selamangleng (Kad.), B. K. I. 89, p. 271, noot 1, waar o.a. staat: „.... een reliefvoorstelling met minangkabausch dak (Midden-Java!), waarbij twee oemboels (gespleten; Midden-Java!)...." In het artikel, waarbij deze noot voorkomt, wordt ook (als Figuur I) een foto gepubliceerd naar één der reliefs uit deze grotkluizenarij, terwijl in de beschrijving bij deze foto o.a. gewezen wordt naar een daarop voorkomend „offernisje op één poot", staande bij een meer; heeft dat offernisje óók een „minangkabausch" dak?[1])

K —: moeten misschien opgevat worden als pilastertjes aan weerzijden van een beschot. Deze pilastertjes komen ook bij reliefgebouwen van Baraboedoer voor, niet *geheel* identiek, maar toch reden gevend tot vergelijking, terwijl bij *relief*gebouwen van jongere Oost-Javaansche tempels dergelijke pilastertjes op deze wijze geplaatst niet te vinden zijn, alleen al wegens het feit, dat *zulk* een dubbel dak op genoemde reliefs niet voorkomt (met mogelijke uitzondering in grotkluizenarij van Selamangleng?)[2]). K komt, gerekend van den beschouwer, geheel links niet voor — daarbij natuurlijk *wel* aan den van ons terugwijkenden zijkant; geheel rechts ook niet — hoewel daar op het relief toch eenige lijnen voorkomen, die wij in onze schetsteekening niet hebben aangebracht.

---

[1]) Stutterheim heeft op dit relief zekere teekens gevonden, die ook op een paneel van Djalatoenda voorkomen. Er zijn, zooals deze geleerde opmerkt, meer dingen, welke zouden kunnen wijzen op een hoogen ouderdom dezer grotkluizenarij, doch tevens wijst hij op het feit, dat men de dateering op zulke losse gronden niet kan oplossen. Zijn de zaken, waarop hij de aandacht vestigt, wel zulke *losse* gronden? Wij meenen van niet, daarbij nog alleen sprekend over op de desbetreffende reliefs voorkomende dakvormen.

[2]) Die paneelen te Selamangleng (Kad.) kunnen natuurlijk niet geheel vergeleken worden met *jongere* Oost-Javaansche reliefs.

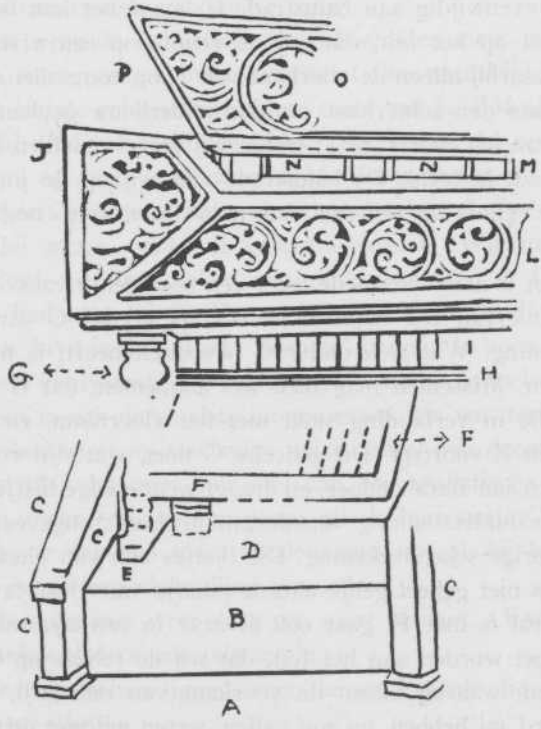
M —: is een ongeveer ovaal-vormige versiering (geen opening) in L.

N —: gelijk aan G.

O —: gelijk aan I; datgene wat door I „omlijst" wordt is tevens gelijk aan iets dergelijks op het onderste dak. Het bovenste dak is een schilddak.

Voordat wij naar aanleiding van dit gebouw tot bepaalde conclusies komen, moge nog een tweede huisje op een Djalatoenda paneel in het onderzoek worden betrokken.

Dit laatste huisje vindt men afgebeeld op onze foto No. 8 (f. O. D. 7026, vgl. f. O. D. 6550) [1]. Hierbij voegen wij weer een schetsteekeningetje met letters, die, naar wij hopen, bij een poging tot beschrijving van eenig nut zullen zijn. Evenals dat in het vorige geval is geschied, werken wij de letters achtereenvolgens af:

A —: Zooals men op het relief ziet, bevindt zich bij A een zittende persoon, deze figuur zit op den grond.

[1]) Foto O. D. 7026 werd gereproduceerd in Stutterheim's Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, p. 58, fig. 77.

B —: achter den zittenden persoon ziet men den eigenlijken onderbouw, die glad gelaten is en aan beide zijden overgaat in een soort balustrade.

C —: deze balustrade loopt a.h.w. schuin op; gerekend van den beschouwer is rechts het een en ander gebroken, óf wordt zulks gedeeltelijk aan het oog onttrokken door een tweeden persoon.

D —: op den bovenkant van den onderbouw is bij

E — iets te zien, dat lijkt op een korten stijl met neut onder den houten vloer; de voorzijkant van het vloerraam wordt door één der letters F aangeduid. Het heeft er veel van, alsof de bedoeling van den beeldhouwer is geweest, dat het vloerraam voorzien was van ingeschoten planken. Wat deze laatste *misschien* zou kunnen aangeven, hebben wij als stippellijnen geteekend. Dit gedeelte is zeer verweerd. Het is, alsof E bevestigd is aan iets, dat onder den vloer doorloopt, evenwijdig aan balustrade C, maar het kan best zijn, dat zulks berust op het feit, dat wij de reliefs op een afstand moeten bekijken, waarbij alleen de voorkant van E op zou vallen. Wat onder den vloer aan den achterkant van den onderbouw geplaatst is, *onder* letter F (van het vloerraam); weten wij niet, misschien is een korte stijl met neut bedoeld. De balustrade zijn wij op de jongere Oost-Javaansche reliefs bij *relief*gebouwen in dezen vorm nog niet tegengekomen.

G —: het is alsof hiermede weer een soortgelijk vaasvormig begin of onderstuk van een kapiteel bedoeld is als bij C van de vorige schetsteekening. Wat zich onder G bevonden heeft, is nu verweerd of gebroken. Misschien mag men wel aannemen, dat G behoort tot een stijl, die in verbinding staat met het vloerraam, en zich onder den vloer in E voortzet. Dit gedeelte G doet, wat zijn vorm betreft, weer denken aan Baraboedoer, en draagt weer eenige lijstjes, die overgaan in een ondersteuning van de „muurplaat", ongeveer zooals bij D op de vorige schetsteekening. Die lijstjes zijn van vierkant grondplan en dus niet geheel gelijk aan de *gañdja* van Oost-Java. Evenals dat het geval is met E, gaat ook G *over in een zijwand*. Of weer gedacht moet worden aan het feit, dat wij de reliefs op een afstand moeten zien, waarbij alleen de voorkant van den stijl, waartoe G eens behoord zal hebben, op zou vallen, weten wij niet met zekerheid.

H —: hierbij zien wij het achtereinde van het vloerraam, waarboven een soort regeltjes te vinden zijn, als ondereinde van een achterwand, die geconstrueerd lijkt uit verticaal geplaatste planken.

I —: die planken zijn zoo op het eerste gezicht eigenlijk voor een

achterwand vrij kort, doch hierbij moeten wij weer rekening houden met het perspectief, d.w.z. met het Hindu-Javaansch perspectief. Boven I zien wij nog net een soort plafond. Of hier een plafond *bedoeld* is, dat is een tweede vraag, waarschijnlijk moeten wij weer gedachtig zijn aan het feit, dat wij niet met onzen neus op de reliefs moeten zitten. Immers, is hier werkelijk een plafond bedoeld, dan zou men geneigd zijn aan een verdieping te denken, en *dat* is waarschijnlijk *niet* de bedoeling van den beeldhouwer geweest, hetgeen ook geldt voor het eerste gebouw, dat boven werd besproken. De wijze waarop de planken bij I zijn *weergegeven*, doet meer aan Oost-Java dan aan Midden-Java denken, men lette op de gebouwtjes op onze Plaat IX. Datgene, wat in het vorige geval aangegeven werd door letter F, ziet men ook hier, echter niet zoo duidelijk; wat in de vorige schetsteekening aangeduid werd door letter G, vindt men ook bij ons tweede gebouwtje terug.

J —: laat weer de omlijsting der dakschilden zien, dit is geheel schematisch weergegeven, meer decoratief dan natuurlijk[1]).

L —: dit laatste geldt in bijzondere mate van L. Zóó als men hier dat dakschild of die dakschilden bedekt ziet, kwam dat op Oost-Java en ook elders op Java *in de werkelijkheid* nergens voor. Het is natuurlijk heel iets andere of dat *wel* voorkwam bij *reliefg*ebouwen van Java. Hierbij moge even stil gestaan worden. Wij meenen, dat Maclaine Pont o.a. deze daken van reliefgebouwen te Djalatoenda op het oog had toen hij, in Djawa III, 1923, p. 166 (b), schreef: „Uit midden Java is de „groote Soenda" bouworde voor zoover mij bekend geheel verdwenen. Op de Oost-Javaansche tempelreliefs vindt men er alleen in een der oudste monumenten iets van terug. Daarbij zijn de dakvlakken er op zoodanige wijze geheel met decoratieve versieringen gevuld, dat men hier niet aan een realistische afbeelding kan denken, maar eer aan een greep uit de herinnering". Men ziet op het onderste dak een soort recalcitrante spiraal, bij het zijschild links is het geheel een vlakvulling geworden.

M —: Men ziet hier weer vaag een soort beschot, a.h.w. aan beide zijden geflankeerd door een pilastertje.

N —: deze gedeelten liggen weer dieper, evenals die bij J in de vorige schetsteekening.

O —: door een boom is de rest van het bovenste dak aan het oog onttrokken, het is weer, alsof een recalcitrante spiraal overgaat in

---

[1]) Door een fout is letter K weggelaten, zoodat wij voortgaan met L.

een meer algemeene vlakvulling. Het bovenste dak is een *zadel*dak met overhangenden gevel, *misschien* met gebogen noklijn. Of dit laatste hier *bedoeld* is, weten wij niet met zekerheid.

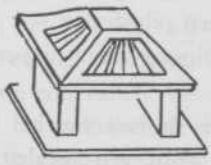
P —: ook dit dak vertoont als het ware een omlijsting van de versiering aan het dakschild.

Wanneer wij de gegevens samenvatten, dan blijkt, dat deze reliefgebouwen in enkele opzichten sterker aan die op Midden-Javaansche paneelen doen denken en in zooverre afwijken van wat wij zien op reliefs, die jonger zijn dan die van Djalatoenḍa, in andere gevallen toch weer meer aansluiten bij Oost-Javaansche kunst. Hoe zou zoo iets te verklaren zijn? Stamt deze kunst af van een oudere Oost-Javaansche, welke nog méér dan die te Djalatoenḍa aan Midden-Java deed denken, maar waarvan wij, althans wat reliefs betreft, geen overblijfselen over hebben? Of is hier Midden-Javaansche invloed in het spel? Het antwoord op deze vragen zou ook met andere zaken behalve de gebouwen op de reliefs rekening moeten houden. Hoe interessant zulk een studie ook zou zijn, wij mogen ons daar op het oogenblik niet mee bezighouden. Gelukkig kunnen wij verwijzen naar de te zijner tijd verschijnende publicatie van Dr. Bosch, waaruit, in een grooter verband, wellicht nog duidelijker zal worden in welk licht deze gebouwen moeten worden bekeken, en met welke typen zij mogen worden vergeleken volgens de bedoeling van den beeldhouwer.

D.

In het onderstaande zullen enkele afzonderlijke voorstellingen van reliefgebouwen zeer in het kort worden behandeld. Schrijver dezes verkeert hierbij in onzekerheid, eensdeels of houtbouw dan wel steenbouw bedoeld werd — d.w.z. ten opzichte van de opstaande wanden, anderdeels of wij in bepaalde gevallen aan open dan wel aan dichte gebouwtjes moeten denken.

Djalatoenḍa.

Vgl. bij deze tekstfiguur f. O. D. 6550, 7026. Op het desbetreffend relief komt dit type in twee exemplaren voor. Stutterheim (Cultuur-

geschiedenis van Java in beeld, fig. 77 op p. 58) noemt deze bouwsels „woningen" en spreekt over een „kluizenaarsgrot" in de buurt. Of deze termen juist zijn, zal misschien mede uit een reliefverklaring kunnen blijken. Vgl. foto No. 8 (rechts).

Eén dezer gebouwtjes zien wij op het relief slechts voor een gedeelte, het andere staat dichter bij de grot. Indien wij spreken over onzekerheid in zake hout- of steenbouw, dan wil zulks in dit geval zeggen: houten of steenen (eventueel: leemen) wanden? Want het dak vertoont aanduidingen, die zouden kunnen wijzen op een bedekking met vergankelijk materiaal. En toch, de top van het dak bij het bouwsel op onze tekstfiguur zou weer meer doen denken aan een plat steenen sluitstuk, tenzij wij niet *op* doch tegen het gebouw zouden moeten kijken, in het laatste geval lager staande dan het relief — want dan zou de platte top voor ons oog overgaan in een korte noklijn, waarmede wij tevens iets naders zouden kunnen zeggen over het grondplan. Een topstuk zien wij niet, terwijl het gedeeltelijk door een rotspartij bedekte tweede gebouwtje inderdaad meer aan een rechthoekig dan aan een vierkant grondplan doet denken, wegens de nog zichtbare korte noklijn.

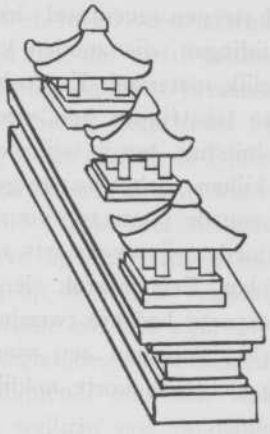
Meleri.

Onder verwijzing naar een artikel van Stutterheim, getiteld: Enkele interessante reliefs van Oost-Java (Djawa, 1935, p. 139—144), moge hier even de aandacht gevestigd worden op een gebouwtje, dat voorkomt in een reliefvoorstelling uit Meleri. Deze voorstelling werd door Knebel reeds besproken. Stutterheim publiceert een foto-Holt en zoo leeren wij iets omtrent het bouwsel, dat door Knebel bij zijn reliefbeschrijving een „*sanggar pamĕlĕngan*" werd genoemd. Dezen term heeft Knebel *hier* dus niet gebruikt voor een éénstijlig huisje, ook niet voor een vierstijlig *open*, vierkant godenhuisje. Wat wij op de foto-Holt zien, is een gesloten bouwsel. Stutterheim schrijft: „Wat voorts het bedehuisje, de *sanggar* betreft, zoo dienen wij op te merken, dat het huisje niet op palen staat, doch rechtstreeks op een rotsblok rust en meer op een rijstschuur gelijkt". Laatstgenoemde auteur verwijst naar Knebel's opmerking over een *banaspati*, die boven de sanggar zou zijn gebeiteld, en bestrijdt deze opvatting.

Is dit nu een kleine *steenen* „loemboeng", of een *houten* gebouwtje met uitstaande wanden? In elk geval is het geheel op een vierkanten onderbouw geplaatst. Het doet denken aan een offernis en wel aan een steenen offernis. Wij beelden het bouwsel niet af omdat wij,

vooral ten opzichte van het dak, niet alleen op de foto durven afgaan, hoe goed die overigens ook is. Stutterheim wijdt aan het relief een uitvoerige beschouwing, naar aanleiding waarvan voor ons doel nog gewezen kan worden op het feit, dat het relief geen pĕṇḍapa vertoont, zooals Knebel in zijn beschrijving had medegedeeld.

Djawi.

In Hoofdstuk III, D (conclusie bij type No. 2, vgl. p. 78, noot 2), werd reeds gewezen op wat wij daar drie godenhuisjes van Djawi noemden, waarbij de mogelijkheid werd opengelaten, dat de nu te behandelen gebouwtjes eigenlijk dáár besproken hadden moeten worden wegens de onzekerheid of zij als open, dan wel als gedeeltelijk gesloten bouwsels bedoeld waren.

Voor deze drie gebouwtjes raadplege men f. O. D. 1849 (1848). Wij zien, bij een combinatie dezer foto's, o.a. een groot ommuurd tempelterrein, hetwelk men betreden kan door een forsche tjaṇḍi bĕntar. In het midden staat een groote tjaṇḍi, waarvan de achterkant gekeerd is naar den voormuur van het complex. Op een rechthoekigen onderbouw, geplaatst vóór den ingang van den hoofdtempel, staan onze drie bouwsels, elk weer op een uit twee lagen bestaand klein terrasje. Parmentier beeldt het terrein af op Planche V, 107 van zijn meergenoemd artikel in B.E.F.E.O., VII, en wijdt daar een uitvoerige bespreking aan met behulp van een „plan supposé" (o.c. p. 45, fig. 28). In zijn teekening schijnt hij de gebouwtjes op te vatten als zijnde gesloten, zoo ook in zijn grondplan. Maar in dat „plan supposé" teekent hij vóór het terras, waarop de drie gebouwtjes rusten, een trap gericht naar den ingang van den tempel.

Dat zien wij niet, of *kunnen* wij niet zien op het relief. Hiermede is niet gezegd, dat *in de werkelijkheid* zulke terrassen geen trappen bezaten. In dit verband halen wij even aan wat Parmentier o.a. over den hoofdtempel zegt: „Il est accompagné de trois petits pavillions sans doute tournés vers lui et réunis sur une même terrasse, disposition qui éclaire le rôle de la terrasse qui barre l'accès du Candi Kidal". Het verband van het reliefgebouwtje met Tjandi Kidal werd ook gelegd door Dr. Bosch (P. O. D. I, 1925, p. 9), naar aanleiding eener beschrijving van Kidal's terras door Brumund. Deze laatste heeft op dat terras nog iets kunnen zien. Wat dat precies geweest is, blijkt uit zijn beschrijving niet duidelijk, zooals Dr. Bosch reeds opmerkte. Deze geleerde noemt onze bouwsels van Djawi „miniatuurtjandi's of caitya's". Zoo hij daar gelijk in heeft, behooren zij tot den steenbouw. Op het relief is niet duidelijk te zien of de gebouwtjes gesloten zijn, misschien zien wij tegen een nis aan, in elk geval is er geen *houten* vloer te vinden. Het dak kan echter bestaan hebben uit vergankelijk materiaal en bekroond zijn geweest door een topstuk van gebakken aarde. Zijn vier *houten* stijlen bedoeld ? In dit opzicht is het relief verre van duidelijk. Behalve naar Kidal wijst Dr. Bosch ook nog andere complexen aan, die in dit opzicht met hetgeen Kidal te zien geeft vergeleken kunnen worden.

Plasakĕrĕp.

Volledigheidshalve vermelden wij hier ook, dat op het relief van Plasakĕrĕp, waarbij o.a. het éénstijlig gebouwtje te zien is, hetwelk in het Addendum op het eerste hoofdstuk werd besproken, nog een slechts voor een gedeelte zichtbaar gebouw voorkomt, zooals blijkt uit een door Stutterheim [1]) gepubliceerde foto-Holt. Laatstgenoemde geleerde beschrijft ons bouwsel als volgt: „een... slechts voor minder dan de helft tevoorschijn komend gebouwtje, dat schijnbaar op palen of neuten staat en een met *sirappan* gedekt dak draagt, waarvan de nokbalk van opwippende uiteinden voorzien is". Dit huisje beelden wij weer niet af. Is er een raampje in den voorwand, naast de deur? En is die voorwand van hout of van steen? Persoonlijk wachten wij een onderzoek aan het relief zelf af, doch kunnen niet nalaten op een en ander hier de aandacht te vestigen, aangezien het gebouwtje misschien een vorm heeft, dien wij tot nu toe in dit boek niet hebben besproken.

[1]) Djawa, 1935, Enkele interessante reliefs van Oost-Java, fig. 5.

BESLUIT.

Met verwijzing naar de conclusies bij de afzonderlijke hoofdstukken, moge hier nog iets gezegd worden naar aanleiding van twee vragen, die gesteld zouden kunnen worden in verband met ons onderzoek als geheel.

I.

Zijn de voorstellingen van houtbouw op de Oost-Javaansche reliefs ontleend aan de werkelijkheid of niet? Wij hebben gezien, dat op deze vraag in het algemeen een bevestigend antwoord gegeven kan worden, doch ook, dat men enkele dezer voorstellingen moet bekijken met een critisch oog. Zoo wordt bij uitzondering een dakschild wel eens versierd op zulk een wijze, dat men met zekerheid kan zeggen: zooiets kwam in werkelijkheid niet voor, tenminste niet als bedekking van een dakschild. Verder moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat de kunstenaar hier en daar wel eens iets heeft afgebeeld onder invloed van een gevolgden tekst. Wanneer bijvoorbeeld een bruidsvertrek in een klooster een bijzonder uitgewerkten onderbouw vertoont, dan kan men zeggen: op zich zelf heeft een op deze wijze bewerkte onderbouw wel bestaan, maar daarom nog niet als onderdeel van een bruidsvertrek; dat laatste is te wijten aan zekere passages uit een tekst. Ook moet men niet vergeten, dat een type wel eens gecomprimeerd voorgesteld kan zijn, zoo bijvoorbeeld om bepaalde figuren duidelijk te laten uitkomen, of omdat rekening gehouden moest worden met den vorm en de grootte van het beschikbare paneel. Afgezien daarvan merkt men in dit laatste geval toch weer, dat de beeldhouwer uitging van de werkelijkheid.

Het resultaat is dus, dat deze bouwsels op de reliefs van Oost-Javaansche tempels een niet te onderschatten bijdrage leveren voor onze kennis van enkele architectuurvormen, op het Java van dien tijd in gebruik.

II.

De tweede vraag is deze: kan men, alléén afgaande op de gegevens der Oost-Javaansche reliefs, spreken over een eventueele chronologische ontwikkeling van zekere houtbouw-vormen in de werkelijkheid, op Oost-Java voorkomende tijdens de periode van het ontstaan der genoemde reliefs?

Bij het beantwoorden van deze vraag moet men, naar wij meenen, de volgende punten goed in het oog houden.

1o: de mogelijkheid moet niet uitgesloten worden, dat er een *locaal verschil in traditie bij het afbeelden* van bepaalde *gelijke* vormen uit de werkelijkheid heeft bestaan.

2o: het *in de werkelijkheid* locaal voorkomen van bepaalde vormen, die elders in de werkelijkheid ontbroken hebben, heeft met een chronologische ontwikkeling niets te maken.

3o: het feit, dat een type *op de reliefs* van tempel A voorkomt en op die van tempel B niet, behoeft geenszins te beteekenen, dat zulk een type *ook in werkelijkheid* in de streek van B niet te vinden was. Zoo iets kan n.l. óók worden verklaard uit de omstandigheid, dat bij A een aanleiding bestond tot weergave van genoemd type *op de reliefs*, en bij B niet — bijv. in verband met den inhoud of met den aard van de te illustreeren verhalen bij A en B.

4o: rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid, dat *naast elkaar* bepaalde variaties van één type *in de werkelijkheid* voorgekomen kunnen zijn, zonder dat men het recht heeft om te spreken over een chronologische ontwikkeling van de eene variatie uit de andere, hetgeen duidelijk wordt geïllustreerd door wat men heden ten dage op Bali ziet.

Naar aanleiding van deze punten komen wij tot de conclusie, dat, wat ook overigens over locale verschillen in de werkelijkheid of in uitbeeldingstraditie uit onze Platen zou kunnen blijken, op de vraag zooals zij boven werd gesteld in het algemeen geen bevestigend antwoord gegeven kan worden.

BIJLAGE I.

Javaansche topstukken.

In het kort moge hier een en ander worden opgemerkt naar aanleiding van de topstukken, die wij bij vele reliefgebouwtjes met vierkant grondplan en tentdak tegengekomen zijn. Zij, die Java, Bali en andere streken waar deze topstukken nog in werkelijkheid voorkomen kennen, zullen gezien hebben, dat de vormgeving van den beeldhouwer niet op fantasie berustte. De volgende notities — meer dan dat willen zij niet zijn — werden geschreven voor hen, die iets meer over de nog bestaande Javaansche exemplaren zouden willen weten, doch Java nog niet bezochten.

Materiaal.

Hoewel het onderstaande hoofdzakelijk gaat over topstukken van gebakken aarde, moet hier direct worden vermeld, dat op genoemd eiland ook exemplaren van ander materiaal vervaardigd zijn, zoo bijvoorbeeld van hout, *tĕmbaga* en *prœnggoe*. Dr. G. F. Pijper, die zoo bereidwillig was om ons zijn desbetreffende aanteekeningen ter beschikking te stellen, deelt mede van den Hoofd-Panghoeloe te Cheribon gehoord te hebben, dat bv. het topstuk op de in 1904 gebouwde Tadjoek Agoeng aldaar van *tĕmbaga* gemaakt is. In West-Java, merkt deze moskee-kenner op, zijn de topstukken vaak uit hout gesneden. Straks nog gelegenheid hebbend het een en ander aan zijn aanteekeningen te ontleenen, gaan wij over tot de dakbekroningen van gebakken aarde. Te Cheribon was de Pĕnggawe kraton Kasĕpoehan zoo vriendelijk ons, in verband met fraaie topstukken in die kraton, te verwijzen naar een pottenbakker uit de wijk Pandjoenan, Soedja geheeten. Deze laatste had enkele dier dakbekroningen gemaakt en zou er dus wel iets over kunnen vertellen. Genoemde pottenbakker was een eenvoudige, arme man — ook vroeger behoorden deze lieden niet tot de voornaamste kasten —, die het vak van vader op zoon geleerd had, doch natuurlijk niet alleen topstukken maakte; dat laatste geschiedde bij uitzondering. Zooals de Pĕnggawe ons mededeelde waren er niet velen, die dit konden, zooals deze man te Pandjoenan. Persoonlijk meenden wij niet beter te kunnen doen dan in zijn werkplaats te gaan zitten, en op te teekenen

Foto No. 9

Naar f. O. D. 11475

wat er te zien en te hooren was. Wij verwijzen hierbij naar een fraai exemplaar van zoo'n Javaansch model, dat te zien is op f. O. D. 11475 en gemaakt werd te Cheribon. Zie foto 9.

Soedja gaat op den grond zitten, haalt de punt van zijn kleed op en steekt dat onder zijn gordel (tjañtjoet) om beter te kunnen werken. Hij neemt wat kleiaarde (lĕmpoeng), vermengt dat met fijn zand (pasir, door hem ook wĕḍi genoemd) en water, en roert het geheel door elkaar (giling). Dan neemt hij de klomp natte klei op en legt hem op een ongeveer vierkant stuk hout, dat hij damparan noemt. Daar gaat echter het volgende aan vooraf: op dit stuk hout, dat niet bij het afhalen van zijn werkstuk aan de klei mag blijven kleven, wordt, in overeenstemming met den onderkant van de te vervaardigen dakbekroning, laten wij zeggen in het vierkant wat fijn zand gestrooid. Dan neemt hij de kluit natte klei, haalt er een stuk af, en vormt dit tot een ongeveer vierkanten rand, dien hij op de strook zand legt. Op dezen rand volgt, iets naar binnen weer een ruwweg gevormd gedeelte, het inwendige van de dakbekroning moet hol blijven. Zooals men op de foto ziet, volgt dan een eenigszins bol stuk, waarop en waarbij nog geen versiering wordt aangebracht. Na dit gedeelte begint hij, het inwendige steeds hol latend, aan het ook op de foto zichtbare, iets naar binnen geplaatste vierkante middenstuk, dĕdĕlĕg genaamd. Dan volgen, zooals men ziet, eenige uitspringende lijstjes, nog zonder daarop of daarbij aangebrachte versiering. Boven op laat hij een ronde, kleine opening vrij. Nu begint Soedja apart te werken, natuurlijk steeds in grondvorm, aan een potvormig stuk, dat bekroond is door een daaraan vastzittend „dekseltje". Wat wij gemakshalve maar een pot noemen, is van binnen ook hol, en past op het gat van het boven beschreven werkstuk. In de nog steeds natte klei gaat de toekang añdjoen dan, met een soort mesje van bamboe (door hem wali wali genoemd), versieringen aanbrengen, na vooraf in grondvorm de uitsteeksels en rosetten ruwweg tegen het werkstuk te hebben geplakt, op de wijze als uit de foto kan blijken. De uitsteeksels op de hoeken noemt hij garoeda moengkoer, een term, die direct aan kronen uit de wajang herinnert. Dat het geheel niet grof werk genoemd kan worden, zal een ieder moeten toegeven. Er is natuurlijk niet slechts één „fatsoen" voor de verschillende onderdeelen, en ook het stuk als geheel krijgt niet altijd den zelfden vorm, waarover straks. Wanneer de versieringen (oekiran) aangebracht zijn, haalt Soedja een soort papje van roode aarde te voorschijn, dompelt daarin een doekje, en gaat voorzichtig

met den doek over zijn maaksel. Is het geheel op deze wijze bestreken, dan blijft het werkstuk eenigen tijd, soms een week of twee, drogen. Hierna gaat het voor een driekwart dag de oven (toemangan) in.

Natuurlijk werden op oud-Java de topstukken van gebakken aarde niet altijd op gelijke wijze vervaardigd. Maar deze Soedja woont in een huisje, dat zelf zeer oud is, er is dus kans, dat wij althans eenige notie van de vroeger toegepaste bewerking hebben gekregen.

Enkele namen.

Te Cheribon noteerden wij, voor de stukken als geheel, meestal den naam: mamolo. Dr. Pijper schrijft ons, dat de Sultan Sĕpoeh hem als Ngoko-woord momolo had opgegeven, als Kromo: mastaka. Ook de Hoofd-Panghoeloe aldaar deelde zulks aan Dr. Pijper mede. Deze geleerde zegt, dat de Rijksbestuurder van Soerakarta hem in 1931 voor het topsieraad van een moskee: maståkå opgaf. Dr. Pijper noteert, naar aanleiding van mededeelingen door genoemden Rijksbestuurder, o.a. het volgende: „Dit topsieraad heeft eigenlijk den vorm van een Hindoesche kroon, zooals men bij de wajang kan zien. De uitsteeksels van zoo'n maståkå heeten simbar". Van zegslieden uit Dĕmak en Djapara heeft Dr. Pijper den term: moeståkå als benaming van een dakbekroning eener moskee opgekregen. „In West-Java, in Soendaneesche streken dus, heet het, hier uit hout gesneden, topsieraad van eene moskee: poentjak. Opmerkelijk is, dat hier dit topsieraad vaak nog bekroond wordt door een halve maan, dus door een onweersprekelijk Moslimsch symbool. — Voelt men de poentjak wellicht nog als iets niet zuiver Moslimsch? — Hetzelfde dubbele symbool, dus topsieraad + halve maan, vond ik in Midden-Java o.a. ten Westen van Semarang: moeståkå + een piek met Halve Maan en ster. In West-Java is soms het oude topsieraad geheel vervangen door de Halve Maan".

Naar aanleiding van deze opmerkingen van Dr. Pijper, kunnen wij hier mededeelen, dat eigen aanteekeningen, onafhankelijk van de zijne gemaakt, zijn bevindingen nergens tegenspreken.

Wij hebben reeds gezien wat boven gezegd werd over een vergelijking met wajang-kronen, mede naar aanleiding van den term garoeda moengkoer — een uitdrukking waarvoor te Cheribon ook wel eens, in verband met genoemde uitsteeksels, djènggèr (hanekam) wordt opgegeven. Het verband met de wajang schijnt in Cheribon zeer sterk ontwikkeld te zijn. Zonder dat wij hen er toe brachten, begonnen verschillende zegslieden uit niet altijd dezelfde districten

wajang-namen, voor de topstukken als geheel, op te geven. Zoo spraken zij bv. over: mamolo makoeṭa Rama, mamolo bagawan Bisma, mamolo Ambakarna, mamolo Bomantara, mamolo makoeṭa Darawati — indien de „awak" van zoo'n mamolo klein of slank is, spreekt men dikwijls over Darawati, terwijl de mamolo voor Bisma een echte platte „dikkop" was —, mamolo Karnadewa, mamolo Awangga, mamolo Ramadewa enz.

Wanneer men wajang-koppen bekijkt, is er inderdaad wel veel gelijkenis, natuurlijk niet bij alle exemplaren. Over het ontstaan van deze benamingen kunnen wij hier niet verder ingaan. Waar echter de topsieraden van Cheribon niet zoo algemeen bekend zijn, kan een en ander misschien nader worden uitgewerkt. Wij kunnen hier eindigen met het reeds zoo dikwijls aangehaalde gedeelte uit Nāgarakṛtāgama, Zang 11, 2 (3): ñjrah tekang wijil ing kulāla pinakottama ni hatĕp ikang gṛhādhika, hetgeen Prof. Kern vertaalde door: „overal ziet men de voortbrengselen van pottenbakkers dienende voor de toppen van de daken der voorname huizen" [1]). Hier moet echter worden bijgevoegd, dat in deze Nāgarakṛtāgama-passage niet uitsluitend versierselen van *tent*daken bedoeld zullen zijn, doch bijv. ook versieringen op de woewoeng's, en op of aan de hoekkepers (zie bijv. onze Pl. VII, 3).

---

[1]) Nāg. editie Kern-Krom, 1919, p. 47, vgl. aant. van Krom, o.c. p. 257, naar aanleiding van een opmerking door Rouffaer.

BIJLAGE II.

De gevorkte stijlen van Toeban en Sĕṇḍang Ḍoewoer.

Zooals Maclaine Pont heeft opgemerkt, is er te Toeban een exemplaar van een gevorkte stijl aanwezig. Deze stijl werd door ons genoemd op p. 10 (4°). Waarschijnlijk staat hij al vrij lang te Toeban. Immers, in een passage uit Brumund's „Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java"[1]), uitgegeven in 1868, is sprake van het „kerkhofplein, achter Toeban's Messigit", waar volgens Brumund „Soesoehoenan Bonang" begraven ligt. De auteur schrijft o.a.: „Wanneer men de eerste poort is binnengekomen, dan ziet men regts terzijde een langwerpige pendoppo op acht stijlen." Over de fraai bewerkte onderdeelen dezer „pendoppo", en over den toenmaligen toestand daarvan schrijft hij uitvoerig, eindigend met de opmerking, dat het „een smaakvol kunstwerk van reeds zeer ouden tijd is. *Zoo*[2]) *ook een oud fraai en kunstig snijwerk, 't geen onder een kleine pendoppo op een gemetseld voetstuk staat, regts van de eerste lagere poort, op hetzelfde pleintje. Als pendant heeft nog een soortgelijk stuk snijwerk links van die poort gestaan. Pendoppo en voetstuk zijn thans alleen nog over.* Het is op een nacht, al lang geleden, door een wonder verdwenen, niemand weet waarheen..... Maar niet alleen is dat stuk snijwerk, 't geen voorzeker gevormd is van een stuk Djatistam *met verschillende afgeknotte armen, fraai, 't is ook hoogst belangrijk voor ons schrijven. Ziet men daarop verschillende boomen, en figuren, ook huisjes van verschillenden vorm, gesneden; wat mijn aandacht trok, was vooral de juiste afbeelding van een Hindoe-tjandi,* gelijk midden- en oost-Java er zoo velen nog in fragment of ruïne bezitten."

Uit Maclaine Pont's afbeelding van wat hij „vertakte pilaar, restant uit Toeban"[3]) noemt, blijkt, dat deze pilaar best „dat stuk snijwerk", door Brumund gezien, zou kunnen zijn. Want ook op M. P's pilaar zijn boomen, huisjes en een „tjandi" aanwezig. Wij hebben op p. 10 (1°) reeds gewezen op het feit, dat Maclaine Pont ook de aandacht heeft gevestigd op een tweeden dergelijken stijl, welke nu te Sĕṇḍang

---

[1]) V. B. G. XXXIII, p. 180.
[2]) Wij cursiveeren.
[3]) Zie p. 8, noot 2.

Ḍoewoer als restant te vinden is. Ook op dezen stijl zijn, zooals wij in het eerste en vijfde Hoofdstuk gezien hebben (zie p. 10, n. 1; p. 100, n. 1), gebouwtjes aanwezig, ook op dezen stijl komt — kunnen wij er thans bijvoegen — een „tjandi" voor, zooals ons ter plaatse bleek en op f. O.D. 6761 te zien is. Die stijl van Sĕṇḍang Ḍoewoer staat daar niet als oorspronkelijk onderdeel van een nog bestaand gebouwtje, hij staat opgesteld onder een afdak, bij een gebedstrommel. Natuurlijk is het mogelijk, dat Sĕñḍang Ḍoewoer vroeger *wel* een gebouwtje bezat, waar deze stijl bij hoorde, maar toch, de stijlen van deze moskee en die te Toeban lijken zoo veel op elkaar, in ornament, gebouwtjes, „tjandi", vorken, dat men, waar te Toeban één der oorspronkelijk aldaar aanwezige stijlen verdwenen is, een vraag ziet rijzen. Toeban en Sĕṇḍang Ḍoewoer liggen niet zóó ver van elkaar af, het zijn twee streken met oude resten uit den overgangstijd. Zou dat ééne stuk snijwerk van Toeban „op een nacht, al lang geleden, door een wonder verdwenen", wonder boven wonder te Sĕṇḍang Ḍoewoer neergestreken kunnen zijn? Hoe het ook zij, wij meenen, dat Brumund's opmerkingen hier niet stilzwijgend voorbijgegaan mochten worden. Ten slotte nog een vraag, in verband met onze één-, en vijfstijlige gebouwtjes op de reliefs: wat zijn dat voor „pendoppo's" geweest, daar te Toeban, *links en rechts van een poort* in een zeer *gewijd* en zeer oud gebied? Men gelieve zich te herinneren, dat Brumund spreekt over een *klein* gebouwtje. Zoo'n plaatsing van gebouwtjes met gevorkte stijlen aan den binnenkant eener poort, doet eenigszins denken aan die van sommige éénstijlige gewijde bouwsels op Bali en op de reliefs van Oost-Java.

LIJST DER MEEST GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

B. E. F. E. O.	Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, Hanoi.
B. G.	(Koninklijk) Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
B. K. I.	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, den Haag, Martinus Nijhoff.
Brumund	J. F. G. Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel XXX, 1868, p. 1—309. Deze literatuuropgave geldt niet voor p. 217 van dit proefschrift.
Djawa	Djåwå, Tijdschrift van het Java-Instituut.
F.	Foto.
F. O. C.	Foto (genomen door de) Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.
F. O. D.	Foto (genomen door den) Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië.
F. V. K.	Foto-Van Kinsbergen (zie „Oudheden van Java op last der Ned. Indische Regeering onder toezigt van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gefotografeerd door J. van Kinsbergen").
Inleiding	Prof. Dr. N. J. Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst, tweede, herziene druk, I—III, den Haag, Nijhoff, 1923.
K. B. N. W.	Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek, door Dr. H. N. van der Tuuk, I—IV, uitgave Landsdrukkerij, Batavia, 1897—1912.
O. R.	Rapporten van de Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
O. V.	Verslagen van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
P. O. D.	Publicaties van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië — I, 1925, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
T. B. G.	Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
V. B. G.	Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

CORRIGENDA.

Van de in dit boek voorkomende drukfouten, zijn de voor het zinsverband meest storende:

pag. 57, noot 1, regel *2*: O. D. = O. R.

pag. 135, noot 5, regel 1: Athonische = chthonische.

Verder werden enkele woorden, die van Sanskrit-oorsprong zijn, eenige keeren gespeld zooals zij door vermelde auteurs uit Oud-Javaansche geschriften werden getranscibeerd, of zooals zij bij inhoudsopgaven dier geschriften afgedrukt werden. Van de Javaansche woorden leze men tinaṇḍoe voor tinandoe (p. 10), loeñdjoek(an) voor loendjoek(an) (p. 93).

INHOUD.

VOORWOORD.

HOOFDSTUK I. INLEIDING.

Pag.

Beperking tot houtbouw op Oost-Javaansche reliefs 1
Het artikel van Parmentier 2
Definitie van houtbouw 4
Determinatie van houtbouw op de reliefs 4
Contrôle bij de determinatie 4
Behandeling der reliefvoorstellingen 5

HOOFDSTUK II.
GEBOUWEN MET ÉÉN HOUTEN STIJL.

Inleiding 7
Enkele, betrekkelijk oude, houten stijlen van Java, welke in sommige opzichten vergeleken kunnen worden met die van onze éénstijlige gebouwtjes op de Oost-Javaansche reliefs 10
Enkele bestaande gebouwen op Bali, te vergelijken met die op de Oost-Javaansche reliefs; enkele Balineesche benamingen voor dit type . 11
Constructie volgens de reliefs: 15
onderbouw 16
trap 16
neuten 16
stijlen van hout, die den houten vloer dragen 17
vierkante houten vloer 19
houten middenstijl 20
dakconstructie 21
dakbedekking met houten pannen 22
topstuk van gebakken aarde 25
dakbedekking van ander materiaal 25
meervoudig dak 26
Doel van het gebouwtje volgens de reliefs: 26
Djago. 27
Soerawana 28
Tigawangi 28
Panataran 29
Djawi 30
Kĕḍaton 31
Sĕṇḍang Ḍoewoer 31
Functie van dit gebouw op oud Java 31
Hoe werd dit type op Oost-Java genoemd? 33
Deze constructie in grooter verband 33
Addendum bij Hoofdstuk I: reliefgebouw v. Plasakĕrĕp 34

PLAAT I.
(tekstfiguur) 35

Pag.

HOOFDSTUK III. VIER STIJLEN.

A. OFFERALTAREN.

Verklaarde reliefs: 37
Djago 37
Kĕḍaton 37
Panataran 39
Onverklaarde reliefs: 40
Djago 40
Djawi 40
Panataran 41
Aanknoopingspunten op Bali 41
Bouwkundige beschrijving volgens de reliefs: 42
onderbouw en neuten 42
trap 43
vier stijlen van hout of bamboe 44
PLAAT II.
het blad van het altaar 45
De voorwerpen op het altaar volgens de reliefs 45
De steenen offernis bij de altaren op de reliefs 47
Enkele namen voor altaar van dit type op Bali 47

B. AFDAK. (FOTO No. 1).

Bouwkundige beschrijving: 50
onderbouw 50
stijlen 50
het platte dak 51
versierde dakrand 52
Benaming op oud-Java 52

C. VIERKANTE, VIERSTIJLIGE, OPEN PENḌAPA'S, ZONDER HOUTEN VLOER BOVEN DEN ONDERBOUW (MET UITZONDERING).

1. Lustverblijf in kunstmatigen vijver 55
Constructie: 56
de vijver 56
FOTO No. 2—3.
onderbouw van het gebouwtje 57
neuten 57
houten vloer (uitzondering bij C, 1) 75
stijlen, dak en topstuk 57
Functie (en benaming) 57
2. Pĕnḍapa op den grond, in kratonerf 58
(tekstfiguur) 59
Functie 59
3. Gebouw met aan het dak opgehangen gong 60
(tekstfiguur) 60
Functie 61

D. VIERKANTE, VIERSTIJLIGE, OPEN GEBOUWTJES MET HOUTEN VLOER BOVEN DEN STEENEN ONDERBOUW. — TYPEN 62

Type No. 1: betrekkelijk lage, onversierde, vierkante steenen onderbouw, vier steenen neuten, vierkante houten vloer, vier onbewerkte houten stijlen, een enkel-

Pag.

voudig tentdak bekroond door een topstuk van gebakken aarde 62
Djawi 62
Trawoelan 63
Panataran 66
Soekoeh 66

Type No. 2: betrekkelijk hooge, meestal versierde of geprofileerde onderbouw, die al dan niet voorzien is van een trapje; verder gelijk aan type No. 1, met deze uitbreiding, dat de vier stijlen wel eens bewerkt en met name gedraaid zijn 67
Djago 67
Trawoelan 68
Djaboeng 70
Tigawangi 71
Panataran 76

Type No. 3: typen, die in enkele opzichten met dat onder No. 1, in andere met dat onder No. 2 overeenkomen, doch zich van beide laatste onderscheiden, doordat zij een meervoudig tentdak bezitten 78
Djago 78
Panataran 81

PLAAT III.

Soekoeh 84

E. RECHTHOEKIGE, VIERSTIJLIGE, OPEN GEBOUWTJES. — TYPEN 86

Type No. 1: vier houten stijlen steken in den grond en dragen een schilddak, gedekt door houten dakpannen . . 86
Rimbi 86

Type No. 2: vier houten stijlen dragen een schilddak en staan, al dan niet voorzien van neuten, op een onderbouw 86
Djago 86
Soekoeh 88

Type No. 3: een zeer hooge, rechthoekige, steenen onderbouw; hierop staan vier houten stijlen, die een schilddak dragen. Aan de ondereinden van het dak is soms een golvende rand als versiering aangebracht. Om de ondereinden van de stijlen loopt een min of meer versierde balustrade, welke zich tot ongeveer borsthoogte verheft 90
Djago 90
Panataran 90
Selamangleng (Toeloengagoeng) . . . 92

Type No. 4: een betrekkelijk lage, rechthoekige, al dan niet geprofileerde steenen onderbouw. Daarop zijn vier steenen neuten geplaatst. In deze neuten rusten vier, al dan niet versierde, houten stijlen, die verbonden zijn aan en steken door een houten vloer, die soms geprofileerd wordt voorgesteld. De stijlen dragen een schilddak, dat op verschillende wijze bedekt of versierd kan zijn 93
Djago 94

Pag.
Djawi 95
Rimbi 95
Trawoelan 95
Panataran 96
Type No. 5: als type No. 4, nu echter voorzien van een zadeldak 96
Trawoelan 96
Type No. 6: al dan niet geprofileerde, nu eens laag dan weer hoog afgebeelde onderbouw, neuten, houten vloer. De stijlen loopen van onderen af in een boog naar boven en eindigen (volgens het relief) in een krul of in een horizontaal liggende punt; zij dragen een schilddak 97
Trawoelan 97
Tjěta 98
PLAAT IV.
HOOFDSTUK IV. VIJF STIJLEN.
Bouwkundige beschrijving, volgens de reliefs: 100
onderbouw 100
trap 102
neuten 102
houten vloer 102
de vier houten stijlen om den middenstijl 103
het voetstuk van den middenstijl 104
de middenstijl 105
het dak 106
Functie dezer gebouwen, volgens de reliefs: 107
Djago (met tekstfiguur) 108
Djawi 110
Soerawana 111
Panataran 111
Mantingan 112
FOTO No. 4—5.
Sĕṇḍang Ḍoewoer 114
Gegevens van Bali 114
Gegevens van Java 115
Conclusie 118
PLAAT V.
HOOFDSTUK V. ZES STIJLEN. — TYPEN.
Inleiding 120
Type No. 1, a: rechthoekig grondplan, zes houten stijlen dragen een schilddak en rusten op steenen neuten, die staan op een lagen steenen onderbouw 120
Djago 120
Type No. 1, b: gelijk aan het vorige type, nu voorzien van een hooger afgebeelden steenen onderbouw 121
Djago 121
Type No. 2, a: rechthoekig grondplan, zes houten stijlen dragen een schilddak; zij zijn verbonden aan en steken door een houten vloer, en rusten in steenen neuten, die op den grond staan 122
Djawi 122
Soekoeh 123

Pag.

Type No. 2, b: als type No. 2, a, met dit verschil, dat de neuten nu staan op een duidelijk aangegeven steenen onderbouw 123
Djago 123
Djawi 123
Trawoelan 124

Type No. 2, c: als type No. 2, b, maar met meer uitgewerkte onderdeelen. Zoo vertoont de onderbouw versieringsmotieven, de stijlen zijn gedraaid, en aan het ondereinde boven den vloer potvormig 126
Djago 126

Type No. 3, a: zes stijlen rusten in neuten, die op den grond of op een lagen onderbouw staan; zij dragen een schilddak, aan de ondereinden waarvan een golvende versiering afhangt. Vier dezer stijlen zijn bovendien verbonden aan een houten vloer. Rechthoekig grondplan 127
Djaboeng 127

Type No. 3, b: rechthoekig grondplan; de steenen onderbouw bestaat uit twee gedeelten, waarvan het ééne hooger is dan het andere. Op het lager gedeelte staan twee houten stijlen welke rusten in neuten. De vier andere houten stijlen steken door en zijn verbonden aan een houten vloer, zij rusten op steenen neuten, die op het verhoogd gedeelte van den onderbouw staan. De zes stijlen dragen tezamen één schilddak, zoodat de vier op het verhoogd gedeelte van den onderbouw korter zijn dan de twee vrijstaande stijlen. Houten pannen op het dak 128
Djago 128

PLAAT VI.

HOOFDSTUK VI. ACHT EN MEER STIJLEN.

A. ACHT STIJLEN. — TYPEN 130

Type No. 1: rechthoekig grondplan, hooge steenen onderbouw waartegen, aan een lange zijde, een houten ladder geplaatst is; op den onderbouw staan twee rijen van vier stijlen, die een door houten pannen gedekt schilddak dragen 130
Djago 130

Type No. 2, a: gelijk aan type No. 1, maar voorzien van een houten vloer boven den steenen onderbouw, waartegen in dit geval volgens de reliefvoorstellingen geen trap staat . . . 132
Trawoelan 132

Type No. 2, b: gelijk aan type No. 2, a, doch met dit verschil, dat het gebouw meer bewerkte onderdeelen vertoont: zoo is bv. aan den onderbouw een langwerpige paneelversiering op te merken; de stijlen zijn gedraaid en aan hun ondereinde boven den houten vloer potvormig; de

Pag.

vloer bestaat uit twee zonder tusschenruimte op elkaar liggende lagen 133

Trawoelan 133

Type No. 2, c: gelijk aan type No. 2, a, met dit — o.i. belangrijke — verschil, dat de houten vloer bestaat uit twee even hoog liggende gedeelten, welke elk een afzonderlijk vloerraam hebben, dat verbonden is aan vier stijlen. De ruimte tusschen den linker en den rechter vloer beslaat het vak tusschen de vier middelste stijlen van het gebouw 134

Djago 134

PLAAT VII.

Djawi 136

B. MEER DAN ACHT STIJLEN 136

De twee lange bale's van de Djawi-reliefs 137

De meroe op een relief van Trawoelan; en een meroe op een paneel van Djago, die, wat de zijwanden betreft, niet tot den houtbouw behoort, doch in dakvorm met de Trawoelanmeroe te vergelijken is 138

PLAAT VIII.

C. STELLAGE, GEBRUIKT VOOR EEN SPRONG IN HET VUUR 140

De trap 141

De stellage 143

FOTO No. 6.

De twee staken met ombuigend uiteinde, geplaatst tusschen de stellage en het vuur 145

Conclusie 146

HOOFDSTUK VII. GESLOTEN GEBOUWEN.

A. TYPEN VAN GEHEEL OF GEDEELTELIJK DOOR HOUTEN WANDEN GESLOTEN GEBOUWEN . 148

Type No. 1: een type, dat te vergelijken is met de Balineesche gesloten of gedeeltelijk gesloten houten sanggah van vierkant grondplan; de vier stijlen steken door den houden vloer en rusten op steenen neuten, die op den grond staan. Het tentdak is volgens het relief bedekt met houten pannen en wordt bekroond door een topstuk van gebakken aarde . . 148

Soekoeh 148

Type No. 2: eenige gebouwen waarvan de onderdeelen volgens de reliefs wijzen op een rechthoekig grondplan; het huis bestaat uit een onderbouw waarop, zonder neuten, de gesloten woonruimte opgetrokken is. De wanden bestaan uit verticaal geplaatste planken. In één geval is aan één lange zijde een deur-

Pag.

opening te zien. Het dak is een schilddak, op verschillende wijze bedekt 151
Djago 151
Panataran 152

Type No. 3: gebouwen, die, wat het grondplan, het aantal stijlen en de dakbedekking betreft, te vergelijken zijn met de rechthoekige, vierstijlige open bale voorzien van een houten vloer boven den onderbouw; de stijlen steken door den houten vloer heen en rusten in steenen neuten, die op den onderbouw staan; het dak is een schilddak, gedekt door houten pannen. Het verschil is, dat nu de ruimte boven den houten vloer afgesloten is met wanden aan drie of vier zijden; deze wanden bestaan uit verticaal geplaatste planken 154
Djago 154
Tigawangi 156

Type No. 4: te vergelijken met de open zesstijlige bale, die voorzien is van een houten vloer boven een steenen onderbouw. Hier echter dit verschil, dat de ruimte boven den houten vloer wanden heeft, waarbij soms kamertjes gevormd worden. Rechthoekig grondplan; schilddak gedekt met houten pannen . . 157
Djago 157

Type No. 5: te vergelijken met de open zesstijlige bale met houten vloer boven een steenen onderbouw. Hier dit verschil, dat boven den houten vloer aan één zijde een kamer wordt gevormd, die ongeveer de helft van de geheele vloerruimte beslaat. De wanden van de kamer bestaan uit verticaal geplaatste planken. Het dak is een schilddak, bedekt met houten pannen. Rechthoekig grondplan 159
Djago 159

Type No. 6: eenigszins te vergelijken met het voorgaande type. De verschillen zijn o.a. deze: het dak is een zadeldak, waarschijnlijk bedekt met gespleten bamboe (vgl. de dakbedekking van het huis op Pl. IV, 20) 160
Panataran 160

Type No. 7: te vergelijken met de woning afgebeeld op Plaat VI, type 3b (No. 16, Djago). Hier dit verschil, dat de ruimte boven den houten vloer gesloten is, waarschijnlijk niet door planken 161
Djago 161

Type No. 8: volgens het relief een huis van rechthoekig grondplan op een geprofileerden steenen onderbouw en gedekt door een hoog schilddak met houten dakpannen. Dit dak wordt

Pag.

aan de voorzijde gedragen door vrijstaande stijlen, die rusten in steenen neuten. Achter deze stijlen een open ruimte. Dan volgt een verhoogde vloer en deze vloer is verbonden met de overige stijlen waardoor het dak gedragen wordt. De verhoogde vloer is gedeeltelijk voorzien van wanden, zoodat aan één zijde een kamer gevormd wordt, terwijl de vloerruimte vóór de kamer aan twee zijden afgesloten is 161

Panataran (met tekstfiguur) . . . 162

Type No. 9: op een onderbouw is een gebouwtje van rechthoekig grondplan opgetrokken. Dit grondplan wordt op het relief aangegeven door het schilddak, dat gedeeltelijk gedragen wordt door twee vrijstaande stijlen in neuten, gedeeltelijk door vier stijlen, die verbonden zijn aan en steken door een houten vloer. Aan hun ondereinde rusten de laatste stijlen in steenen neuten, die op den onderbouw staan. De houten vloer heeft een achterwand bestaande uit verticaal geplaatste planken, en misschien ook zijwanden. Dit laatste is op het relief niet duidelijk 163

Panataran 164

Type No. 10: op een onderbouw staat een gesloten houten gebouw van rechthoekig grondplan. In een enkel geval is het bouwsel direct op den onderbouw geplaatst, zonder neuten onder den houden vloer; in de andere gevallen treffen wij de neuten — niet altijd een gelijk aantal — wel aan. Voor zoover de wanden op de reliefs niet glad gelaten zijn, vertoonen zij aanduidingen van planken. Volgens de reliefs zijn deze laatste nu eens verticaal geplaatst, dan weer staan zij van onderen of schuin uit — dat schuin uitstaan heeft de beeldhouwer in een enkel geval schematisch aangegeven door een flauw binnenwaarts gebogen lijn. In het midden van één lange zijde, de voorzijde van het gebouw, bevindt zich een deuropening. Tegen den onderbouw van het gebouwtje zonder neuten zien wij een steenen trap, geplaatst onder de deuropening. In alle gevallen is het dak een schilddak waarvan de bedekking door de verschillende beeldhouwers niet altijd op gelijke wijze is weergegeven. Ondanks verschil in uitbeelding op de reliefs zijn er redenen om aan te nemen, dat wij hier te doen hebben met gebouwtjes, die tot één groep gerekend mogen worden 164

Djago 165

Pag.

Djawi 167
Trawoelan 168
Panataran 170
Conclusie bij type No. 10 173

Type No. 11: op een onderbouw staat een huisje van rechthoekig grondplan. De wanden, geconstrueerd uit verticaal geplaatste planken, rusten op een onderbouw. In het midden van de voorzijde, die langer is dan de zijkanten van het gebouw, bevindt zich een deuropening, volgens het relief niet gesloten door een deur. Het dak is een schilddak, gedekt met arènvezel of dergelijk materiaal 174
Trawoelan ? 174
(tekstfiguur) 175

Type No. 12: waarschijnlijk gebouwtjes met rechthoekig grondplan en uitbuigenden wanden, de vloeren rusten op neuten, die staan op een onderbouw 177
Djawi 177
(tekstfiguur) 178

Type No. 13: op een vierkanten onderbouw staat (waarschijnlijk zonder neuten) een op het eerste gezicht eenigszins bolvormige constructie, die waarschijnlijk voorzien is van een tentdak 181
Trawoelan (met tekstfiguur) . . . 181
(tekstfiguur) 182
onderbouw 183
neuten? 183
middengedeelte 184
dak 184
plaatsing 185
functie 189

Type No. 14: volgens het relief heeft het slechts voor een gedeelte afgebeelde gebouw een rechthoekig grondplan. Dit laatste blijkt uit het zadeldak, dat gedekt lijkt met alang alang. Men kijkt op het relief tegen een korte zijde van het huisje aan. Een driehoekig zijschild, rechtop staande en aangebracht boven de omwanding van genoemde korte zijde, ververtoont o.a. een klein gesloten deurtje, dat op merkwaardige wijze omlijst is. Het relief laat zien, dat de zijwanden schuin oploopen 189
Selamangleng (Toeloengagoeng) . . 189

PLAAT IX.

B. HUISJES VOLGENS DE RELIEFS VOORZIEN VAN GORDIJNEN 193
I. Waarom worden de gordijnen afgebeeld? 193

Pag.

Djawi 193
Tigawangi 194
Panataran 195
Conclusie 198
II. Onderdeelen der gebouwtjes 201
Djawi 201
Tigawangi (en Djago) 202
Panataran (en Kĕḍaton) 203

PLAAT X.

C. GEBOUWTJES OP RELIEFS VAN DJALATOENḌA, DIE EEN KLASSE OP ZICH ZELF VORMEN . . 206
FOTO No. 7—8.
(tekstfiguur bij foto No. 7) 208
(tekstfiguur bij foto No. 8) 211

D. TWIJFELACHTIGE GEVALLEN 214
Djalatoenḍa (met tekstfiguur) 214
Meleri 215
Djawi (met tekstfiguur) 216
Plasakĕrĕp 217

BESLUIT.

I. Zijn de reliefgebouwtjes ontleend aan de werkelijkheid? . 218
II. Kan men, alléén afgaande op de reliefs, conclusies trekken aangaande een eventueele chronologische ontwikkeling in de werkelijkheid? 218

BIJLAGE I. JAVAANSCHE TOPSTUKKEN 220
FOTO No. 9.
Materiaal 220
Enkele namen 222

BIJLAGE II. DE GEVORKTE STIJLEN VAN TOEBAN EN SĔṆḌANG ḌOEWOER 224

LIJST DER MEEST GEBRUIKTE AFKORTINGEN . . . 226

CORRIGENDA 227

INHOUD 229

STELLINGEN.

I.

Bij de vertaling van Nāgarakṛtāgama, Zang 64, 1 (2), zou: ngkane madhya witāna ook gelezen kunnen worden: daar, in het midden, *de* witāna. Vgl. Nāgarakṛtāgama-uitgave 1919, p. 151—152.

II.

Op een Djago-relief (f. O. C. 120), komt een persoon voor, die iets op den rug draagt. Dat iets is niet een „groote visch", zooals Dr. J. L. A. Brandes vermoedt in zijn Djago-Monografie, p. 57 (onder No. 120), doch een vierstijlig open gebouwtje met tentdak, dat bedekt wordt door houten pannen, welke laatste Brandes waarschijnlijk aan schubben van een visch deden denken.

III.

Het Balische relief, dat men afgebeeld vindt in den Platenatlas (pl. 105) bij de „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst" van Prof. Dr. N. J. Krom, 2de dr., 1923, zou twee opeenvolgende episodes uit den Kṛṣṇāyaṇa kunnen voorstellen, en wel ten eerste Kṛṣṇa, die Rukmiṇī in zijn armen wegdraagt, gevolgd door de scène van het wegrijden in een wagen.

IV.

De indentificatie van voorstellingen op het z.g. pĕṇḍapa-terras van Panataran, als weergevende de Sang Satyawan (Dr. P. V. van Stein Callenfels, de Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, V. B. G., LXVI, p. 140—152) is onwaarschijnlijk.

V.

De door P. A. J. Moojen in „Kunst op Bali", p. 135 opgegeven benaming *balé păpelik*, voor twee offerhuisjes met één houten middenstijl, berust waarschijnlijk op een misverstand.

VI.

De in Sudamala, Zang III, 5 vermelde sĕṇḍang, is op het desbetreffend relief van Tigawangi niet „als een vierkant vakje afgebeeld" (Vgl. Dr. P. V. van Stein Callenfels, De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst, V. B. G. LXVI, p. 124, pl. 8a).

VII.

Door Georg Jacob („Die Entdeckung des südindischen Schattentheaters durch Prof. Spies", Erste Mitteilung von Georg Jacob, Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Gesch., Neue Folge, B. 14, 1935, p. 387—390) wordt „.... die Tragweite der Spies'schen Entdeckungen...." ietwat overdreven voorgesteld.

VIII.

Het Soekoeh-relief, dat afgebeeld werd op f. O. D. 7115, geeft niet een voorstelling van een wapensmederij (vgl. p. 88, noot 3).

IX

De wolkenformaties beschreven in een passage uit het Oud-Javaansche Ādiparwwa (uitgave Dr. H. H. Juynboll, 1906, p. 208, regel 4—7), zijn van belang bij het onderzoek naar het ontstaan der z.g. wolkentooneelen op de Oost-Javaansche reliefs.

X.

De koepel, beschreven in Nāgarakṛtāgama, Zang 8, 2 (2), heeft te Majapahit niet als hanenklopbaan gediend. Vgl. dit proefschrift p. 93, noot 1.